

76.

ФОТІЙ МЕЛЕШКО

16

Ф. Мелешко Три покоління

ТРИ ПОКОЛІННЯ

УЗ

М. Буткович

06

и-62119/2

10

ФОТІЙ МЕЛЕШКО

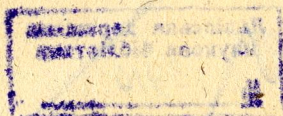
~~Х~~

ТРИ ПОКОЛІННЯ

ПОВІСТЬ

~~30-630~~

Львів. Бібліотека
АН УРСР

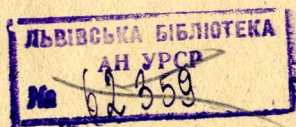
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

КРАКІВ 1943 ЛЬВІВ

8(c)Y.: 1917"-3
W5(2-Yu/S-644

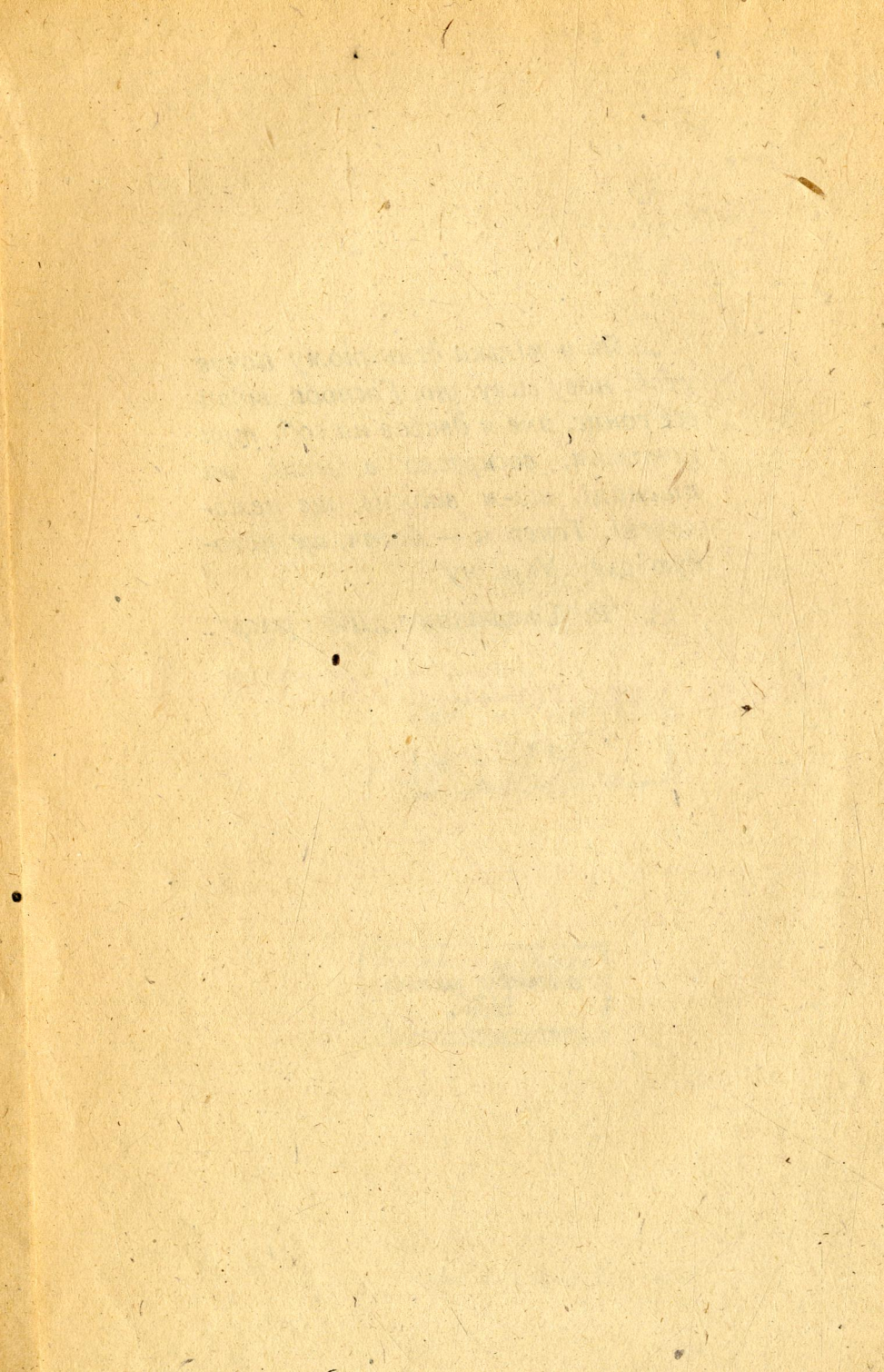
Замислю

Обкладинка
МИКОЛИ БУТОВИЧА

„...Як я кілька день тому почув
у собі нову силу, то, Господи, відай
все сонце, яке я двигав на собі три
покоління, воскресло в мині, всі
пшениці, що-м вікосив, ще немо-
лочені. Тепер я — богач, ще пого-
дую цілу Україну“.

В. Стефаник: „Дід Гриць“.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Одного дня люди бачили, як в село Болотяна увійшов широким шляхом огрядний чоловік з величезним клунком на плечах, а з ним висока, худа, кістлява жінка з клуночком та дитиною на руках. Попросилися до одного господаря на ніч — прийняв. Підчас вечері господар запитав:

— Звідки, куди та пощо йдете, люди добрі, та ще й з малою дитиною?

— Йдемо ми здалека, — відповів подорожник, — а ходимо ми з нашою малою Оксанкою тому, що ніде її подіти...

— А де ж ви постійно живете?

— Давненько вже ми живемо там, де застане нас день та ніч...

— І отак блукаєте по світі ціле своє життя?

— Ні, не ціле. Сталося це після того, як я здурів...

Господар пильно подивився на цих подорожників і, можливо, пожалів, що прийняв до себе таких загадкових людей. Однак цікавість не вгамовувалася.

— Життя тепер тяжке настало — і наймудріший може здуріти...

Гість мовчав і жадібно сьорбав борщ. Мовчала й його виснажена жінка. Несміливо простягала ложку до чужої миски. Кормила не так себе тим борщем, як свою дитину, що тоді ще не мала й року.

Господиня покмітила, що дитина у цих гостей дуже голодна, і подала теплого молока.

— І довго думаєте залишатися в нашій селі?

— Побачу, як ваша громада мене прийме — залишусь може на рік, а може й на вік...

— А що ж ви тут думаєте робити?

— Залежатиме від того, якої праці люди від мене потребуватимуть.

— Знаєте якесь ремесло?

— Ремесла для мене — не великі мудрощі, а от — голову маю дурну...

У його жінки очі налилися сльозами.

— Чому ж дурну, коли знаєте ремесла?

— А тому, дядьку, дурну, що вона мене знищила. Вона мене довела до того, що я залишився без хати, без майстерні й без землі, — все загнав аж у Сибір...

— То ви побували і в Сибірі?

— Носило аж туди...

— Землі там, кажуть, вільної багато?

— Багато, дядьку, тільки чорт їй рад... Заманив мене до себе той каторжний простір. Зробив із мене старця (жінка схлипувала). — День і ніч не давав він мені спокою. У сні ввижався; здавалось, що я вже там давно живу, багатирем зробився — поміщиком, фабрикантом!.. А поїхав та побачив, що то за край... Радий, що живий вирвався. З мого добра залишилось тільки жінка та оця Оксанка, що нам народилася вже в Сибірі, а двох старших діток там поховав... Ну, та ще маю руки, — при цьому він показав свої міцні кулаки, мов дві довбні, — в мішку трохи струменту — оце й усе моє добро. Повернувся на свою рідну землю, але до свого села нізачо не піду — засміють...

Жінка його, Марія, мовчала, лише час від часу сльози втирала.

Другого дня цей мандрівник показав господареві, що він уміє робити: полагодив воза, припасував належно хатні двері, вставив дві фільонки до попсованої віконниці, в борони позатягав нові бильця, повигинав зубки та наново позаганяв у борони. Потім зробив з коси кілька ножів та ще дещо потрібне в господарстві.

По селі рознеслось, що з'явився звідкись добрий стельмах, майстер на всі руки, а головне, все людям робить тільки за харчі та мархотку. Так він ходив із двору до двора, аж поки не дістався на ту ж безкоштовну роботу до самого волосного начальника, дука-старшини.

У цього вже знайшлося праці більше, як на цілий місяць. Старшина його тримав, з двору не хотів випустити. Та чому б і не тримати, коли дістав задармо такі чотири робочі руки, особливо ж дві майстерські руки Юхима Штельмаха. Але цей прибулда не був такий вже дурнороб, як воно здавалось. Дармопрацею йому треба було здобути довір'я громади, особливо начальника-старшини. Коли переконався, що він те довір'я має, так тоді й звернувся на сході до людей, щоб вони його прийняли до своєї волосної громади. Тепер і став у пригоді сам

старшина. Він промовив, що Юхима Штельмаха неодмінно треба прийняти в громаду, бо він добрий майстер і для кожного потрібний чоловік. Коли старшина скінчив, залунало одностайне гучне: „Прийняти, прийняти!...” Справа готова. Того ж дня цього прибуду записано у волосну книгу: „Юхим Аріонович Штельмах”... Про те, чи то дійсне його прізвище, ніхто його навіть не запитав, а він про те ніколи й не згадував, як не говорив ніколи, де родився та христився. Громаді він потрібний чоловік, ну й прийняла, коли ж якесь там вище начальство забажає довідатися про нього щось більше, — то нехай собі довідується, на те воно начальство. Чи правду він оповідав про Сибір, чи ні — хто те стане перевіряти.

Цілу зиму Штельмах працював у людей, але вже за велику платню. На весні знову звернувся до громади з проханням, щоб йому віділила шматочок землі в кінці села, де б він міг поставити собі хату та майстерню, — громада й це його прохання вдовoliла. Знайшлись добрі люди, які не забули Штельмахової роботи безкоштовної, і помагали йому при будівлі то сим, то тим. Навіть і старшина не залишився позаду й подарував Штельмахові аж три верби, розуміється, з тою думкою, що за ті верби ще раз буде десятирицею віддроблено... Та й підчас самої будівельної праці виявилось, що у Марії Штельманки за пазухою не порожньо. Вона власними руками виплачувала за будівельний матеріал та різну допоміжну працю людям. Значить, не все з'їв проклятуший Сибір...

Хата, розділена на дві кімнати та кухню, і простора майстерня до Спасівки були настільки готові, що в хаті можна сяк-так мешкати, а в майстерні працювати. Штельмах з'їздив до міста й привіз чимало різного струменту. Потім потер свої могутні, на кожну роботу здатні руки, і сказав сам собі:

— Рік я на вас, люди добрі, працював безкоштовно, а надалі будете мені за працю платити!...

І дійсно почав за свою працю так брати, що дядьки тільки чухали потилиці. Особливо ж дер за напpаву машин підчас мoлoтьби.

— Це робота екстрена, я мушу кидати мою чергову працю. Коли, кажете, хочу багато, то відвезіть вашу машину в город до направи...

Везти в город — це значило стратити два-три дні робочих, що коштувало яких двадцять карбованців. Коли ж Штельмахові заплатити п'ять карбованців, то машина знову б загула на дядьковому дворі за яких три—чотири години.

— І хіба ж я не роблю добре, як робив його дурно цілий рік?

І як дядьки не чухались, але платити мусіли, бо іншого такого фахівця, як він, в селі не було. І дуже можливо, що не Сибір загнав його в це село, а якраз те, що тут бракувало такого майстра, як Штельмах. Та хтось і привіз чутки в село, що оцей самий Штельмах був головним майстром у якогось пана. Там сп'яна „встругнув” якусь таку штучку, за яку чекала його кара, а тому мусів утікати. Не далі ж, як восени, виявилось, що він і великий п'яниця, якого в Болотяній ще не бачили!... Більше як рік — „по повероті з Сибіру” — тримала його жінка в руках і гадала, що вже відучила пити. Однаке помилилась. Про те ж, що Юхима тримала Марія в руках, люди остаточно довідалися тоді, коли вона якось з'явилася з лозиною до шинку й вигукнула в гніві:

— Знову почав пити, мій нечестивий?... А ти ж присягав після того нещастя, що вік не питимеш?... Хочеш знову мене довести до того, щоб я мандрувала по світах з дитиною?... Ні, помандруєш ти зараз додому!... — Та лозинякою його по плечах, по плечах.

І здоровенний Юхим, що міг би в'язи звернути та ребра поламати цирковим борцям, що руками кінські підкови розгинав, хилився перед Марією й поспішав додому.

Минуло років зо три з того часу, як Штельмах поставив хату та майстерню. Він працював, а Марія сама збирала гроші за роботу. Юхим міг тоді пропивати тільки ті гроші, які заробляв нишком, про що не знала його грізна жінка. З їхньої ж Оксанки виростала гарна, опецькувата дівчинка — вся в батька... Можливо, що мати була б виховала її по-своєму, коли б не трапилось нещастя.

Марія довго покашлювала — сухоти мала. Роками боролась її дуже худорлява постать з тою недугою. Але одної весни піддалась — злягла. Маленька Оксанка сиділа коло неї та плакала, а батько день-у-день не вилазив із шинку. В майстерні вже мав аж трьох помічників, і вони й без нього сьак-так виконували чергову працю. В хаті ж за недугою жінкою та малою донькою нікому доглядати. Марія тепер могла б і наймичку тримати — достатків не бракувало. Але жаліла грошей, краще їх, мовляла, складати на чорний день та дочці на придане... І мучила її ніби не так недуга, як те, що чоловік тим користується й до шинку вчащає, а їй не сила його загнати додому...

Якось Юхим, як звичайно, пізно повернувся із шинку. В хаті застав тишу та темряву. Засвітив і почав:

— Марійко, завтра беззпременно відвезу тебе до больниці... Ти не сердься на мене... випив... ну, випив... за — зароп-

блю... — а Марія мовчить. Небувала річ! — Чуєш, Маріє?... Я... я тебе вилічу!... — Підійшов до неї та взяв за руку. — Ай!... — вигукнув він. — Маріє, Маріє мся, ти вмерла?!... — Прокинулася Оксана й почала плакати. Юхим спустився коло мертвої на коліна. — Маріє, Марійко моя, що це ти зробила?!... Аж тепер я погиб, погиб, ти мене на світі тримала!... Оксанко, дитинко моя, нема вже у нас мами — померла, покинула на навіки...

І вони аж до ранку вкупі проплакали.

По смерті жінки Штельмах не пив сорок днів, аж до поминальної панахиди, а потім пішло п'янство. Утримувати його від того більше нікому. Відшукав чимало грошей, які ошадна Марія наскладала, і всі їх виносив у жидівські шинки, напуваючи кожного, хто не лінувався з ним п'янствувати. Часто до шинку приводив і свою маленьку Оксанку, бо не мав на кого залишити вдома. І її дитяча душа, — хотіла, чи не хотіла — приглядалась і вбирала в себе шинкову „мораль”. Привів якось до хати розпутну прийму і з нею п'янствував. Невінчана мачуха не любила Оксанки і часто її била. Цього вже Штельмах знести не міг. „Наставив” своїй приймачці під очі „синіх лихтарів” та й прогнав. Знайшов другу повію, але вона виявилась злодійкою — прогнав і цю. На дверях майстерні тижнями висіла колодка завбільшки з собачу голову — твір Штельмаха, — а він пив. Коли всі гроші до кінця попропивав, а жиди-шинкарі більше в борг не давали, тоді знову Штельмах вбрався за роботу, мов очамрілий. Все хотів зробити за один день те, що загаяв за цілий тиждень, але праця вже не йшла так, як раніш, його могутні руки по довгій пиятиці тряслися. Він нервувавсь, лютував і майже вже готові річі розбивав, ламав і наново починав робити.

Так одного дня по пиятиці робив колесо. Залишалося ще пригнати одну спицю, і колесо готове. Але спиця, ніби на зло йому, вилазила із ободу. Тільки Штельмах приладнає її, як слід до ободу, а вона не тримається в маточині.

— Так що ж я за майстер, коли вже й колеса негідний зробити?!... — вигукнув він гнівно. Вхопив сокиру і в цури порубав свій твір. — А навіщо ж мені оці руки, які сьогодні колеса не можуть зробити, а завтра машини, плуга, воза відмовляться полагодити!... — кричав Штельмах мов божевільний. — Такі руки варті тільки того, щоб їх повідрубувати!... — вхопив знову сокиру. — Коли права рука не робить тобі добра, то відрубай її, коли ліва рука не робить тобі добра, то відрубай і ліву!... — він поклав на колодку свою ліву руку, вирячив сірі здорові очі й рубнув... Здавалось, що вся п'ятерня відлетить, але ні... Юхим умів рубати. В рубанні він був шукач. Так, ради потіх,

йому часом зав'язували очі, він клав розчепірені пальці на колоду і з усього розгону заганяв сокиру точнісінько між пальці. А зараз?... Можливо, що він хотів тільки „злякати” свою руку... Кінчилось погано — п'ятерні він не відрубав, але середульший палець розцахнув надвое і навіть не писнув, побачивши кров.

— Оце вам наука, проклятуші руки!... Коли не будете робити, як належиться — повідрубую!... Ай, ай, сволота, ще й болить... — він вхопив правою рукою розрубаний палець і здавив його. Кров цвіркнула йому між пальці. Штельмах мотався по майстерні. Робилось млосно, в очах пожовтіло, на чолі виступив холодний піт. — Що ж це я наробив собі, дурило?... — вхопив пляшку з лаком і почав лити на той палець. Припекло так, ніби він той палець встромив у горнило, але кров на пальці пожовкла й перестала текти. Набрав у жменю попелу й докладно засипав рану, а потім знову полив лаком та й зав'язав брудною ганчіркою.

Цілу ніч вибігав по хаті, не міг собі місця знайти. Біль ані на одну хвилину не вщухав. А Оксанка сиділа на ліжку, дивилась на батька і плакала, плакала.

— Не плач, не плач хоч ти! — кричав, мов скажений, батько, — не муч ти мене своїм плачем!...

А Оксана схлипувала і знову плакала та кликала маму на допомогу.

Місяців зо три Штельмах носився з пораненим пальцем, мов дурень з писаною торбою... Три місяці із нього витягав кісточки і заливав лаком, та присипав попелом. Кожного лікаря охопив би жах, коли б він подивився на той палець і довідався, як його Штельмах гоїть. Одначе він до лікарів за допомогою не звертався, нікому того пальця не показував, та, правду сказати, він чистого пальця й сам не бачив, бо ж він перебував десь там під лаком та попелом. Пробирав парити в гарячій воді, нічого не помагає — вода лаку не бере. Аж потім купив чистого спирту й ним вирятував палець з-під лаку та попелу. Ось він, врешті!... Зрісся... Товстий ще, в двох верхніх сугавах не згинається, але не вадить. Головне, палець, хоч знівечений, але є. В цей день Штельмах почував себе таким щасливим, яким давно вже не був.

Можливо з опалу, під натиском того щастя — Штельмах став на коліна перед образом Марії, Матері Божої, помолвився й запряг, що три роки не питиме горілки! Тяжку він обітницю взяв тим на себе, але не був би він майстер Юхим Арівонович, коли б не дотримав присяги!... По смерті матері оті три роки для Оксани були найщасливішими роками в її дитинстві. Батько не пив, не тягав її з собою по шинках, працював, заро-

бляв. За господиню до хати взяв стареньку безрідну, чепурну бабуню. Доглядала Оксанку, мов рідну внучку, мила її, чесала, пестила, добрі обіди варила та порядок у хаті тримала. Бабуня Харитина мала веселу вдачу, ніколи не гнівалась і рада була, що на старість знайшла собі такий добрий притулок. Оксанку в школу посишала, а вдома їй казочки розказувала. Але Оксанку чомусь діти в школі не любили, вона була між ними, мов ягня в чужій отарі. Одначе це ягня-Оксанка — вміло боронитися, а фізичну силу по батькові дістала, як цілу подобу. Коли діти наобридали, то вона їх била напропале. Вони її дражнили сибіркою — значить злою, жалілись на неї учителеві, і він карав Оксанку. Дві зими вона так у школі промучилась, провововала, мало чого навчилась і на третій рік рішуче відмовилась ходити до школи. А вдома трапилось нове: нещастя: бабуня Харитина три дні полежала та й віддала Богові свою смиренну душу. Оксанка поплакала і знову залишилась сиротою, а багько пив, пив напропале. Коли Оксанці сповнилось тринадцять років і з неї виростала гарна, здорова, дебела дівчина, коли на грудях тільки ще почала кохточка видиматись, необачний батько відвіз її аж у Шполу до знайомих, щоб там училась шити та, мовляв, аби навчилась у тому місточку „баришенських манірів”... Шити Оксанка не навчилась, бо батько не посилав обіцяних грошей на утримання. Мусіла йти до жидів за няньку. За пару років вона вже стала дійсною жидівською наймичкою. В шістнадцять років Оксана досягла своєї дівочої величі — здорова, повногруда та приваблива дівка.

Штельмах почав раптово старіти, пити не переставав, але трохи ніби до розуму дійшов. „Не був уже такий планетува- тий, як раніш”, — казали люди. Згадав про дочку, поїхав у Шполу і ледве її там відшукав, а то аж увечері на вулиці, коли „баришні” виходять холодочком на „променаду”... Від знайомих довідався, що про його Оксану ходить недобра слава в Шполі. Другий батько на такий дочці не залишив би живого місця, але Юхим мав добре серце. Нічого, навіть, дочці не сказав, а сам собі подумав:

— Я винен, коли вона стала непутящою, не мусів її в такі небезпечні роки випускати з рук, пускати бездоглядно в чужі люди. Минуть молоді літа — сама опам’ятається, споважніе...

Оксана не хотіла їхати додому, бо тут, у Шполі, мовляла, має нареченого... мабуть кожного дня іншого. Але батько, хоч який він там, все ж таки батько, — привіз Оксану додому. А тут на селі все вже для неї чуже, бо ж вона стала „бариш- нею”, „по-панському” й одягалась і цигарки навчилась курити,

а де ж видано, щоб дівка на селі курила? Дівчата глузували з неї, а парубки все міркували, як би Оксану ввечері піймати та в темний куток затягти. Коли ж те не вдавалось, то вони підходили гуртом до Штельмахової хати й вигукували різні непристойності. Часом у Юхима вривась терпець, хапав у руки, що підвернулось, і гнався за парубками, а їм тільки того й треба було — до ранку дратували Штельмаха і заливались реготом, вигуками та веселими жартами.

Оксана не могла довго терпіти тих парубоцьких грубостей і втекла з села. Говорилося, що на цей раз вона опинилася десь аж у Звинигородці. Декілька років не було про неї ні слуху, ні духу. Можливо батько й знав, де вона повертається та що робить, але мовчав. На селі про неї вже давно забули. Ті уривателі-парубки, які на Оксані колись хотіли зігнати свою молодечку оскому,.... поженилися, постатечніли.

Хтось привіз у Болотяну вістку, що ніби бачив Оксану аж в Умані на базарі — стояла за столиком та продавала з якимсь товстим кабанником сало, ковбаси та м'ясо. Той, що привіз цю новинку, ніби навмисне купив за три копійки ковбаси від неї, аби таки переконатися, що то вона, Штельмахівна. Люди в те вірили й не вірили. Коли ж старого Юхима запитували про дочку, то він одно всім відповідав:

— Не знаю, не знаю, де вона... Повернеться — розкаже, де була та що робила...

І знову на неї люди забували.

Та ось Оксана, на диво всім, а батькові на втіху, з'явилася в селі. Докладно розрослася й вигляд мала вже молодиці, а не дівки. І ні одної „панської” шмати на собі! Одягнена в просте селянське убрання, хоч, видно, й не дешево. Всезнаючі та всевидючі сільські цокотухи говорили тепер, що Оксана таки була приймачкою в одного багатого, але немолодого кабанника. Він не міг бачити жінок в „панському” убранні й відучив Оксану таке носити. Можливо, що воно так і не було, а вона того „панського” в селі на себе не одягала, бо вже мала досвід, що то значить в ньому тут показатись, та ще, боронь Боже, й з цигаркою в зубах!... Від Оксани ніхто не міг довідатися, де вона ці роки перебувала та що робила. Повернулася на цей раз додому, видно, не без грошей, бо безоглядно купувала все, що їй в око впадало. Це, мабуть, і дало людям причину говорити на селі, що Оксана перед своєю втечею від кабанника вмочила свою руку в його засмальцьовану та повну калитку... В хаті зробила такий порядок, якого Охим по смерті жінки не бачив. Здавалось, що вона готується надовго тут осістись. А може чекала на якогось таємничого „принца”, який от-от з'явиться, одружиться з нею, і матиме старий Юхим зятя-прий-

мака в хаті. Так і дивись, що ще й внучки на його колінах гацатимуть.

Але воно сталося не так, як то всі — аж до самої Оксани включно — гадали.

II

В селі жив собі старий багатир, скнарій, кажуть, якого світ не бачив, на ім'я Ялисей Таран. Мав він п'ять синів. Трох давно поженив і відділив. Одного ж так своєю скнарістю дожер, що той не міг оженитись і зі злости рішив краще піти в ченці й віддати себе на службу Богові. Коли той син відходив із дому, з торбою за плечима, то батько — Таран дав йому на дорогу аж три карбованці!

— Іди, ледащо, та молись там в монастирі. Лобизай мощі святі. Проси там Господа-Бога, щоб він уготовив у раю притулок про увесь наш рід грішний.

— Буду, тату, молитись і просити за всіх, окрім вас... Це ж ви мене довели до того вашою скупістю, що я мушу йти в ченці.

— Коли я тебе, ледащо, до того довів, то нехай тобі біс!... Молись там за кого хоч, а я й сам за себе помолюсь, коли матиму час...

На тім вони й розлучились.

Мати плакала за сином, хоч і пішов він не в москалі, — він вже був на призові, на щастя, високий „жеребок” потяг, не дійшла черга — а в монастир пішов душу спасати...

— Не плач, стара, — потішав Таран, — покуштує глевкого монастирського хліба і прибіжить додому. Не прибіжить — не велика шкода, — менше одним ледачим ротом в хаті. Забажалося йому взяти голоп'яту Мальчевську... у Біжана не така гарна дівка, але ж старий яке придане для неї відрядив!... Йому, дурневі, захотілось бравої, не знає того, що кохання — вітер, а маєток — сонце...

Син Таранів, напевно, мав таку ж уперту вдачу, як і батько, бо як мати не виглядала рік-у-рік свого Андрійка, а він не повертався назад. Зібралась його в Києві відвілати, але Таран не пускав.

— Підеш на друге літо, може тоді праці менше буде...

А на друге літо те ж саме або ще й більш тої праці. А тут ще сталося для матері нове нещастя, і не тільки вже для неї, а й для цілої родини. Таран тримав у себе в дворі заводського бугая для заробітку. Одного дня, коли наймолодший син Тарана, єдиний, який ще залишився при батькові, підкидав бугаєві паші, він махнув своєю буйною головою й поціливів рогом

прямісінько в праве Гнатове око. Після цього нещасна мати мало не виплакала своїх старих очей, а потім за якогось півроку з туги по двох синівських нещастях заплющила навіки свої очі. І залишився старий Таран на хазяйстві з цим бідолашним сином. Зробився ще скнаріщий, як був раніш. Засіки тріщали від збіжжя, в сажу лежали вигодовані кабани, а Таран давився сам і давив сина черствим хлібом, картоплею в мундирах та сколотиною в скоромні дні. Все смачніше та цінне продавав, а грошики складав, пощо й нащо — напевне, він на те ясної відповіді дати б не міг. Можливо, тільки для того, щоб самому себе вважати багатирем, — про те, скільки він має грошей, знав тільки сам єдиний, а може того точно й сам не знав.

Коли Гнатове око остаточно витекло, залишилася замість нього тільки слизиста червонувата рана і вже не було ніякої надії, що око знову засяє, а літа проходили, тоді Таран рішив його одружити.

— На готовий шматок знайдеться роток, — казав Таран. — Немає у Гната одного ока, зате в мене є господарство. Але треба пошукати таку невістку, щоб мала не тільки рот, а й до рота...

Сліпого ж парубка не легко на селі одружити й без приданого. Про це старому Таранові й говорили старости, але він в усьому мав свою логіку.

— Дурниця, — мій Гнат і на одно око бачить може краще, як деякі на двоє. Парубок він у мене, мов дуб, здоровий і гарний. А господарство, це що, — дурниця? Я його з собою в могилу не заберу. — По цих словах Таран глибоко зітхнув, ніби жалкував, що нема такого способу, який би допоміг своє господарство забирати на той світ. Рай — добра вигадка, а от коли б у нього та ще з'явитись із своїм земним добром, то, напевно, там відношення було б інше. Нехай би всі святі бачили, що Таран на землі даремно часу не марнував, а працював та наживав... Але на землі живеш, по-земному й думай...

Зараз же по Водохрищі почав Гнат пірати по селі з старостами. Спочатку пішли до тої гарної, багатих батьків дівки, яка Гнатові подобалась, він навіть нишком її кохав, але вона його не підпускала до себе ані через вулицю. Потяг першого „гарбуза” від неї. Обходили других багатирів, у яких, здавалось, дочки аж просились під вінець; правда, вони всі готові під вінець, тільки... не з сліпим Тараненком... Обійшли й бідніших — не бере. Тільки дівки глузували з Гната.

— Тьху, яке паскудство завелось в нашому селі! — вигукував Таран. — Ану, запрягайте коні та катайте на чужі села, може там розумніші дівки й догадаються, що сила не в синовому оці, а в моєму господарстві!...

Старости запрягли з Гнатом коні в санки й „катали” на чужі села. Так за тиждень „обкатали” верстов на сорок навкруги Болотяної, але марна справа.

— Око, око!... — казав староста Антип. — Коли б не оте око, то, клянусь вам Богом, ми Гната давно б одружили! Я говорити вмію...

— От капосний бугай, краще б ти був телятком здох, як мав отаку шкоду хлопцеві зробити, — вигукнув Таран.

Гнат аж тепер до краю відчув та зрозумів, яку велику шкоду заподіяв йому той бугай. Аж заплакав сердешний парубок. До того ж ока люди додавали ще й те, чим славився старий Таран у селі та околиці — його скупість та жорстокість. Люди вже добре знали, як Таран поведився з своїми попередніми невістками.

— А що, коли б ми попробували щастя у Штельмахової Оксани? — сказав староста Северин.

— Непутяща, — відповів староста Антип. — Та мабуть і літами старша за Гната?

— Непутящу можна направити, про це вже постараються дядько Ялисей, а путящі та молоді — не хочуть, — що ж тут маємо робити? Що ви на це скажете, дядьку?

— Я такої думки, що коли піде, то кат її бери — путяща вона, чи непутяща. Тут треба виходити вже з того, що вона у Штельмаха одиначка, а він хоч і п'яниця, зате майстер на всі руки. Коли стане моїм сватом, то може хоч не дертиме так за направу машини та всякої всячини...

— Що ти на те, Гнате? — спитав Антип.

— Про мене однаково... одружить мене, з ким хочете, не одружите — їй-бо повішусь!... Я цього сорому не перенесу... Із мене все село сміється. „Гнат, — кажуть, — назносив та назвозив стільки „гарбузів”, що може десять років із двору не показуватися”... — і заплакав, бідолаха.

— Почекай, Гнате, не плач. Коли Оксану висватаємо, то на кутніх вони тоді засміються!... Так згода?...

— А чому б ні?... Я бачив Оксану декілька разів. З неї вийде молодиця на всю губу... Непутяща — хто там знає, що вона непутяща?...

Того ж таки вечора справа попалась під „шапку”... Обмінялись хлібом: Оксана не колупала комина, як то в таких випадках буває, а спочатку, коли довідалась, він кого старости, розсміялась, мов несамовита, а потім сказала:

— Піду!... сліпий? — то що?!... Не задивлятиметься на чужих жінок. Попробує — і друге виб'ю!...

— „Ого!... Ця не дуже церемониться... Але начувайсь, Гнате!”... — мусіли подумати старости.

Радів Гнат, радів і старий Таран. А селом від тих заручин загуло. Багатьох, особливо сільських „дідів-парубків”, заздрощі брали. Пропасти таку дівку!... Непутяща? — чорт з нею!... Але ж одиначка, у Штельмаха хата яка, майстерня... Декотрі красуні, з обома очима в чолі, пробували відбити Оксану від Гната. Марна справа — Оксана виявилась дівкою з характером...

А що вона була з „характером”, те дуже скоро по весіллі відчув старий Таран. Оксана ж зразу почала заводити в хаї свої порядки, так ніби вона тут вік прожила, не була тільки якийсь час вдома й оце повернулась, а потім перейшла із своїми порядками й на двір. Вона не питала ні свого Гната, ні свекра, де що лежить та що на обід готувати; варила й пекла те, що їй було до смаку. Таран попробував по-належному показати Оксані, що він — пан у своїй хаті, а вона йому — дулю під ніс.

— А коли цього, дорогий свекре, вам мало, то покажу ще й качалку!... Я одружилась з вашим сином для того, щоб бути отут у хаті господинею, а не наймичкою-попихачем. Ваше діло поратись отам на дворі, а не заглядати мені до горшків, те, що в них варю, побачите, коли поставлю на стіл.

Таран уперше в своєму житті мусів скоритися й посунути мовчки із хати. А те, що невістка подавала на стіл, смакувало й йому. Але... серце боліло, що таке смачне добро гине, гине даремно — немилосердно поїдається, а не продається, не повертається в сийний металъ та всемогутні папери з царськими головами... А тут ще, на нещастя старому Таранові, в цьому році випали дуже довгі м'ясниці. Коли вже перед самою масницею не вистачало м'яса, то Оксана веліла заколоти кабана.

— Як?!... — викрикнув Таран. — Та скоро ж піст!...

— Піст чи не піст, а кабана заколіть!... Не доводьте мене до того, щоб я те сама зробила...

— Та я ж того кабана хочу продати!

— Ви його завтра ж мені заколете. Свині тепер кормлю я, а тому ними можу й розпоряджатися...

— Оце гарно!... Не сіло, не впало — та вже й розпоряджатись моїм добром?!...

— Все це добро, яке рахувалось ваше, стало після того, як я одружилась з вашим сином, наше спільне!

— А дудки ти не хочеш?

— А качалку ви, тату, не хочете?

— Що?!... В моїй хаті та мене качалкою?!...

— Коли заслужите — дістанете!...

— Так я зараз до волости!...

— Попробуйте!...

— Забирай свої „хамілки” та вибирайся з моєї хати!...

— Овва, які ви проворні!...

І пішли день-у-день сварки, в яких Оксана взяла із самого початку гору. А кабан, все ж таки, „гигнув” під колодачем... І знову їлися свіжі ковбаси, ситий борщ з м'ясом та пахуча печеня з картоплею. Та ось настала й масниця. Таран ще вдосвіта жриніс із льоху діжку з кислим сиром. Оксана його покуштувала й сказала:

— Коли, тату, хочете, то я вам з цим сиром варитиму вареники, а я їх не їстиму.

— А що ж ти їстимеш?

— Те, що їла вчора.

— Як, на масницю — м'ясо?!... Та ми ж вчора заговіли.

— Можливо, ви й заговіли, а я й не думала заговляти.

— От так штука!... А Бога ти не боїшся?...

— Ні — не боюсь.

— Ну, такого гріхопадіння в моїй хаті ще зроду-віку не було!...

Таран накинувся на Гната, а він:

— Та що я?... Я те, що жінка... Ви ж колись, тату, все говорили: „Чоловік та жінка — одна спілка”...

— Так, я говорив — у мене з твоєю матір'ю була одна спілка, а от з тебе та Оксани, бачу, вийшла одна чортова спілка!

Оксані, певно, цей вислів дуже подобався бо вона залилася сміхом.

— Ще й сміється с....

— Тату...

— Який я тобі тато?...

— Ні, ви...

— А коли я — то велю тобі: усмири, приборкай ти оту твою „фурію”!...

Але на цьому інтереси батька та сина розбігались. Батько міг собі з його, Гнатовою, жінкою „погиркатись” та й розійтися в різні кутки, а коли він посвариться із своєю Оксаною, то... в який же куток вона пошле його спати?...

— Не всмириш її, то я вас обох викину до біса з моєї хати!

— Коли вам, тату, тут тісно, то можете собі звідси йти геть, а хата і все добро мое.

— Як твоє?!...

— А так — ваш, тату, бугай та виколов мені око...

— А я ж чим винен?

— Винні ви, тату, тим, що ваш бугай виколов мені око, коли я ще не був повнолітній...

— Ну, то що ж?...

— А те — коли ви мене виженете з хати, то я подам на

вас у суд скаргу, щоб ви заплатили мені за око, на те ж не ви-
стачить і цілого вашого господарства.

— Оце гарно!... Та ти ж і той бугай — це ж моє добро?...

— Ваше — а за око заплатите...

— Хто це тебе навчив таких мудрощів? Чи не сваток цькує
на мене?

— То вже моя, тату, справа. Коли ж хочете дожити отут
спокійного віку, то сидіть тихо.

Ну, цього вже старий Таран не міг витримати й заревів, мов
підстрілений лев. Як же це так, де видано — він не сміє у сво-
їй хаті писнути мусить сидіти тихо?!... Таж господарство,
подвір'я, хата — це ж все його!... Він же змолоду ночей недо-
сипав, недоїдав і недопивав та все дбав, дбав, щоб усього було
доволі, в „три” коліні — куди не заглянь, аби було повно! Все
тут його. Тільки він має право всім розпоряджатись, а не якась
пройдисвітка, нечупайда! Ось же тільки місяць минув, як вона
сюди прийшла, — що зробила, що придбала?

А та „пройдисвітка-нечупайда” бере собі шматок м'яса,
кладає в горщик і варить борщ. На снідання — смаження з саль-
цем.

— А ти, Гнате, їстимеш також смаженю, чи тобі щось ін-
ше подати?

— Та я...

— Ковбаски йому підсмаж на масницю! — крикнув Таран.

— Коли захоче, то й підсмажу. А ви хочете вареників
з отим кислим сиром?...

— Я не хочу нічого — поїдайте все самі. Штунди, пожи-
раєте все моє добро!... — грюкнув дверима й побіг.

Мотався Таран, бігав по подвір'ю, мов очамрілий. Можливо,
йому здавалось, що Оксана та Гнат вже все дійсно поїли...
Заглянув у конюшню — четверо коней, мов змії, стоять, но-
гами тупають та сіно хрумкають. Під повітку — дві корови, які
от-от отеляться, і з півдесятка ялівника обступили ясла й по-
їдають соломку. Таран в кошару — вівці: „бе-бе-бе!...” Ягнята
підстрибують, граються, гріються, а декотрі на колінцях під
мамами стоять, за цицічки смокчуть. Всі маленькі, кучеряві,
однакові — а кожна мама-вівця пізна своє дитятко-ягнятко,
чужого до вим'я не підпустить. Заглянув у саж — ех, не ле-
жить уже там той кабанюра годований, шкварчать його остан-
ки на сковороді, варяться в горшку!... Тридцять п'ять карбо-
ванців давали Таранові за нього, а він:

— Мало — не продам. Ість ще добре — вжену з півсотні:
кабан саме вбирається в сало — з'їда дерти на один, а приро-
ста на п'ять карбованців...

Але, на лихо Таранові: поїда останки кабана Оксана. Вона,

напевно, також ситіє, але яка користь із того Таранові?... Він ще наполохав горобців, які підстрибували між курми й видзьобували послід, і побіг ген аж на кінець села до старших синів. Рішив їм пожалітись на свою четверту невістку та на Гната. Але мало від них почув потіхи, бо вони тільки пригадували йому, як він по одруженні кожного випроваджував із двору майже з голими руками. Повернувся старий Таран без ради-поради додому саме тоді, коли Оксана та Гнат, ота, як казав, „чортова спілка“, сиділи за столом і їли борщик. Пахощі, проклятущі пахощі дратували його ніс! У Тарана слинка потекла, в порожньому шлунку „закавчало“... Він раптово скинув із себе кожух, стяг чоботи й поліз на піч. І аж тепер, можливо вперше в житті, відчув, який він самотній, бідолаха, на цьому світі та нікому непотрібний. Заплакав.

— Тату, може й вам подати борщу? — запитала Оксана.

— Не глузуй із мене, штундихо, нечестива!...

— Не ображайте мене, тату, бо жалкуватимете, — і поставила йому на піч макітру з варениками.

Таран раптово підтовхнув макітру ногою й полетіла вона на лежанку, розсипалась на дрібні черепки, а вареники розлетілись, пострибали аж по долівці, мов горобці. Оксана спалахнула гнівом, піймала в руки макогін та на піч.

— Я тебе, старого дурня, відучу від отаких вибриків!... А Таран рядно на себе та в куток... Гнат кинувся й собі на піч. Вхопив Оксану за руки.

— Не бий, Оксано, батько ж...

— Не бий, батько?... Старий чорт, а не батько. Подивись, що він мені в хаті наробив!... — під ногами у них лопались вареники, мов м'ячики. — І оце я маю прибирати? Ти мене для цього брав?...

— Я, Оксано, сам приберу, тільки не бий батька — гріх.

Оксана поблідла від злості й швидко дихала.

— Щоб це мені було востаннє! — крикнула вона, кинувши на лаву макогона. — Або мусітимете обидва робити те, що я захочу, або я вас обох кожний день битиму!... Коли ж я вам не до вподоби, то дайте мені третину господарства, і я піду собі геть від вас. Сліпого чоловіка я завжди знайду!...

Гнат збирав вареники та черепки й просив Оксану, щоб вона заспокоїлась. А старий Таран під рядном дрижав, мов у пропасниці, та шептав:

— Свят, свят, свят!... Господня сила з нами... чорт послав мені в хату оцю невістку!...

І пролежав Таран з пару днів на печі, мовчки, майже голодний. Все міркував, як би позбавитись цього „іноплеменного на-

шествія" в його хату? Готовий би вже віддати їй третину господарства, тільки щоб не бачити її перед собою та захоронити своє життя від можливої „наглої смерті", від її неприкаяної руки... Натякнув старий про своє рішення Гнатові, але він про те й чути не хотів. Чому — батькові сказати не міг... Бугай, проклятуций бугай! Поціливши в око, зачинив Гнатові всі двері до дійсного, чистого юнацького кохання. Серце ж — не камінь, — він забув про всю ту недобру славу, що ходила по селі про Оксану. Він її покохав душею й тілом. Розійтися з нею? О, ні, він того не зробить! Він ще так недавно пізнав, переконався, що то для нього значить одруження.

Ось Бог послав і перший день Великого посту — „жилявий понеділок". Старий Таран зліз із печі. Від недоїдання та гніву він так виснажився, що аж від вітру валився. В цей день мир хрищений їсть хрін та редьку, а Оксана ковбасу підсмажила та борщ з м'ясом зварила. Для неї всі дні однакові. Іж все, що добренького знайдеться в оселі!

— Бога не боїться, людей не соромиться, — бубонів Таран, — в жилявий понеділок м'ясо пожирає...

— Коли вам не подобається, що я в піст м'ясо їм, то купуйте мені рибу. Збийте свіжої олії, бо та, що у вас залишилася від Пилипівки, почорніла, мов смола — я її їсти не буду.

— А — а, рибки вже забажала?...

— Авжеж рибки — свіжої й солоної, бо м'ясо мені вже проїлось.

— А де ж ми грошей наберемо тобі на рибу?

— Кабзу потрясіть — не знаєте, де взяти? Однаково у вас ті гроші міль поїсть...

— Нічого їсти!...

— Ну, коли шкодуєте готових грошей на рибу, цукор та чай, то я сама те мінятиму у жидів на жито, пшеницю та крашанки.

— А руки тобі, невісточко, не повсихають, коли ти сягнеш на мою кривавицю?

— Не повсихають, свекре, не турбуйтеся...

Другого дня в хаті з'явилася свіжа риба, солоний судак та золотиста копчена „шамайка". На лаві стояло двоє відер пахучої, ще теплої, олії, яку Гнат приніс із олійниці. Задовольнив бажання Оксани.

Старий Таран три дні ходив до церкви — відговівся. Подав на часточку три проскурки. Під кінець, в неділю, вперше в своєму житті, не пожалів карбованця — найняв молебень. І молився панотець: „О избавленіи от нашествія нечистої сили в дом раба божого Елисея"... Таран бухнув аж сорок поклонів перед образом свого тезка — пророка Ялисея, свічку перед ним

за гривеника поставив. Гадав, що аж тепер він по-належному залив сала за шкуру своїй нечестивій невістці. Йшов Таран до дому із церкви і ніс в душі „смирений їлей"... По причасті на душі було легко, легко, на серці спокійно. От, гадав, переступить через поріг і побачить, як богоодступниця корчиться від болів у животі, а дідько стоїть коло неї з пекельним мішком та чекає на її душу... А він, богобоящий Таран, скаже Оксані.

— А що — догралася?... Ото знай, як їсти скоромне у Великий піст.

Але... О, прокляття!... Він застає в хаті такий визерунок: за столом сидить Оксана й Гнат, випивають по чарці та заїдають смаженою воблою з млинчиками й запивають добрим квасом-первачком, міцним, мов пиво. (Оксана, коли тинялась по світі, научилась від когось робити той хмільний квас). Тарана здавило за серце, ніби чорт вгородив у нього свої кігті... Ледве вистачило сили тричі до образів перехриститися.

— Може й ви, тату, вип'єте з нами по чарці? — запитала Оксана. — Ми сьогодні справляємо шестинеділини нашого одруження. Я вам зараз борщу подам — пісний, але смачний, з рибою...

— Якби вас чорт був краще побрав!... — крикнув Таран. — Пийте та жеріть, жеріть і нехай каменем вам стане в горлі мое добро!... — і вискочив з хати.

Розпалена випитою горілкою, Оксана гучно засміялась.

— Химерні якісь батько стали, — сказав Гнат, — боюсь, щоб часом не повісилися.

— Невелика шкода — нехай вішається, коли йому тісно з нами на світі жити.

Старий Таран, розуміється, не повісивсь. Занадто він боявся, щоб не потрапити за такий самовчинок на тім світі в пекло. Він стояв у конюшні, сльози капали з його старих очей, душа боліла від того, як нищиться отам у хаті за столом його добро. Дістав святу проскурку з кишені, закутану в брудну хустину, розкутав її, перехристивсь і обережно з'їв, пильнуючи, щоб крихітка свячена не впала на землю.

І минали дні за днями, повні туги та безпросвітньої жалоби. Господарство Тарана більше по-належному не цікавило — урвався інтерес. Господарство, з яким він на ціле довге життя невіддільно зрісся, тепер його й не його. Гнат та Оксана хочуть поживати — нехай працюють, побачимо, що з того вийде. Таран ходив до церкви, старанно клав поклони перед святими образами, просив кари божої на невістку — не помагало. Оксана собі їла, пила та розросталась. А старого Тарана допікало ще й те, що вона вміла працювати. Кожна праця у неї

горіла в руках. Тут уже Таран не мав зачіпок до лайок. Та й не диво, що вона вміла працювати. Оксана ж — донька Штельмаха — Юхим у спідниці!... З тою тільки різницею, що Оксана, як жінка, в критичні менти панувала над собою, не піддавалася тій недузі, якою страждав батько.

III

Весна розгортала свою могутню силу. Сонце, о, сонце! Недаром Тебе вважали в давній-давнині перші люди на землі богом. Не даром вони до Тебе молились, Тобі вклонялись. Коли ж ті люди помилялися, що Ти, Сонце, не бог, то яку ж мусів мати всемогутню силу Той, хто створив Тебе, вказав Тобі незмінний шлях на небі, по якому Ти віки-вічні котишся? Сонце, о, Сонце! То ж Ти переховуєш в Твоєму негасимому вогнищі всю силу життя. То ж Ти воскресаш, розбуджуєш до життя все надземне та в землі сховане, й ті найменші різні зернятка, корінці, кузочки, ячка — все б те без Твого тепла вимерло, струхлявіло, згнило, зледеніло. З Твоєї могутньої волі, з Твоїм промінням спустилась весна на землю. І славу співає, похвалу воздає Тобі, Сонце, все живе на землі!

Чорна земля парувала, починала натягати на себе зелені шати... Апостол Петро вже випустив із своїх невидимих кошар на широкий степ вівці. Отара за отарою літають хвилями по степу. Вчені люди кажуть, що то не вівці, а парові хвилі гойдає вітерець над землею. Ну, й нехай собі говорять, яка тільки хрищена душа їм повірить?

Таран з мішком через плече, без шапки, вона на плечі під зав'язкою, щоб не різало в плече. Відміряє по чорній пухкій ріллі крок за кроком. Раз наліво, раз направо, раз наліво, раз направо... і так з гін у гони розсіва золоту пшеницю. О, хто міг би порахувати, скільки тисяч пудів отак розсівав він пшениці за свій вік, а скільки сотень тисяч пудів потім зібрав? Ніхто того не знає. І не потрібно. Так він робив ціле життя, бо з того й тим жив та так виконував свій земний обов'язок. Сіяв жито, пшеницю та всяку пашницю. Придивлявся, як вона сходить, зеленіє, колоється, красується, наливається, половіє, спіє; потім коситься, в'яжеться, складається в копи, возиться в двір на тік, складається у великі стіжки. О, тоді вже у Тарана душа радувалась, коли він дивився на ті свої великі стіжки! На другий рік намагався із усіх сил, щоб вони були ще більші, ще вищі, ще ширші, а з тим звеличувалася його радість та вітха.

Таран став, підтриснув мішок з пшеницею, витер рукавом

своє спітніле, старе, поморщене чоло. Що ж це таке? — він відчуває в цілому тілі втому, аж більість. Ціле своє життя такого не відчував, а тут — на тобі!... Глянув на сонце — до полудня ще далеко; подивився на свою тінь з мішком — порядно ще схилена на захід; сівів три-чотири можна ще до обіду пройти, а сил немає, стояв, відпочивав, подивився на північ — в далині синіє ліс, затягнутий туманцем, повернув голову на південь, сонце своїм промінням заливає землю, очі сліпить, а степ тобі, степ без кінця простягся... Всюди люди працюють. Вигукують: „Но, но, гайда, но, коники, соб, цабе, волики!“... Парубчаки десь співають. Вороння криче — на зерно вже й не дивиться, за плугатарями літає, в борозни падає та черву із розораної землі видзьобує. А жайворонки — ей, птиця небесна, не сіє й не жне — виспіває собі безжурно вгорі. Бога хвалить, люд працюючий потішає.

— І для кого оце я сію? — запитав себе Таран, зручно махаючи рукою то вліво, то вправо. — Поки знав, що сію для себе, для своєї втіхи, не боліли ні руки, ні ноги, а тепер?... Ні, ні, нехай далі Гнат сам сіє для своєї Оксани!...

А Гнат вслід за ним трьома кінями волочив. Четверта кобила залишилася вдома. Вчора скинула лоша. Ще неділь зо дві мала носити й ожеребитись, не доносила — скинула, такий гарний, довгоногий лошачок, з білою лисинкою на чолі. Таран винив у цьому нещасті Оксану — Бог покарав кобилу через неї — послав це нещастя в хазяйство...

— Бери, Гнате, із моїх плечей мішок та сій собі. Я вже не можу... Поки розсієш — поможу тобі волочити, а потім піду додому й може зляжу...

Гнат узяв мішок з батькових плечей і почав... Таран дививсь на нього, дививсь, мотнув головою й промовив:

— Якщо так сіятимеш, то наїсися хліба... Не присідай, іди рівно, руку в мішок, а праву ногу вперед... Отак... Пускай вільно руку, пальці ширше розставляй... Та не шпурляй так далеко зерно від себе!... Куди ж ото ти поліз? ти все береш наліво...

— Беру наліво, бо ж направо не бачу!... — викрикнув гнівно Гнат.

— Ага... щоб він був здох, проклятуший бугай. Доведеться тобі, Гнате, більше при сівбі повертати голову направо та наліво, щоб однаково бачив перед собою...

— Еге, вчіть тепер...

З Гната піт потічками стікав. Поки дійшов у гони, мало не зімлів і не впав на ріллі. Прийшов до возу й півбаньки зразу води випив. А старий Таран в праці ні для себе, ні для другого милосердя не знав.

— „Тяжко йому дається ця робота, але нехай привчається,

— міркував він, — годі за батьковими плечима ховатися. Погано посіє — погане й матиме”.

Весна в цім році розвернулася рано, а Великдень припадав пізно, а тому люди завчасно упорались із сівбою. На Білім тижні садили картоплю, баштани та всяку „бакалію”...

Це той тиждень, в який жінки в селі світа божого не бачать. Трусять сажу, білять хати знадвору і всередині, миють, перуть, а з п'ятниці треба вже починати паски пекти, крашанки варити та красити, на писанки розписувати, ковбаси начиняти, коли хто має чим... Ей, скільки ще там тої роботи знайдеться, яку треба поробити, щоб по-належному Великдень зустрінути й тоді вже їсти, пити, веселитись та відпочивати.

І „пройдисвітка” Оксана не хотіла відставати від людей. Що люди, те й вона робила. Декотрих молодичь так навіть з працею випередила. Та й не диво — діти їй не заважали, свекруха над вухом не гарчала, а свекор поравсь на дворі або до церкви ходив, порішивши в цей піст відповітись вдруге. От старого Тарана давненько вже починало цікавити, що невістка — „штундиха” повезе святити до церкви. Ковбаси пожерла з другого кабана ще на масниці та на початку посту. Поросятко малих ще не маємо — дякувати Богові, стара льоха опороситься десь тільки після Вознесіння, а молода свинка ще, навіть, і не „побігала” та й чи потрібні цій „штундиси” Великодні розговини, коли вона ще й досі по-належному не заговляла? Можливо, що вона й пасок не пектиме й до свячення не готуватиметься із усім потрібним.

Одначе Таран помирився. Оксана почала готуватись до Великодніх розговин раніше і докладніше за інших молодичь. Не питаючи старого Тарана, вона відвезла зразу може кіп з десять яєць на базар, продала там їх, а на ті гроші купила малюсіньке поросятко, півпуда свіжого м'яса, доп'яла десь кишок і наробила смачних ковбас. Поросятко молоком напувала й аж у п'ятницю сама забила, обчепурила й цілісіньке спекла з начиночкою всередині. Вже від чистого четверга аж до обіду Білої суботи в Оксани в печі не вгасало. В „формах”, які їй батько наробив із бляхи, вона всувала в піч білі паски, там виганялися вгору та пеклись. Коли Оксана їх із печі витягала, то мусіла „форми” перехиляти, бо паски були такі високі, що не проходили в челюсті. Паски їй вдалися надиво. Високі, стрункі, з „шапками” набакир, посипані якимсь пахучим різнобарвним мачком. І виставила вона потім їх у світлиці — в ряд на столі, мов „рій” вояків. До полудня в суботу Оксана була цілком готова із своєю працею, не дивлячись на те, що за цей тиждень мусіла разів зо три збігати й до батька та зробити в його хаті порядок на свята. Внесла в хату ті ночви,

в яких переться білизна, замкнула двері й вимилась у теплій воді з ніг до голови. Вбралася. Та ще як убралася! Сорочка вишита, біла, мов крейда. Керсетка плисова червона, запаска плетена, на голові квітчаста шовкова хустка, від намиста шия аж гнеться. На ногах жовтогарячі чобітки. Коли й як все оте вона придбала? О, то вже таємниця Оксани! Вона напевно ніколи й нікому того не прозрадить. Вбралась, заглянула в дзеркало й промовила:

— Ану, гавкайте тепер, що я в панському вбранні!...

Взяла аж п'ять крашанок до хустини й вийшла на двір. Поставила коромисло на дверях (відзнака, що вдома нікого немає) і вийшла за ворота. Дивиться, аж до двору під'їздить Гнат із свекром — кінчали якусь працю на полі. Почекала — під'їхали.

— Гнате, я сьогодні на обід нічого не варила. На припічку в макітрі пампушки з олією та часником... Я зараз повернусь, тільки збігаю до Плащаниці...

— Добре, — відповів Гнат, — біжи...

Оксана побігла. Гнат подивився їй услід і аж не вірилося, що оця красуня — то його жінка.

— Ач, „нафуфирилась”, — подумав старий Таран, — ніби їй більше нічого й робити”.

В хаті Таранів, як і в кожній хаті хрищеного люду, світилась перед образами лямпадка. Слабеньке світло виблискувалось у склі образів, а до того особливе тепло в хаті, чистота та пахощі різного печива вливали в душу людей передсвятковий настрій.

Таран ще звечора пішов до церкви на Всеночну, хотів бути там присутнім, поки не дочитаються до Христа й не пролунає перше: „Христос Воскрес!”... Гнат, зморений денною працею, ліг спати. Оксана допізна поралась у хаті. Варила борщ та ще там всяку всячину й готувала, вкладала до коша паску, — збиралась до церкви. Вдосвіта розбудила Гната й веліла запрягти коні. Запріг.

— Винеси, Гнате, кошик на фургон і поїдемо, щоб ще не спзнитись...

— Диви — де це ти взяла такий великий кіш?

— Купила — бери! — Гнат узяв.

— О, та який же він тяжкий. Що це ти до нього наложила?

— Потім побачиш — неси.

Плетений з лозинок кіш, з дужкою посередині, був прикритий білою скатеркою і з-під неї підносилась висока паска. Поїхали. Коло церкви, аж за огорою, навкруги вже стояли вози, мов на базарі. Люди з кошиками, вузликами „опереза-

ли" всю „ограду". Коло кожного свяченого горить свічка. Люди гомонять, але здержливо, поважно, святково. Діти — скрізь діти: на возах, коло пасок, сюди й туди бігають. Не диво — для дітей бути при посвяченні пасок, це ж найбільша радість... Гнат знайшов вільне місце й поставив там у ряд і свого коша, коло якого стала огрядна та поважна Оксана. Гнат побіг до церкви за свічками. Люди спочатку мовчали, позирали тільки то на Оксану, то на її незвичайно великий кіш. Потім почали перешіптуватися.

— Сліпого Гната жінка... Ач, яка пишна стоїть. На людей так і не гляне.

— Ага, це та Штельмахівна, не при пасці згадуючи...

— А коша, бач, якого приперла?...

— Певно все Таранове добро туди вложила.

— Якраз вгадав. Одних грошей скнарюки Тарана до того коша не забереши. А я тобі скажу — вона молодиця, куди к чорту нашим жінкам!...

— Та тихше, а то ще почує...

— Цікаво, що вона має в отому коші? — шептали жінки.

— Певно якісь панські витребеньки — навіть і не розкриває.

Гнат приніс дві свічки й устроїв їх з обох боків у кіш — засвітив.

Із церкви котились хвилі могутнього співу:

*Христос Воскрес із мертвих,
Смертю смерть поправ...*

А дзвонар у всі дзвони видзвонював. Мир хрищений сипнув із церкви. Чоловіки повиносили корогви. Два панотці поважними кроками з хрестами, свічками та кропилами в руках, у золотих ризах виступали із церкви.

— Починається!... — загомонів народ.

Діти стояли на возах, підстрибували та підтанцьовували від радощів. Для них почалось найцікавіше, що приносить Великдень — похід при посвяченні пасок.

Похід повільно пливе наперед, наближається...

Оксана розкриває й свого коша. Сусіди й сусідки на мент про все забувають — очі їх у коші Таранихи. О, а в ньому є на що подивитись!... Паска, паска — висока, мов дзвіниця! А навкруги неї — печене поросю, ніби живе, в зубах тримає хрін, шийка перев'язана червоною стрічкою, смажена курка, кільця ковбас, сало, масло, безліч крашанок, пиріжечки невідомо з чим, сирна паска, помережана зверху. Головне ж — невидана штука! — в коші аж три пляшки: одна з горілкою, друга

з червоним вином, а третя — з якимсь жовтеньким напичком!... Не тільки чужих — навіть Гната здивувало те, що він своїм оком загляде в коші!...

— Бачите, що у Тараних діється в коші?! — перешіптувалися сусідки.

— Чому не бачити — дивись, яка пані!...

Та ось:

— Христос Воскрес, Христос Воскрес! — безперестанку повторюють панотці, кроплячи свяченою водою коші. Півчі, не втихаючи, співають...

— Воістинно Воскрес! — відповідають люди, хапають свої коші й поспішають додому — одні на возах, а другі пішки.

Оксана обережно накриває скатеркою свою святиню, а Гнат повільно відносить її на фургон.

— Христос Воскрес, Гнате! — Воістину Воскрес, Оксано, — тричі цілуються.

Тимчасом до них підходить старий Таран.

— А — а, ось і батько! — промовила Оксана, — Христос Воскрес, тату! — та до нього з поцілунком.

— Воістину Воскрес! — а від „лобизанія” хотів ухилитись. Але... Великдень — не можна. В цей день і Бог прощає гріхи найбільшим грішникам. Ісус Христос в цей день — свого воскресіння з мертвих — спускається в пекло, „лобизається” з грішниками й забирає їх у рай... В пеклі залишаються одні непокірні чорти та Юда-Хриstopродавець сидить на дні пекельному, прикутий ланцюгами. Чорти лютують у пеклі в цей Великий День та всі гуртом накидаються на Юду Скаріоту й мучать його!...

Пригадав собі Таран оте та й мусів з Оксаною поцілуватись, потім відвернувся і витер уста рукавом. Потім похристосувався з Гнатом.

— Христос Воскрес, дочко! — промовив Штельмах, підійшовши до неї.

— Воістину Воскрес, тату! — радісно вигукнула Оксана.

Вони кинулися в обійми і може з десятків разів поцілувались.

Гей, гей, ти, Юхиме, добрий майстер! Все старієш? Починає вже тебе гнути в три погибелі, мабуть не так старість та лихо, як проклятуша горілка?... Колись у тебе тільки вуси русаві висіли, мов голубині крила, а тепер бородою обріс посивілою, розкудовченою, місцями іскрами вогненними із розтопленого заліза повипалюваного...

— Христос Воскрес, свате! — каже він увічливо.

— Воістину Воскрес, — неохоче відповідає старий Таран, відвернувши голову.

— Поцілуємося? — запитав Штельмах.

— Так вже Бог велів, — відповідає Таран, а сам, певно, думає: „Що маю робити — коли притаскало тебе сюди, то мушу похристосуватись”...

— Поїдемо з нами, тату, — запрошує Оксана, — разом розговіємося...

— Та я, дочко... — дивиться на Тарана.

— „От тобі й маєш, — думає той, — ще й батька посадить мені на шию”... — Одначе миттю пригадує, що машина, віялка та лобогрійка-саможатка потребують направи...

— А вже, свате, поїдемо з нами — так Бог велів... — припрошує Таран.

— Та я не від того, самому сумно — Великдень же...

Старі сідають ззаду, молоді спереду. Оксана тримає кінч на колінах. Гнат жене коні, під ними аж земля дрижить, випереджує тих, які поїхали раніш. Коли вїхали на подвір'я, ясне великоднє сонце тільки починало викочуватись в далині з-за обрію.

Ціле життя Таранова родина їла із одної череп'яної миски, а тепер? — О, прокляття!... Увійшов у хату й побачив — на столі зарані розставлено чотири квітчасті полумиски.

— „Значить, — міркує Таран, — сваток не випадково підійшов до воза — вона його раніш запросила?”

Оксана ж тимчасом проворно викладала на піднос та ставила на стіл те добро, яке було в коші. Таран подивився і своїм очам не вірив — мусів їх протерти... Такого „безобразія” він ще в своєму житті на своєму столі не бачив!... За чиї ж ото гроші, з якого добра все оте потягнуто, накуплено?... Та з його ж, з його, Таранового!... За цілий же піст він крашаночки в руках не тримав: Оксана їх підбирала, приховувала, без його відома потім ті крашанки й жидам „загнала”... А за його ж підрахунком, кури за піст знесли того добра найменше на яких двадцять карбованців!...

— Прошу сідати за стіл! — сказала Оксана, ставлячи зразу аж вісім чарок — чотири малі, а чотири великі.

— „Коли б ти вже каменем сіла, не на Великдень кажучи”, — подумав Таран. І щастя вона має, що отут в хаті її батько, а то б він і на Великдень не подивився б — провчив би її, як у його хаті заводити панські витребеньки!...

— Заходьте, тату, за стіл, — звернулась вона до рідного батька, — а тепер ви, тату, сядете на покуті, коло вас Гнат, а я скраю...

— „Дивись, вона, навіть, показує в моїй хаті, де я маю сидати?!... — але мовчки сів.

Оксана накраяла свяченої паски — пахуща, пухка та жовта

всередині! Поклала кожному на полумисок по крашанці. В солянку насипала свяченої соли й поставила на середину стола. Черга за господарем дому цього, а він похнюпив голову й потону в якусь задуму.

— Благословіть, тату! — сказав Гнат.

— А-а, вибачте... Христос Воскрес! — ледве вимовив він, а сльоза вискочила з ока і потекла аж по білій бороді.

— Воістину Воскрес! — відповіли всі разом.

Таран узяв свою крашанку, підставив її, щоб кожний, як то належить, цокнув об неї своєю...

По першому свяченому випили по чарці. Закусили, як виявилось, дуже смачними піріжечками з печінкою. Потім випили по другій, по третій... Іли ковбасу, до поросятинки Оксана подала чудово приправлений хрінок — по-її хрін треба їсти аж тепер, а не в жилий понеділок, як то зроду-віку робилося в Таранів у хаті.

Вже по третій чарці Таран відчув, що в нього відлягає від серця... На душі робилось легше та легше, веселіше, приємніше... Заграла його стара кров — обличчя червоніло. А з кожною випитою чаркою смак все тільки зростає та зростає. Виголовався ж він, бідолаха, не так дотримуванням посту, як зі злости до Оксани. Тепер їв, здається, вже нічого не жалів... І йому аж дивно стало, що в його хаті та можуть отакі добрі речі творитися...

— „А вона, оця невістка, їй-бо, не дурна, — подумав він, — запровадила для кожного полумисок, не мусить чоловік лазити до спільної миски. Воно тобі і смачніше, і зручніше. Роби собі в своєму полумиску, що хочеш — хоч і бороду вмочай!... Ач, он сват — притяг полумисок до себе близенько й налягає на поросятко, тільки кісточки хрускають. Ще добрі зуби має, сучий майстер!... Ну, ну, ці ж розговінки й коштуватимуть мені!...”

— Може, тату, вже й вам налити вина? — запитала Оксана.

— Коли це для нас поставлено, то наливай, — відповів Таран.

— А для кого ж, як не для нас? — налила всім.

Поцокались і випили. Таран смакував, аж облизувався.

— „Оце так напичок, бий його коцюба! — думав він, — не дурні, бісові пани — добрі штучки повідумували!... Міг би й частіше куштувати, коли б не жалів отих грошей. А от пропий карбованця, то воно тобі замість цілої сотні залишиться тільки дев'яносто дев'ять...”

А от Штельмах так напевно не міркував, скільки залишиться... Малі чарки його не „брали”, так він собі ненароком налив

горілки до тої чарки, із якої тількищо випив вино. Налив, перехилив, „голькнув” та й по горілці. А на полумисок тягне вже стегно з курки...

— „Еге-ге, свате, на зимівлю я б тебе не взяв, — міркує Таран, дивлячись на „роботу” Штельмаха. — Майстер ти добрий, це я знаю, але ж і п'єш та їси за добрих трьох дурнів!... Ось вона в кого вдалася оця нехристка Оксана!...”

— Допивайте, тату, та я ще наллю по одній!...

— А може вже годі — ще ж і завтра Великдень...

— Що завтра, свате, — дасть Бог день, дасть і пищу!... Завтра приходьте до мене... Налий, мені, Оксано, замість вина горілки, тільки до оцей більшої...

— А що ото в тебе в отій пляшці — жовте? — запитав Таран.

— Коняк, тату.

— Умгу, коняк — кобиляк... чув, чув... мабуть, сучі сини роблять його з кобилячого молока, що так називається. Налий — покуштую...

Штельмах розсміявся.

— Та коняк, свате, п'ється так — по всьому — щоб, значить, їжа та попереднє питво осіли на своє місце!...

— Та я вже наївся й напився — можна й „осадити”...

— А я так ніби ще тільки починаю...

— „Ого, виходить — все зразу пожереш та вип'єш!...” — подумав Таран.

— Бог на те й Великдень дав, щоб чоловік міг попоїсти, винити та відпочинути.

— Та воно так — тільки дорого все це коштує...

— Е, що там для вас, свате, дорого? У вас все своє — а от я мушу купувати...

— Що для вас, свате, значить купувати? За якусь годину ви заробите руками те, що мені треба машиною цілий день заробляти...

— Як це, свате?

— А так — в молотьбу я беру 6 карбованців у день за машину. Карбованця з того загарбає машиніст. Мені залишиться п'ять карбованців. Скажемо, торік машина поламалась двічі. Ви, свате, направляли — постукали, поклепали та й взяли з мене десять карбованців.

— Ет, дурниця, свате! Скільки днів ваша машина в молотьбу заробляє?...

— Ну, так деньків із сорок.

— Значить, заробите двісті карбованців. А я у вас торік заробив тільки десять. Інше діло — коли б ваша машина та за молотьбу поламалась разів хоч десять!...

— Ого, великого ви мені добра бажаєте!...

— Та ні, свате — не в добрі тут справа, а в тому, що кожний хоче заробити.

— Так попробуйте, тату, коняку, — сказала Оксана.

— Дякую — попробую, — пригубив чарку і смакував, — напитек смачний і міцненький...

— А мені, дочко, налий ще горілки... А чому ти, Гнате, мовчиш? Випив мало, а вже почервонів, аж сльоза тече з того місця, де ти мав око...

— Та я п'ю, їм та слухаю, що ви говорите, — відповів Гнат, витираючи сльозу.

Таранову черству натуру алькоголь „розмочив”.

— Ви гадаєте, діти, що я вам не бажаю добра? Бажаю, а ви не забувайте, що я батько. Скажу слово — слухайте, коріться...

— Правду, кажете, свате...

— Так — я мусів свого батька слухати до сорока років, коли не слухав — бив!... — Таран говорив, говорив. І навіть Оксана в цей день не вступала з ним у суперечку. Він почав за столом дрімати.

— Свате, бодрствуйте ще, бодрствуйте! Випийте ще коняку...

— Ні, ні, я вже наївся й напився. Хоч воно на Великдень і не годиться спати, а я ляжу... Цілу ніч ока не зажмурих... Другі послули в церкві, а я вистояв цілу Всеночну...

— Я вам, тату, постелю в тій хаті...

— Не треба. Я візьму кирею й піду в клуню — ляжу там собі на сні... Коли задзвонять до вечірні — збудих мене, Гнате.

— Добре, тату.

— А обідати не будемо? — сказала Оксана.

— Обідати? — а це ж що ми робили?

— Розговлялись — сонце ще низенько...

— Хто розговлявся, а хто так ще й не заговляв...

Оксана засміялась...

— Коли вам, свате, не видержка, то йдіть лягайте... А ми ще посидимо, поговоримо, вип'ємо, — промовив Штельмах.

Другого дня по обіді Гнат та Оксана пішли в гості до батька Штельмаха. Таран залишився сам удома. Приймав унуків, які ще вчора прибігали до нього похристосуватись та дістати по червоному яечку, але він ото ж відпочивав у клуні на сні. Вчора дістали вони від Гната та Оксани по крашанці, по шматочку ковбаси та сирної солодкої паски. Сьогодні мали дістати від діда можливо те саме — хоч унуки свого діда Тарана порядно боялись. Він з ними не любив панькатись — дивився на внуків, як на зайві роти, які рано чи пізно зазіхнуть на його добро. Тепер же Таран мав веселий настрій. Вчора добре від-

почив, а сьогодні при обіді знову випив три чарки горілки та отого „кобиляку"... Він говорив та бавився з унуками. Забавлятися ж було з ким, бо ж тільки тих менших Тараненят, що прийшли до нього, було більше як десяточок, — обдарувати ж їх крашанками, то для діда не жарт. Але обдарував, навіть вином почастиував — меншим налив по пів чарки, а старшим по повній. Вдома потім діти не могли нахвалитись, яким смачним напитком дід їх почастиував.

Таран випровадив унуків, а сам пішов оглядати своє господарство. Подивитись же мав на що. Двір його широкий та довгий — від вулиці простягся може більше, як на гони, вниз аж до ставу. Обгороджений отож з „лиця" високим дощаним парканом, а з двох боків будівлями, загатами та лісками такими високими, „щоб і горобець з сусідського двору не перелетів"... Проти хати на помості дощана комора, з ганком на цілу ширину її. З одного боку двору повітки, кошари, хлів для свиней і дощаний саж, в який закидають ті свині, що їх годують на сало — звідти вони попадають просто під колодач або на базар. З другого боку — нарівні з хатою, на віддалі — простора конюшня, так коней на восмеро-десятеро, всередині вибілена. Ясла дубові, щоб коні не могли їх скоро погризти, долівка вимощена паленню цеглою. На стелі двоє чи троє ластів'ячих гнізд. Посередині — висить сорочий кістяк. (Добрий господар невідмінно вішає в конюшні забиту сороку на щастя і як „лік" від різних кінських хвороб та „порятунк" для коней від домовика, що любить лоскотати коні й заплітати їм гриви. Деякі господарі з тою ж самою метою тримають у конюшні живого цапа). Тепер у Тарана в конюшні стояло тільки четверо коней. Цієї весни отож заглянуло й сюди нещастя: одна кобила скинула лоша; зате друга — от-от ожеребиться. Молоді баскі, вороні, паристі лошиці Таран мав на меті ще з рік потримати й продати. Коні по тяжкій весняній праці тепер відпочивали, хрумачучи „замішану" полову. За конюшнею шопи, в якій стоїть машина-молотарка, віялка, фургон, звичайний віз, плуги, штряпарі, борони і т. і. Далі просторий тік — наліво ожереді соломи, направо — більш проти сонця — порожнє місце, там складається у возовицю збіжжя в стоги. Нарешті довга, широка та висока клуня. Зверху на ній здоровенне гніздо — чорногузка вже сидить на яйцях, а чорногуз оце тільки прилетів, — полював коло ставу на жаби, — стоїть кодо своєї дружини, підіймає та опускає на своїй довгій шиї голову з жовтим дзьобком і клекочає. Певно посилає свою милу самичку на поживу. Ось він вліз у гніздо, а самиця відлетіла. (Того господаря, у якого гніздяться чорногузи на клуні, вважають у селі щасливим). У чорногузячій гнізді з боків, у клуні та під стріхою

повно капосного птаства — горобців. Цвірінькають вони та скубуться, мов їм тісно на світі жити.

Клуня разом із загатами по обидва боки відділяють подвір'я від саду, в якому величезні яблуні, груші, сливи, вишні — сад ген-ген аж у низ простягся, де вже починаються верби — кучеряві, трава — луговина, осока, очерет. Врешті вода, в якій літом ловляться карасі, плитка, коропа, бубері та в'юни; щука-ж — хитра риба, та, навіть, і наймудрішому рибалці рідко попадеться в руки. Сад тільки ще починав розцвітати. З вишневого цвіту віяло пахощами. Пташиний спів глушить вуха. Під деревами — зелена трава, аж видно, як вона цнетесь вгору. Розцвітають різні веснянки — квітки. Ось уже неділь зо дві, як Таран виніс свою пасіку з темника й розставив у саду. Коло вуликів - дуплянок снують бджоли, невтомно працюють. Вони не знають відпочинку, коли сонце гріє та цвіт цвіте. Для бджіл нема такого Великодня, як то мають люди. Для них великдень-весна, літо, тепла-осінь. Радощі їхні — в невтомній праці їхній. Лінивих та трутнів, коли вони виконали своє — запліднили матку-царицю, бджоли судять і карають на смерть.

— Ледачому нема місця на світі!... — сказав Таран якось.

О, коли то правда, то Таран мав усі права на перебування під сонцем! На що не глянь у його подвір'ї, то ж усе повстало наслідком його праці, до всього він приклав своїх невтомних рук. Перед сорока роками отут, де оце тепер міститься Таранове „царство-государство“, було порожнє місце, занедбане тирлище. Він купив ту садибу недорого і рік-у-рік вибудовував, зліпшував, засаджував деревами, закріплював своєю силою цю твердиню-господарство; не жалів рук своїх, жінчиних і дітей своїх, коли вони підросли. От чому тут такий добрий порядок, от чому у всьому достаток, а Таранова душа може тепер тишитись, коли він ходить по своєму подвір'ї. Скнурий?... Так, правда — він і сам те добре знає. А хіба ж він би все оце мав, коли б не був таким замолоду? Що ж би він мав, чим би потішив свою душу, коли б замолоду поводився із своїм добром так, як тепер поводить з його добром невістка Оксана? Ні, ні, вона його не спокусить ані смачною їжею, ані горілкою, ані вином, навіть і отим жовтеньким „кобиляком“!... Він їй не піддасться, щоб вона його шкіру та мастила його ж таки салом!... Таран має в житті вищу мету — це любов до свого господарства; то щось вище за добру їжу та питво. Він дістає повну внутрішню насолоду тільки тоді, коли дивиться на своє добро. І чим більше він бачить того добра на своєму подвір'ї, чим більше він приводить його до належного ладу, тим сильніше, тим приємніше відчуває внутрішню насолоду.

Отож Таран пройшовся по своєму „царству-государству“.

Всюди заглянув — все в порядку. Худоба задовольнена їжею. Ялівняк та вівці вже на паші. Корови ще вдома, бо недавно потелилися. В череду не можна виганяти, бо малі телята треба опівдні припускати, корови піддоювати. Лежать вони собі коло ясел проти сонця на м'якому — на розісланих по дворі кізяках, що їх, коли втопчуться, ріжуть лопатою на „кирпич“, сушать і потім ним топлять в печі, — лежать корови та ремигають. Стара — відкинула задні ноги, видно її велике вим'я, а молода — три ноги під собою, передня права — простягнута вперед. Свині не кричать — нагодовані, лежать собі, зарившись у барлозі, та похрюкують. Під повіткою без перестанку одна курка за другою кудкудакають, сповіщають, що яйця знесли, інші — гребуться в гною. Маленькі курчатка коло квочок ціп-ціп — та й є ж того добра в Тарана в дворі!

Таранові нічого робити. Взяв колоду під коморою й поставив коло паракну під акацією, якою його двір обсаджений з „лиця“ для краси. Став на ту колоду, зложив руки на паркан, оберся на них і дивиться, що діється на вулиці. Ох же й дітей на ній!... Жінки сидять попід парканами гуртками та, напевно, брехі точать... Направо, на розі двох вулиць гоїдалка — та й висока ж „шибениця“!... Сила силенна паруботи та дівоти коло неї. Жартують, розважаються, сміються та насіння лузкають. О, о, якийсь парубок, відчай-душа доганяє до сволочка!... Раз, раз... присідає, напружується, аж голову набік звертає та пре вгору. Ось уже за підпірки вигнавсь. Ще раз, ще два, пролітає між стовпами, аж вітер вие... От уже вгорі догори ногами стає, але все ще йому мало. Піддає сили — і ось стук голоблями об сволочок. Стук з одного боку... летить назад... Стук з другого боку... Тарана аж в п'ятки шпиґа, мов голками.

— От зірветься, сучий парубок!... — шепче він.

Але де там — жене далі! Він докаже таки парубкам та дівчатам, який він лицар... Обов'язково разів з десять стукнеться голоблями об сволочок. Ось він так стукнувся — що вербові голоблі аж залущали, перегнулися через сволочок та й застили на мент угорі.

— На кого ж ти, Тихоне, покинеш твою Мотрю, коли вб'єш-ся?... — вигукує якийсь парубок із гурту. Всі сміються.

— А ти візьмеш її!... — відповідає він згори.

Однаке він напевно й не думає „осиротити“ свою Мотрю й нікому її не дасть.

Потряс зі всієї сили голоблями й летить з ними вниз... Більше не гонить — мотнув, мелькнув ногами й сів на підножку дощечку — відпочиває. Гін голобель зменшується та зменшується. За них хватає другий парубок і зупиняє. Той зіска-

кує — а цей другий лицар стає на дощечку, поплювавши руку, перший його розгойдує. Ох, і сила ж у того парубка! Мах раз, мах два — насіння посипалось із кишень, а діти збирають. — Мах три, мах чотири — бах об сволочок!... Мов сказився бісів парубок... Бах два, бах три!... Голоблі тріщать — летять в один кінець, а парубок в другий — сторч головою на землю... Всі ахнули, очі затуляють...

— Віддав чортам душу, дурний парубок!... — шепче Таран.

Але... Чорти радости не мають — парубкові в рішучий мент шастя всімхнулось: недоламані голоблі пролітають між стовпами гойдалки й підвертаються парубкові під руки, він несподівано для всіх встига вхопитися за них — матляхнувся сюди-туди й з одною голоблею падає на землю. Жінки, чоловіки та діти з двох вулиць збігаються до гойдалки. Лунають вигуки:

— Парубок зірвався з гойдалки й вбився!...

По хвилині люди від гойдалки розходяться.

— Живий?... — запитує Таран.

— Та живий... — відповідають люди неохоче, ніби незадоволені, що живий...

— Ну, так вже йому доля судила, що не вбивсь.

— Щастя мав...

— А чий він?

— Гладунівський Федір. Удруге, може, не полізе, урвитель, гойдатись.

Парубок же сам упав, сам і встав, тільки сполотнів... Скоро опритомнів: обтрусив од пилюки свій новенький піджачок та штани і був готовий найбільший герой на цей Великдень у селі.

— Хлопці, — вигукнув він, — ходім — поставлю квартиру горілки з радости, що чорти мене на цей раз не взяли!...

З гурту виступає п'ять його товаришів. Відправляються з ним — героєм запивати могорич на зло чортові, який, мабуть, десь забарився, а тому й не дісталась у його руки грішна душа...

Інші ж парубки, господарі цієї гойдалки, приносять нові голоблі, прилаштовують і забава продовжується. Уб'ється якийсь чи в'язи зверне — на те уваги не звертається — гойдалка не пустає.

На цей раз стала на дощечку пара: парубок та дівка. Обоє тяжкі. Качалка в „ухах” меланхолійно скрипить, рипить, скрегоче, мов від болю.

Таран дивиться на гойдалку й пригадує собі своє парубоцтво. Ніби то й недавно було, а ось вже півсторіччя промайнуло. Зараз він на гойдалку дивиться, як кожний порядний чоловік, мов на шибеницю, диявольське „капище” — а за парубоцтва? О, він також був добрий гойдака, не раз і не два доганяв до сволочка!... А скільки то разів він ходив з товаришами

в чужі левади по голобельки?... Могли вони, пам'ятається, скластись і купити вербичок на ті голоблі — не дорого коштували. Але де ж пак купувати! Яку вартість мають куплені голоблі? Крадені — о, то щось інше!... Тож треба було збиратись, радитись, обмірковувати, в кого їх украсти. Потім іти на розглядини, вибирати підходящі, стрункі, мов дівчата, вербички. І врешті остання й найтяжча праця — спилувати їх. При цій дії серця парубоцькі замирали. Що, коли отут десь близько в кущах сидить, притаївшись, господар, і тільки вони потягнуть раз-два пилкою, а він їх „покропить” дробом із рушниць та ще й скаже:

— Оце вам, сучі діти, голобельки!... Я вас погойдаю на моїх вербочках!...

Таран пригадав — траплялись такі випадки хоч і не з ним, то з іншими. Тепер же йому самому частенько доводилось ночами перед Великоднем навідуватись з рушницею та собаками в берег, доглядати, щоб часом і його стрункі вербички не „пішли” на голоблі... А за парубоцтва, коли голоблі приносились уже в клуню до їхнього приятеля — ото ж була радість!... То ж то вони — герої накрали того добра. І мусіли крадені голоблі мати велику вартість, бо з тим сполучена їх, парубоцька, відвага... Кралась ще люза на каблучки, але то вже дурниця. Гойдалки взагалі будуються для відважних лицарів та лицарок сільських — боягуз на неї не стане — боятиметься, щоб не вбитись. А коли для лицарів — то по-лицарському треба й будувати. Таран добре пам'ятає, скільки то доводилось воювати з соцькими, п'ятисоцькими та урядниками за ті гойдалки. Парубки мусіли заздалегідь рознюхати, чи „власті” будуть гойдалки руйнувати, чи ні? Робилось те ніби на користь тим же парубкам, — не буде гойдалок — не падатимуть з них, не вбиватимуться, не викручуватимуть собі ніг, не відбиватимуть печінок... Навіть попи перед Великоднем вставляли в свої церковні проповіді такі слова: „Да не ставте, юноші, ігріщ діявольських, капіщ окаянних, гойдалок”... Чим же більший ставився відпір — тим з більшою енергією парубки готувались до того, щоб такі ті „капища” побудувати. Що ж то для парубків і за Великдень був би, коли б вони не мали гойдалок. Забороняють?... Побачимо, чия візьме!... У суботу ввечері ще нічого немає, а на Великдень рано гойдалки стоять на вулицях, за селом на толоці, за ніч, мов із землі повилазили... Траплялось часто — люди з пасками від церкви — а парубки добудовують свою „святиню”... Годовне ж — аби вона втрималась незруйнованою до Великоднього ранку, тоді вже гойдалка врятована, бо ж який хрищений соцький чи п'ятисоцький візьме в цей День пилку в руки й піде підпилувати гойдальські стов-

пи? А коли б і знайшовся такий нехрист, то міг дістати каменюку в голову... Звичайно ж гойдалки видавали свої наслідки на другий день — так під вечір. Тоді вже підраховувалось, скільки парубків та дівок полетіло із гойдалки. Хто вбився, кого відливали водою, хто звернув собі в'язи, хто вивернув ногу, хто вибив руку і т. і. І, можливо, тим більше приваблювала до себе ця „забава“, що вона вимагала жертв.

На третій день Великодня до гойдалок немає вже великого інтересу. В цей день увечері їх починають уже руйнувати. І тоді коло них зводиться останній бій, а то вже переважно між дівчатами. Кожна дівка хоче дістати шматок каблучки, як принаду, щоб хлопці любили...

Болотяна — село велике. Коли не на кожній вулиці, то в кожному кутку гойдалка мусіла бути, бо що ж то й за парубки, коли вони на свою гойдалку не спромоглися. Мудрість же не велика — сволочок зробили, на стовпи та підпірки верб позичили, голобельок накрали — та й увесь „крам"... На перший день — звичайно парубки та дівки тримаються своїх куткових гойдалок, а на другий день — збираються в великі гурти й обходять всі сільські гойдалки.

Ось сунуть вони мимо Таранового двору вулицею, сунуть. Попереду парубки з музикою. Пісні лунають на все село. Таран пізнає між ними синів своїх знайомих та приятелів.

— „Дивись, ото ж син Каленика? — міркує він. — Бач, як вигнавсь — а, здається, ще так недавно бігав без штанів... А ото Захарків Дмитро? Ач, який ланцуряка здоровий, ще й підскакує, мов гедз його ззаду кусає... Ну, та й народу ж цього наплодилось. І ото ж поженяться й землі, землі кожному давай, а де її набрати?... А дівотою, бачу, Бог село також не обидив. Зібралися до гурту, мов вівці в отару. Та все поодівані доладу, і де вони тих грошей беруть?... А як гарно співає, бісове зілля, горлянок не жаліють. А-а, ото ж та красуня Прядківна, що вчепила моему Гнатові „гарбуза"?... Добра б же ти не мала, „стерва"... Коли б ти була пішла — то напевно я б не мав у хаті оцеї нечестивої Оксани... А тебе б, дівко, я приборкав!... Дивишся на мій двір, уже жалкуєш, що не дісталась у нього?... Жалкуй, не жалкуй — не допоможе... Помітила мене, щось шепче подрузі... Обидві дивляться сюди — сміються... Ех, лобода молодда, зелена, проморгала своє щастя, та ще й сміється... Тьху, як вас до біса!... І що воно буде з оцим молодим народом, коли він побереться та почне далі розпліджуватись!... Ох, неминуче муситиме прийти таке лихо, яке їм і вісні не сниться, поки вони ще молоді та живуть за батьківськими спинами”...

Минули свята і знову настали для Тарана сірі, безпросвітні, буденні дні. Оксана все свавільніше та свавільніше поводитись у його господарстві. Таран їй слово — а вона сотню у відповідь — і все по-своєму.

Одного понеділка, коли в Болотяній відбувався базар, Таран дещо необхідне в господарстві купив і хотів іти додому, але не поспішав так, як то робив раніш. Проходить повз Гершків шинок.

— „А що, коли б зайти та випити з досади чарку — так, для смілости?....” — мелькнуло йому в голові. Майже небувала річ у його житті. Хвилину вагався — потягло. Зайшов у той підвальний шинок, сморід, дим, чад горілчаний та народ хрищений... Таран став коло дверей, а у голові думки зароїлись: — „О, Гершко, Гершко, чорти за тобою в пеклі плачуть!... Що ото ти робиш оцьому людові хрищеному? Обпоюєш, обдурюєш, оббираєш, куди діваєш тії грошики?... Не простить тобі цього Бог. Заставлять тебе, нехриста, чорти в пеклі випити стільки гарячої смоли, скільки ти влив у православні горла горілки проклятущої”...

А Гершкові від Таранового міркування й вадочки немає. В ярмулці, пейсатий, у чорному „лапсердаку”, сухий та довгий, снує, мов гад улесливий. Тому горілку подає, від другого гроші збирає.

— Гершку!... — п'яний дядько вигукує.

І Гершко скрізь мусить встигати. Він нікого не скривдить, бо добряче має серце...

— Вам, дядьку Ялисей, восьмушку, чи чвертку?... — вже Тарана питає.

— Дай восьмушку та нехай ти здохнеш з твоєю горілкою!...

— Ой-ой-ой, вперше до мене зайшли та вже й лаєтесь?... Мабуть у Мошки випили?...

— А-а, сват?... — вигукує із кута п'яний Штельмах. — Моє поштеніє!... Йдіть но сюди — поцілую!... Ану посунься, п'яний бурбига, дай місце моєму сватові!...

— Та я, свате, тільки на хвилинку — ніколи сідати. Зараз піду додому.

— Додому, свате, встигнете. Дім — не ворог, коли не запалите, то згорить!...

— Навіщо б я його палив?...

— Та то ж, свате, так лишень говориться... Гершку, подай чвертку!...

— Зараз, Юхиме Аріоновичу, тільки ось натовчу дядькові Ялисеєві.

— Точи нам до одної пляшки — ми свої люди — помиримось. Та йдїть же сюди, свате, не соромтесь оцих п'яниць, що сидять коло мене. Кажу вам, посуньтесь!... — і він так бахнув своєю „довбнею” по брудному, залитому горїлкою столї, що аж закуска — суха таранька та зелена цибуля — догори підскочила.

Товариство ж Штельмаха, певно, вже добре знало, що то значить Штельмахова „довбня”, коли він розгнівається — по-сунулось мовчки від нього.

Взагалї ж Гершковї гостї, як тільки побачили старого Тарана на дверях корчми, гучний гомїн припинили, — дуже вже його поява була для них несподіваною.

— Таран, старий Таран прийшов!... — нишком перешіптувались. — Небезпремїнно, щось у лісі здохло!...

Штельмаховї все ж таки довелося встати самому з-за стола, підїйти до свата, взяти його під руку, привести й посадити на своє місце.

— Додому, свате, не спішіть. Там справиться моя дочка, а ваша невістка. Вона роботяща, послушна та покірна!...

— „Покїрна — грець би її був краще від тебе забрав!...” — подумав Таран, а від сорому так навіть і перед оцими п'яницями очі у нього вилазили.

В дійсності, Таран ото ж тільки тому й зайшов у корчму, щоб випити, набрати хоробрости й ще раз попробувати добитись від Оксани покірности. Поперше — він рішуче нічого від неї не добився. Бачучи, що свекор п'яненийкий, Оксана на всі його слова відповідала тільки смїхом.. Після того Таран напився докладно ще разів зо два. Приходив додому й здіймав бучу і це скінчилося тільки тим, що він „познайомився”, яку фізичну силу має невістка. Вона взяла його за комір, вивела із хати на двір, „допомогла” йому піднятись по трьох східцях, які вели на ганок комори, відімкнула двері, поставила свекра на них, стукнула колїном під зад і він полетїв на підлогу. Оксана двері замкнула й тим буча закінчилась. Таран кричав, лаявся — нічого не допомгло. Оксана випустила його із ув'язнення тоді, коли він проспався, а войовничий настрїй його розвіявся.

Таран взагалї любив спати вліті надворї. Для того затягав сани під один кїнець широченького та довгого ганку комори, вимощував їх соломною та застиляв рядном, клав подушку в голову — й лїжко було готове. Вкривався на ніч кожухом або киреєю.

— Нехай пани сплять замкнуті в „палатах”, а мені й тут добре, — казав він. — Та й двох зайців разом убиваю — двору стережу і сплю. Коли собаки загавкають, не мушу з хати вибігати, ба навіть і вставати. Підїйму тільки голову: „Гуйва, гуйва!...” на собаки та й сплю собі далі.

Тепер же, коли в хаті з Оксаною доходило тільки до непорозуміння, а працювати не варто, він і вдень перебував більше на саях під коморою, як деінде. Те „ліжко” для нього стало ніби „престолом”, із якого добре видко ціле його „царство-государство”. Коли не сидів у садку коло пасіки, то вилежував та висиджував на тому своєму „престолі”... Кури, собаки й часом поросята в підкоморному просторі, який відділяє коморна підлога від землі, а Таран на ганку... Сидить собі та обмірковує пляни для дальшого права на життя на своїй землі...

В травні Бог довгенько не посилав дощу. Подував сухий східний вітер. Земля пересихала. Люди починали чорніти та сумувати. Наймали молебні й самі щиро Бога просили, щоб він послав дощу.

— „Біда, біда буде, коли ще з тиждень протягне спека й не піде дощ”, — міркував Таран, сидячи під коморою.

Здавалось би, що Таранові нічого журитись, коли б і не вродило в цім році. У нього в коморі повні засіки збіжжя. Не тільки б вистачило для нього та для немилої Оксани й Гната, а ще міг би пару сотень пудів продати по добрій ціні, використавши посуху. Але він про те тепер не думав. Він відчував, що його нутро потребує дощу. Таранові захотілось, може й несвідомо, тої краси, тої радості, яку приносить дощ. Отак собі подивитись, як починають спочатку падати окремі краплини, потім густішають, зростають і врешті полилось...

— „Прогнівай Бога, от тепер і нехай дождідають, поки Він змилюється й пошле на землю свою мокру благодать, — міркував Таран. — Сонце Він умістив на небі й велів йому раз назавжди: „Весною грій та світи по-весінньому, літом — політньому, увосени — по-осінньому, зимою по-зимовому”. Так іноді тільки піддасть сонцеві незвичайного жару, як от сьогодні, а то воно собі робить своє діло по-звичайному. Люди про те вже справдавна знають і до того себе прилаштовують. А от дощ — в цім уже „путі Господні не ісповідимі”... Захоче — пошле, не захоче — не пошле. Бог — мудрий Бог! Коли б Він посилав дощ, коли людям забажається, то вони б його зовсім забули. Захочете дощу, так гарненько попросіть Бога, грішні люди!”...

Таранові думки полетіли далеко-далеко назад. Він пригадав собі, що, коли ще був хлоп’ям, не знав напам’ять і „Отчеченашу”, а дощу вже вмів просити, ось так:

*Дощику, дощику, лий, лий
Цебром, відром, дійницею,
Над всякою пашницею!...*

От вже й постарівсь, а ще й досі не добере рахуби, чи оті слова — то є молитва, чи тільки так собі пісенька дитяча? Коли ж дощику було вже досить, то тоді малий Ялисей разом з іншими дітьми звертались так:

*Дощику, дощику,
Перестань, перестань —
А ми поїдемо на баштан, на баштан!...*

— „Ге, а отой землемір, що виміряв якось городи, — пригадав Таран ще одну байку про дощ, — казав так: „Із землі, морів-окіанів підіймається пара аж під небо. Там охолоджується, збирається в більші краплини, і вони падають на землю. От вам і дощ”... Мудра голова, що й казати! Коли б то правда, то вліті дощ мусів би йти кожний день, а воно ж часом буває таке літо, що ставок уже висох, жаби по ньому ходять пішки, а на землю не впаде ані одна краплинка, бо Бог не велить... Що ж таке для мужика дощ, то я б йому отому мудрому землемірові сказав: дощ — це все: земелна трава, добрий урожай, значить — хліб, у коров багато молока, ситі вівці, гладкі коні, вигодовані свині, в землі під бадиллям велика картопля, гарбузи, як барильця, кавуни, мов відра, дерева в саду гнуться від фрукти, в уликах повно меду і т. д. От що значить дощ!... Піти та скупатись, бо воно й справді так душно, що аж млосно.”

Таран зліз з свого „престолу” й пішов. Гнат і Оксана були в полі. Нікому його дратувати, а тому він міг собі вільно мріяти, заглибитися в себе й говорити самому із собою. Сонце повернуло за полудень і тільки пече та пече. Вітер ані подихне. Листя на деревах не ворухнеться, мов послуло під палким сонцем. Таран зупинився в пасіці. Обійшов її, кинув оком на кожний вулик, перевірив, чи не збирається із якого вилетіти рій. Ні, все в порядку. Бджоли тільки густо снують сюди та туди, аж у очах миготить.

— „Дуже вже медом пахне — небезпременно буде дощ”, — подумав він і пішов широкою стежкою, яка ділила сад на дві половини й тяглась униз до криниці. Від неї далі вниз вела вже вузька стежка між луговиною, потім кладка між осокою та очеретом, — дощана кладка для прання. Далі вода — став. Проти Таранової садиби ще вузький ставок, бо тут він ще тільки починається. Напроти — те ж саме — очерет, осока, садиба. Направо — став розширюється й широко розлився аж до греблі. Там у воді й на березі дітей-дітей — куди більше, як у осоках диких качей!...

Таран роздягнувся і вскочив у воду. Ех, колись же він і пла-

вещь був, а тепер навіть воно те плавання здалось? — Вода — мов літепло, — шепнув він, — таки буде дощ...

У воді було так приємно, що Таранові із неї не хотілося вилазити. Але ж який добрий господар у будень годинами висиджує в ставку? Раніш Таранові за працею ніколи було вмитись, а не то що купатись. Хіба так уночі, по всій праці. Що оце він тепер купається — вина Оксани, бо то ж вона відбила в нього охоту до праці...

— Та й чого я маю спішити? — потішав він себе. — Побовтаюсь трохи, розмочу свої старі кістки... Під коморою душно, а тут так гарно.

Із півдня подихнув м'який вітерець, мов велика невидима птиця махнула крилом. Таран подививсь на небо. На ньому вже бродила отара кудлатих, білогривих хмарок.

— Ну, пора й вилазити. Небо кудлачиться, готується на дощ, — сказав він собі. — Вітер із півдня війнув — несе Божу благодать...

Таран мерщій одягнувся і поспішав у двір, щоб там лещо поприбирати, поки ще справді не линуло. Прибираючи то-се, то те, він глибоко потяг у себе того південного вітерцю. Він здавався таким вогким, що хоч хапай його в уста та висмоктуй, мов губку, намочену в воді... Поокремі клубки хмар почали зливатися в одну лявіну, з білявих робилися сірими й раптово чорніли.

— Черногуз стоїть коло гнізда на одній нозі, дрімає. Ага, голуби пролетіли низкою поспішно... Горобці вщухли — несміливо цвірінькають. Півні разом проспівали. Під повіткою курчата під квочку поховалися. Треба сподіватися, що скоро блисне, загримить і лине дощ, — міркував собі Таран.

Ось по хмарах ніби потягнуло вогненним ножом. По хвиляні в них застогло: „гу-гу-гуу“!... Таран раптово позачиняв хатні віконниці, а сам під комору — на свій „престол“... Любив уліті подивитись на дощ — таку вже мав вдачу. Вітер сильно подув та погнав сміття й пилюку вздовж вулиці. Густу, чорну хмару хрест-навхрест розпороли блискавки. „Ггу-гу-гу-бу-бу-був!“... — загомонів грізно грім. Полетіли перші, рідкі, „лапаті“ краплини. На землі тихо-тихо, все жиє вщухло, поховалося, притаїлося, ніби готувалося прийняти великого, але й грізного гостя. В небі вже безперестанку гуло, гриміло, бахкало. Десь недалеко блискавка вдарила — аж земля задрижала.

— Свят, свят, свят!... — зашептав Таран, христячись. — Коли б, часом, замість дощу Бог граду людям не послав...

Линув дощ. Гаряча земля зашипіла, мов полита водою розпалена сковорода, аж пара від неї вставала. Суха земля відкри-

ла свої уста й пила, жадібно пила свіжу небесну воду. Розм'якала, напухала й видихала із себе приємні пахощі. Дош лив довго й рівномірно. От-от, здавалось, на небі вже не вистачить води й дош перестане. Але в небі тоді озивався грім і дош знову припускав. Земля досхочу напилась — всеї води не могла прийняти в себе. Таранове подвір'я було вже під водою, перетворилось в озерце. Вулицею вниз гналася вода.

„Ось вона та Божа благодать, ось його неоціненний дар!“ — шептав Таран. Хоч, може, вже пора було б сказати:

*Дощику, дощику, перестань,
А я поїду на баштан, на баштан!...*

А він би мав на що там подивитись, хоч там кавунів ще й не було. В цей день Гнат та Оксана сапали баштан, і йому цікаво було б подивитись на мокру Оксану, почути, як вона, може, проклинає цілий світ, що одружилась з його мужицьким сином і тепер мусить мокнути під дощем.

Знову подув вітерець і розігнав ті хмари, які не встигли вилитись водою на землю. Показалось ясне, ніби обмите дощем, сонце. На сході аж дві веселки: яскрава величава називається нова, — слабенька й маленька під нею — стара веселка. Повпирались вони в одному та другому кінці землі, десь у ставки, і п'ють воду, тягнуть її на небо, щоб Бог мав її в запасі для нового дощу...

Діти, о діти! Не встиг ще дош перестати — а вони сипнули із хат на вулицю і — вже готові чортенята, задрипані в боті, тільки оченята сяють від радощів та зубенята біліють у розтягнутих сміхом ротиках. Гомін, крик, бродять по брудній воді, човники пускають, себто тріски, падають, устають, регочуть, гатки гатять, ставки роблять та збирають вимиті водою нікому й ні на що непотрібні, погнуті іржаві цвяшки, квітчасті черепки та різні давні покидьки.

Таран ходив по дворі й дивився, чи не наробила вода шкоди. Ні, не наробила. Тільки кізяк, недавно порізаний на чотирикутнички й у копички поскладаний, докладно намок, але не vadить — висохне. В саду все наново ожило, освіжіло, виїшовши із дощового теплого купелю. В пасіці вже медом не пахло, а бджоли, по короткому відпочинку підчас дощу, взяли ще з більшою енергією до праці. Розліталися, відшукували квіточки, припадали до них, пили солодощі та набирали на ніжки пилячки цвітової для вошини. Птаство гучно співало, соловейки дзвінко витьохкували, ніби славили Бога за те, що він послав дош, помочив гнізда та викупав їхніх діток — пташенят.

Земля знову парувала, дихала освіжена та давала поживу всьому живому, що було на ній.

Таранова недавня журба, навіяна сушею, зникла, дощ її змив і повернув у радість. Він знав, що коли вже пішов раз дощ, то піде й удруге, втретє... Значить, Бог змінив гнів на милість. Треба сподіватися врожаю, й то доброго врожаю.

— От хто тільки буде поживати те, що мені Бог уродить? — спитав, сам не знаючи, кого це він запитує. Помовчав, подумав і сам собі відповів: — Оксана, оця лиха доля, яку мені, мабуть, сам сатана послав у двір, все пожере!...

Гнат та Оксана приїхали з поля.

— Що, помогли? — запитав Таран.

— Рубця сухого на нас не залишилось! — відповів Гнат.

— Я ще зроду не попадала під такий дощ, як сьогодні.

— Захотіла бути жінкою мого сина, то звикай на все.

— Ха-ха-ха!... Доведеться звикати...

— Мужик, коли вліті на полі не змокне, то взимі хліба не їстиме...

— Ну, я вже їстиму, бо змокла, ха-ха-ха!...

— Та чого ж ти регочеш, які ж тут смішки?

— А як же не сміятись? Ми сіли під возом і напнули на себе кирею. Кажемо: „Нехай лле — не промочить”... Аж ось воно й почало мені капати за комір, а потім — ха-ха-ха! — потекла вода по всьому тілі. Такий, тату, приємний купіль після спеки!... Ха-ха-ха! Їй-бо, цікаво...

„Ні, цю гладку сатану вліті дощем не злякаєш!” — подумав собі Таран.

V

Минали дні. Оксана готувала добру страву і старий Таран — хотів чи не хотів — мусів її їсти, йшла вона йому на користь чи не йшла. Довший час, чого з ним не траплялось раніш, із його голови не виходили думки про того сина, що був десь у Києві в ченцях. Почав міркувати, чи не послав Бог на нього оцю кару — невістку за те, що він загнав того сина туди? Рішив відвідати його та попросити в нього прощення. Воднораз і найняти молення Боже в Києво-Печерській Лаврі на цілий рік: „Од ізбавлення дому його од нашествія нечистої сили в образі невістки Оксани”...

Таран, покищо, попросив цю ж саму „нечисту силу” — Оксану пошити йому простору торбу та насушити повну сухарів. Оксана, як і завжди, охоче, скоро й совісно виконувала все те, що свекор хотів від неї по-доброму, без суперечок. Поши-

— на білизну, друга — для різних харчів, а третя, найбільша ла вона йому полотняну торбу з трьома перегородками: одна перегородка — на сухарі. Напекла паляниць із петльованого борошна, порізала їх на рівномірні шматки й гарно посушила. Із тіста ж, замішаного на молоці, маслі та яйцях, напекла коржиків та невеличеньких піріжечків з печінкою, добре підсушених. Курочку з начинкою всмажила. Вибрала із бодні тонке сало, проросле м'ясцем, закутала в папір та білу ганчірку й положила в торбу. Збігала сама й купила кухлик на дорогу. А в баньку налила первенячка — квасу. До торби пришила шпорокі попруги, щоб не муляли свекрові в плечі.

Таран повідшукував усі свої гроші, які він збирав, зберігав та складав ціле своє довге життя. Скільки він мав тих грошей — тяжко сказати. Мав він золоті червінці, паперові карбованці „катеринки”, „червоні”, „зелені”, срібні карбованці, „злоті”, „гривеники” та мідяки. Дзвінку дрібноту Таран зсипав у один гаман, а золотим та паперовим своїм покладом набив калитку, зроблену ним колись із баранячої мошонки. Затяг міцним довгим ремінцем і повісив собі на шию, сховавши калитку до тіла під сорочку. Притовк її рукою до грудей, щоб дуже вже не віддimalася.

— Частину віддам синові Андрієві, а частину — на святих, на мощі та преподобному духовенству Лаври Печерської. Може їх молитву Бог почує і врятує мене від оцієї невісточки, — шептав собі Таран.

Гнат підвіз батька може так верстов зі сорок від Болотняної і побажав йому далі щасливої подорожі. Таран взяв собі на плечі ту, досить тяжку, торбу, накинув на неї згорнуту свитку, баньку з квасом прив'язав до пояса, загнутий ціпок — в руку, та й пішов широким шляхом на Київ. Можна було б звернути вправо, дійти до Черкас, сісти на пароплав і за якусь добу вже й у Києві. Але ж який дійсний християнин їздить на прощу, мощам поклонятися, а не йде пішки? Тільки ж тим Бог прощає всі гріхи в Києво-Печерській Лаврі, які туди приходять пішки з помуленими ногами. Так казав ще дід Таран, коли Ялисей був хлопцем. Ніс же він до Києва два клопоти: свої гріхи, які „придбав” за довге життя, та... журбу через невісточку... Щоб позбавитися оцих двох клопотів, Таран не то до Києва, а на Афонську гору, до самого Ярусалиму пішов би пішки! Іхати пароплавом — гроші коштує, а користі із того ніякої, бо ж Бог молитви таких людей в Лаврі не приймає. Та й — нащо ж тоді й Бог ноги дав, коли ними не ходити?...

От Тарана обігнала четвірня коней, яка везла „бариню” в кареті. Коні біжать, басують, аж мило з них котиться, а ку-

чер ще й підторкує батіжком на довжелезному, гнучкому ко-мишевому пужалні.

— Тяжка бісова бариня, аж четверо коней її везе! — шепче собі Тарац, зійшовши із шляху і знявши шапку, як то мужикові „полагається”, коли мимо пани проїздять. — Коли їдеш, баринько, в Київ поклонятися мощам святих, то даремно тільки коні гониш. Не внімле Господь-Бог твоєї панської молитви. Помуляй ноги свої так, як ось я, грішний, і тоді воздай Всевишньому воздыханіє твоє, і Він услише тебе!... Ти гадаєш, що обминула бідолаху-старця, який вклонився тобі, а ти й не подивилась на нього? Ні, молодице, я тебе купив би з твоїми кіньми, з каретою й кучером!... Ось гроші!... — і він вдарив себе долонею по грудях. — Але я ці гроші обітую преподобним отцям та синові моему, який може не дозволить тобі і руки своєї поцілувати...

Карета тимчасом потонула в пилюці, а потім пилюка й карета зникли в ліску, через який проходив шлях.

Таран може з тиждень муляв ноги, йшов та питав людей, куди шлях до Києва та чи ще далеко до нього. Минав він села й містечка, йшов степами й лісами. Зустрічав і наганяв різних людей. Підночовував там, де його ніч заставала. Сонце його обпікало й те примусило його аж двічі купити прямо з-під криги квасу — випив і в середині так себе прохолодив, що аж комашня пропасницька попід шкірою пробігала... Вітер обвівав і дощ нераз мочив, але... „притерпи — спасен будеш”... Ось вона вже й, Лаврівська дзвіниця, показаласть! Побачивши її, Таран тричі перехристивсь. Забув, що ноги болять. Хотілось бігти, летіти, щоб скоріше впасти на коліна перед нею й „воздати” Господеві-Богу молитву та побачити скоріше свого „возлюбленного” сина — Андрія... Але та дзвіниця ніби втікала від нього, або він замість того, щоб іти наперед, топтався на одному місці. І довелось Таранові підночувати ще одну ніч на полі під чужою копицею сіна. Тільки другого дня під вечір він „прибейкався” у Київ. І набрався ж він клопоту, більше, як за цілу дорогу, поки пробрався містом до Лаври.

— Вік прожив, а такого вертепу не бачив, як у оцьому Києві, — шептав він. — Вулиці роються грішним панством, а Лавра ось тут у них під носом... І як тільки Бог терпить отаку нечисть на землі?...

Особливо ж далися Таранові у знаки оті візники. Що запитай якого пана, куди дорога до Лаври, а візник тобі, подібний до чорта, й підбігає.

— За двадцять капеек я тібя, дедушка, подвезу до самої Лаври — садись!...

— Свят, свят, свят!... „Да воскресне Бог і розточаться враги твоя”... — шептав Таран і втікав від тих візників. — Це не що,

а самі чорти попереодягалися за кучерів... Я пройшов таку даль пішки, а тут вони хочуть мене спокусити, щоб усі мої труди пішли марно... Та ще й двадцять копійок дай... Тьху, бий вас сила Божя!

Таран таки добравсь до Лаври. Задер голову: — Ой-ой-ой, яка ж вона висока, оця дзвіниця! — промовив він. — Не даром же то її так далеко видно! Хоч хмара, все ж таки, за хрест не чіпляється, як то малюють на картинах... — хотів спуститися на коліна, але від втоми впав цілим тілом на землю, мало й баньку з водою не розбив, і не міг устати.

А народу хрищеного тут — море! І ніхто на Тарана не звертає уваги, що він не може встати. Певно тут таких, як він, прочан денно падає сотні. Люди лежать покотом, мов вівці. Так собі й сплять під відкритим небом. Пролежав і Таран до ранку коло дзвіниці. Ще добре, що приніс з собою воду в банці й міг „пригасювати” свою спрагу. Цілу ніч тримав одну руку на грудях на калитці, а другу — в кишені на гаманці...

— В городі повно різних раклук-босяків, — міркував Таран, — певно вони й тут коло Лаври вештаються поміж людом хрищеним — можуть обібрати, як липку. Треба стерегтись...

Рано вже міг встати на коліна й помолитись Богу. Потім намірився зайти й у саму Лавру, але марна праця. Лавра вщерть заповнена, а коло неї море людей. Таран собі в'являв так: величезний двір, посередині Києво-Печерська Лавра, а по боках келії, в яких він зразу й знайде свого сина. Але воно тут тих ченців ані не видко. З великою бідом Таран таки піймав одного ченця, поцілував йому руку, скинув шапку й почав розпитувати про свого сина.

— А як його звати? — запитує чернець.

— Та Андрій же, Андрій Ялисейович Таран!

— Тепер його Андрієм звать, чи ви, отець, так звали його вдома?

— Андрієм, батюшко, нам його піп охрестив...

— А по-братському як його звати?

— Ну, та Андрієм же...

— У нас, старичок, по висвяченні із послушників у манахи імена змінюють.

— Отуди до біса!

— Свят, свят... — зашептав чернець.

— То як же я його, батюшко, знайду?

— Ідіть, старичок, до келії і там розпитайте.

Чернець розказав Таранові, де є ті келії, куди та як до них пройти. В одних келійських будовах Андрія не знайшов. Послали до других. По дорозі довелось йому може разів з десять розпитувати людей, поки таки він підійшов до монастирської

брами. Тут знову біда — молодий чернець, у довгому чорному, полатаному підрыснику та гостренькій шапочці не хотів Тарана пустити в двір. Пропустив аж тоді, коли дістав від нього в'ять копійок. Довгенько знову довелося ходити по дворі та розпитувати ченців, які снували по дворі, мов чорні тіні. Врешті таки набрів на такого, який добре знав ченця Тарана.

— Ваш син, отче, уже висвячений, по-світському яко архidiaкон, і зветься у нас брат, або отець Сергій. Тепер він на Службі Божій.

— От так штука!... — промовив Таран. — Пошли ж йому, Господи, віку та здоров'я, — зняв шапку й почав христитися. — А чи можу я його бачити?

— Можете, отче, почекайте тут. Я братові скажу, щоб виїшов до вас.

Таран стояв і цілий дрижав. Нетерплячка брала, не міг дочекатись, коли прийде його син. Ось іде якийсь піп у комилавці, від якої спускається чорна „фата”, огрядний, патлатий та бородатий. Підходить до Тарана й спокійно христить та промовляє:

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа!...

Таран похилив голову, ловить за руку й хоче поцілувати.

— А де ж мій син, батюшко?

— Я ваш син, тату!

— То... то ви мій син?!... — і бух на коліна та й почав цілувати запорошені чоботи. — Зроду-віку не пізнав би, що це мій син Андрій, — плачучи говорив Таран.

— Встаньте, тату, — не годиться, — взяв його під руку й поставив на ноги.

— Прости мені, сину, — просив старий, витираючи рукавом сльози.

— Бог простить, тату!

— Вдруге!...

— Бог простить!

— І втретє!...

— Бог простить... Благословлення Господне на вас...

— Дозволь мені, старому грішникові, „полобизати” тебе, Андрію.

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа! — Прошу, тату... — вони обнялися й тричі поцілувалися. — Амінь!...

— Іще прости мені, сину, що я своєю батьківською непокірністю загнав тебе сюди...

— Нехай вам, тату, Бог простить. А те, що я віддав душу свою на службу Всевишньому, то так мені доля судила...

І хоч як були „вознесені” очі та душі ченців у небеса Господні, „не внемля”, що твориться на землі, але зустріч батька зі сином на монастирському дворі була така зворушлива, що

вони мимохіть мусіли зупинятися й дивитись на них. І можливо, не один із них чекав на таке ж побачення.

— Аз глаголю вам, тату, слідуєте за мною.

— Куди ж ти поведеш мене, грішника?

— В умивальницю, тату.

О. Сергій завів батька в чернецькі купелі. Зупинилися в роздягальні. Син поміг батькові зняти торбу з плечей і попросив сісти на лаву.

— Прошу, тату, роззуйтеся.

— Навіщо, сину?

— Я помию вам ноги.

— Ні, сину — я мусів би тобі ноги мити та юшку пити...

— Аз глаголю ті, отче, зніми шати твої, і аз омию тіло твоє... — О. Сергій поміг батькові роззутись. Розмотав брудні онучі і жах його охопив.

— Помулив трохи ноги, поки дійшов до Києва.

— Не трохи, тату, а так сильно, що я дивуюсь, як ще ви ними можете ходити.

— Ради спасення душі, сину, ноги не жалко помулити...

О. Сергій велів послушникові принести мідницю з теплою водою. Приніс і поставив коло ніг Тарана.

— Поставте ваші ноги в мідницю...

— Та що ти, сину — мої грішні ноги та в таку посудину?

— Поставте, тату — ця посудина для умивання.

— Коли велиш, то... — старий ледве їх підніс і поставив у воду.

— А мило маєте, тату?

— Не маю. Хотів по дорозі онучі випрати — не положила в торбу ота суча дочка!...

— Свят, свят, свят!... Про кого ви, тату, так неласкаво висловлюєтесь?

— Та про оту ж суку, яка мене сюди загнала. Про четверту невістку, Гнатову жінку!... Будь вона неладна, не при тобі, сину, кажучи...

— Чоловік паче звіря... І прошу, отче мій, так непочтиво не возносити богонеугодних словець...

— Рад би, сину, та терпець уривається... Почекай — аж я тобі все розкажу!...

— Не потребую, тату, бо аз не од миру сього... Прошу, брате, подайте мило, — звернувся він до послушника, зняв із себе комилавку й закачав рукав підрясника.

Худий, блідий та довгий послушник подав мило. О. Сергій опустився на коліна й почав старому батькові мити ноги.

— Синочку мій, що це ти — мов Ісус Христос — смивав ноги апостолам своїм і не минув продавця Юду... — Таран

заплакав і цілував сина свого в кострубату голову, від якої віяло пахощами кедрової оливи.

— Подайте; брате, рушник.

— Я, сину, маю...

— Ваш залишиться сухим — утретесь ним, коли аз не буду з вами, отче мій. — Послушник приніс білий, мов сніг, рушник. О. Сергій почав витирати ним ноги.

— Та що це ти, сину, робиш?!... На мої мужицькі ноги — та такий рушник — та я б їх і онучею витер!...

— І рекоше Ісус Христос ученикам своїм: аще не омиєши ноги ворогові твоєму і не витреши білим полотном, не наслідуюєш царства небесного...

— Ох, правда, правда, сину!... І в Святому Письмі, наскільки моя стара голова пам'ятає, є написано: „Коли не робить тобі добра твоя права рука, так одсічи її, коли не робить ліва — то одсічи ліву”...

— Блаженний той, хто внемле слово Боже — паче чаянія... Амінь! Я вийду звідси, а ви, тату, роздягніться, і брат послушник заведе вас до умивальниці. Маєте чисту білизну?

— Маю, сину, поклала мені в торбу аж дві пари, мабуть на зло, щоб торба тяжча була... Онучок також пар зо три впхнула...

— По омиванні одінетесь у чисту білизну, — о. Сергій намірився відійти.

— Сину... — старий Таран оглянувся навкруги, подивився на послушника в довгому „лапсердаку” з гострою шапочкою на голові. — „Ій-богу, подібний на жидка, — подумав він, — може обікрасти”... Сину!...

— Що бажаєте, тату?

Таран кивнув йому пальцем, син підійшов до нього.

— При мені гроші, — шепнув він до вуха, — коли б тут не обікрали... Тобі приніс, — знову озирнувся і витяг калитку з-за пазухи, нагнув голову і зняв із шиї ремінець. — На, бери, заховай!... — шептав, пхаючи синові в руку калитку.

— Свят, свят, свят!... — та й потяг руку від калитки.

— Бери, їй-бо, не крадені — ціле життя мої руки робили мені добро й я їх зберіг — для тебе, сину...

— Не потребує, отче мій!... Бог возвеличує бідного — „блаженні ніщі, ібо їх єсть царство небесное”...

— Не візьмеш — не піду в умивальню... Він вже все бачив... Ач, як погляда неситим оком на мою калитку!... — шептав старий синові, поглядаючи на ченця-послушника.

Із умивальні почали вискакувати голі, патлаті та мокрі ченці. О. Сергій відвертав голову, щоб не бачити їхньої наготи.

— Давайте, тату, заховай — вийдете із умивальниці — поверну, — і взяв калитку, не дивлячись на неї.

— Почекай, сину, візьми ще й ці, — він дістав із кишені гаман з дрібними і подав синові.

По купелі з парою, якою Таран не міг нахвалитись, та й не диво, — він вперше оце в житті до таких гарних купелів діставсь, син завів його в свою келію, в якій стояло двоє ліжок з чистими постелями. В келії пахло богоугодними пахощами: ладаном, кедриною, афонськими та ще якимись пахощами, які вперше оце попадали в Таранові ніздрі.

Послушник приніс обід — борщ з бичками, гречану кашу, помашену олією, та чорний житній хліб. О. Сергій возніс молитву Богу, поблагословив ту страву й попросив батька сідати за стіл.

— Дякую, сину, з радістю покуштую, чим вони тебе тут годують. А вареного я не їв з того часу, як вийшов із дому. Почекай, ти не їж борщу — я тобі курочку смажену з дому приніс!

— Дякую, тату, не вживаю...

— Та попробуй — добра!... — Дістав, розкутав, а з курочки понесло смородом. Таран ще не вірив своєму носові, заглянув у середину — а там начиночка ворушилася, бо то ж був клубок живих гробаків! — Ах ти ж, падлюка!...

— Пощо, отче, знову лихословите?

— Та як же тут, сину, не лихословити?!... Ти тільки подивись, чим вона начинила мені оцю курочку — червою-гробарнею!...

— Літо, тату, довго несли — ну й всадила муха...

— А вона не знає, що тепер літо?... Вона не знала, що треба підсушити, підмастити, підсолити — муха б не сіла й черву не пустила б. Знову зробила шкоду на яких тридцять п'ять копійок! Куди її, сину, діти?...

— Замотайте в папір і киньте он туди до грубки — послушник забере й винесе.

— То може, ти, сину, коржиків та сальця нашого покушаєш?

— Дякую, тату, скоромного не вживаю.

— Як — тепер же м'ясниці — що ти, на пісному вік живеш?...

— Так, тату. Ісус Христос питався диким медом і акрідами й спас людство...

— Видно, сину, що ти походиш із нашого благородного та богобоязливого Таранівського роду. З діда-прадіда дотримувалися постів, і Бог нас не лишав шматка хліба... — Старий сьорбав борщ. — А борщ вам варять з бичечками, олія також пахуща — їв далі. — А от тепер улізла до мене в хату кара сатанинська...

Таран поривався вилити перед сином міцними селянськими словами весь біль та тугу душі. Але син його лагідно з невідмінним: „свят, свят, свят...” стримував.

О. Сергій поклав батька спати, а сам пішов виконувати, взятий доброхотів на ціле своє життя, тяжкий обов'язок — молитися, молитися та помагати панотцем при Службі Божій.

Таран проспав за одним махом аж до ранку. Так довго підряд він спав мабуть тільки тоді, коли ще був у надрі матері... О. Сергій повернувся із „утренної” — стояв на колінах перед образом Христа Спасителя та святих отців Зосима й Саватія, перед якими горіла олива в лямпаді, і молився, як то належалося, перед „трапезою”. На столі стояла миска з пшоняним кулішем, в якому плавали шматочки тараньки, а зверху на сизуватій ющі — кружальця жовтуватої олії, які вилискувалися під промінням раннього сонця, мов дрібне янтарове намисто. О. Сергій приложив увостанне на цей раз до землі своє високе біле чоло, встав з колін і благословив „перстним” хрестом куліш, розганяючи при тім пахущу пару.

Таран не спав. Лежав хвилинку мовчки і приплющеними своїми старими батьківськими очима розглядав крадькома сина.

— „Який же він бравий — в мене вдався. Здоровий, міцний, груднистий!... А з лица хоч води напийся — біле, чисте, маніжне. Борода русява, як і в мене була, поки не побіліла від клопоту та літ довгих. А чуб на голові — м'який, густий та довгий. Готова тобі куделя чесаної вовни. І очі батькові — сірі, аж голубі, здорові, добрящі. Світіться, мов Божі зорі на ясному небі. А в душі носить мій синочок смиренну благодать. І які б преподобні отці не прийняли в свою громаду отаке сотворіння?...”

Таранові думки мусіли звернутися до власного грішного тіла... Аж тепер він відчував зі всієї сили, як страшенно болять його ноги. Коли він їх розгинав, то не міг зігнути, коли згинав, то не міг розігнути. В попереку поколювало. Та й не диво — він же мав ген-ген за сімдесят років і пройшов пішки яких з двісті п'ятдесят верст, під спекою, блискавками, громами та дощами. І коли б святі отут, у Києві, приймали на увагу хідню до них на поклін пішки з такої далекої далечини та тілесну втому, то неминуче мусіли б із душі старого Тарана зняти до останнього грішка. Врешті він розплющив очі й мимохіть застогнав, не маючи сил розігнути свої ноги.

— Що у вас, тату, болять?

— Нічого, сину... капосні ноги, мов у ледачого коня, не хотять розгинатися — підбився трохи. Але не вадить — на те вони ноги, щоб носили чоловіка.

— Я вам, тату, поможу встати.

— Ні, ні, сину, не турбуйся!... Оце була б добра okazія, щоб мене й вже власні ноги відмовилися слухати. — Таран зіціпив рештки своїх зубів, напружив сили й ноги знову зіналяся й розгиналяся. Встав і одягся. Сяк-так пошвендював по келії.

Та все ж таки о. Сергій порадив батькові не виходити в цей день із келії й залишатися в ліжку. Другого дня була Клецальна Субота, й вони обидва разом пішли до церкви на літургію. Тут уже церква стояла посередині монастирського двору, так як то собі Таран і уявляв, тільки що це була собі звичайна церква, а не Лавра — більша тільки, як у селі... Вікна високі — а шибки в них червоні, жовті, блакитні, зелені, квітчасті й т. і. В церкві темнувало й холодок, мов у льоху. Образи все стародавні, дорогі, позолочені, а на декотрих та ще й дорогоцінне каміння вилискується, а може то й не каміння, а тільки скло. Чимало святих по стінах понамальовувано, мов живі стоять. Таранові так і здавалося, що ось-ось святі почнуть скакати із стін на підлогу... Але де вже їм скакати, коли вони від старости аж почорніли.

О. Сергій підводив батька до святих і вони разом цілували — кого куди: одного в чоло, другого в уста священні, третього — в зложені на грудях руки, а тих, що стояли на стінах, — тільки в ніжки, бо далі не могли досягнути. Так підійшли „попаски” аж до „клиросу”, за яким уже стояв іконостас. О. Сергій велів батькові залишитися на місці, а сам пішов далі. Тричі перехрестився, відчинив узенькі дверці, на яких намальовано Архангела Михаїла з мечем у руці, і „шмигнув” у ті дверці прямісінько у вітвар!...

У старого Тарана аж у душі похололо від радощів.

— „Он куди має доступ мій син?!... Почекай же ти, штунди-хо нечестива, якої ти заспіваєш, коли я розкажу, якого я маю сина?”...

Таран спустився на коліна й усередно молився за себе, грішного, за сина, о. Сергія, за чотирьох своїх синів, які були в селі, за внуків. Згадав і весь рід Таранівський. А під кінець з особливим натиском та щирістю додав: — Іще, Господи милосердний, молю Тебе слізною, пошли кару Твою на оту богохульницьку блудницю окаянну, мою злу та непокірну невістку Оксану! Архангеле Михаїле, ізжени Ти її мечем твоїм із подвір'я мого, яко Ісус Христос ізгнав батою торговців нечестивих із храму свого...

І він раз-у-раз стукав чолом своїм об підлогу. Подовго тримав його коло землі, ніби чекаючи відповіді на свою молитву від Господа Бога.

А направо чернець читав „часослов” — гучно, похапцем і незрозуміло. Дочитався врешті до того місця, де треба сорок ра-

зів підряд сказати „Господи помилуй”, але замість того лунало на всю церкву: „Госп... госп... госп...!”

Церкву почали заповняти ченці. Все парубки здорові, бородаті, чубаті... Тільки де-не-де траплялися між ними ще гололиці, молоді, бліді, виснажені, з синяками під очима, послухники — ченці. І подібні вони були до заглушених осик між могутнім, гіллястим старим дуб'ям.

Ось відчинилися дверці — здавалось, ніби архангел Михаїл позадкував, притулився до стіни й звільнив стежку, але для кого?... Таран очам своїм не вірив... однак мусів переконатися, що то ж таки дійсно вийшов син його в золотих дияконських ризах! Став напроти самісіньких „царських врат”, взяв у руку перекинутий через плече „орар” і з його вуст покотилося й залунало на всю церкву могутнє: — Благослови Отче!...

Таранові здавалось, що ніби ті слова, випущені з уст сина, відривають його від землі й підносять, підносять догори. Він готовий був вигукнути на весь світ:

— Дивіться, люди добрі, оце ж мій син, моя мужицька кров!... От хто він тепер!...

Але Таран не хвалько — він мовчав, а сльози від радощів кап-кап із очей. Він ніколи не міг подумати, що щось подібне в Києві побачить та почує. Оцей же його син Андрій, як посварився з ним, батьком, через те бажання одружитися з дівкою Тодоською може вже з сім років тому — так як пішов у Київ, так і вісточки не подав про себе додому. Старий Таран тільки від людей-прочан чув, що його Андрій в ченцях є живий. А про те, що його сина вже висвячено в о. диякона Сергія, ніхто йому словечка не сказав. Люди про те, можливо, давно знали, але навмисне не говорили, бо заavidки їх брали. О, коли б він раніш те знав, то давно б до Києва прийшов! Зате надалі він не пропускати Зелених Свят, ніг своїх старих не жалітиме й ходитиме до Києва. Та хіба ж не має пощо сюди приходити? Подумати ж тільки — що варта та радість, те щастя — подивитись на цього свого сина, о. Сергія, послухати із його вуст Службу Божу?

Тимчасом Служба Божа посувалася в цей день блаженний наперед. Великий хор із самих ченців чудово співав. Такого співу Таран зроду-віку не чув. Від того могутнього співу в нього ніби щось коло серця розтавало, в грудях розповзалися-розпливалися якісь блаженні солодощі. З душі спадала журба скорбна, яка за довге життя там навантажилась. Тепер вона парювалася. Таран відчув, як його душа очищується, як ото ж очистилося його грішне тіло в монастирській умивальні. О, тепер він вже й смерті більше не боявся, бо не для нього на тім світі пекло уготовано!...

— „Чесно живи — чесно тобі й очі повилазять!...” — пригадалось йому чомусь оце прислів'я. — А хіба ж я нечесно вік прожив? Хіба ж я щонебудь у когось украв чи когось забив? Достатки маю — то правда, але щоб їх мати, я ж не жалів ні рук, ні ніг, ночей не досипав, не доїдав та все дбав, дбав. Дітей змалечку привчав працювати на ті достатки. Надбали разом, а поки я живий — все моє, помру — поділіться тим добром... Господи Ісусе Спасителю, — шептав Таран, — чую, що душа моя очистилась од земної скорби грішної, а коли ще вгледити на мені якийсь гріх, то син мій вознесе до Тебе за мене молитву, почуй її й приймай. Я ж дарував Тобі возлюбленого сина мого во служеніє, він же до смерті возхвалятиме ім'я Твоє між грішним людом на землі Твоїй...

Ось такими думками жив тепер Таран, не спускаючи очей із свого сина. Слідував за кожним його рухом, ловив кожне його божественне слово в свої старі вуха. Вже декілька разів Архангел Михаїл уступав йому із дороги, і він то заходив, то виходив із вівтаря. І ще раз зайшов туди й повернувся з товстою книгою в руках. Прямував повільно, прямо на середину церкви. Ченці розступилися, дали місце.

Таран прямо дивився в лице своєму синові. О, що то за лице!... Такої краси, такого смирення Таран ще в житті не бачив. І ось почалось те, чого він ще й не чув у житті. Його рідний син у Києві, в монастирській церкві, в якій повно ченців, почав читати Апостола. Голос його спочатку залунав, ніби далекий гуркіт грому. Потім той грім повільно наближався, гуркіт сильнішав, яснішав. В просторій церкві повітря задрижало. Тоненько, жалібно та голосно забряжчали старі шибки у вікнах. Коло деяких образів висіли віночки з живих і штучних квіточок. Листочки й квіточки затряслися, ніби на них подував вітерець. Таранові очі наливалися сльозами. Йому здавалось, чи може дійсно спочатку в поставцях почали гаснути свічки. Огники на великих свічках панікадила дрижали, підморгували й один по одному зникали, погасали. Таранові очі ще більше заливали сльози, в них чи, можливо, і в цілій церкві темніло... А його син о. Сергій, тільки ще розвертав свої могутні груди. Його голос — басюра з кожним подихом-словом дужчав, могутнів, ревів, гримів. Здавалось — сюди, в оцю церкву увірвалася невидима степова сила України, й тут їй тісно. Вона журно стогне, гримить, плаче, дрижить. Вона хоче вирватися знову на простір, у широкий степ, між свої вільні люди. Але якась друга сила тут її тримає, не хоче випустити з холодних мовчазних мурів монастирської церкви...

Під кінець голос сина так загримів, що батькові Таранові здалося, що ніби й стіни в церкві задрижали, й погасли лям-

падки, згасли й останні свічки на паникадилі, а в церкві зовсім стемніло. Ченці похилили голови, стояли тихо, мов тіні, присмоктані до землі. Навіть подиху їх не чути було. О. Сергій закрив книгу й пішов повільно у вівтар.

А старий Таран стояв, зігнувшись, й плакав. Сльози потічками стікали по білій бороді й капали на землю. Він оце саме вперше в своєму житті перебував у найвищому стані радості. Такий стан люди назовні проявляють не сміхом, а плачем, риданням. Утриматися від того Таран не міг, не вистачало сили, бо ж радість його була безмежна, може така ж сама, як голос його сина.

І коли б Таран оце тепер міг думати, то зрозумів би, чому саме його сина Андрія, який мав освіту тільки церковно-приходської школи, з ченця так скоро висвячено в диякони як о. Сергія. Він мав природжений талан, мав голос — бас такий, який трапляється навіть рідко на Україні, багатий на співочі голоси.

Підчас обіду Таран не зводив очей з сина. Не міг на нього надивитися. Забув про своє господарство, навіть забув про невиспуну невістку Оксану. Йому хотілось вдосталь наговоритися з оцим дорогим сином, але син мовчав. Старий не витримав і запитав:

— Чого ви, отче Сергій, все такі мовчазні?... — Таран рішив, що він повинен називати сина на ви, бо ж він о. Сергій.

— Прошу, тату, так мене не називати. Я для вас не отець Сергій, а Андрій.

— Чому б же я тебе так не називав, коли ти того заслужив?

— Ей, тату, тату, що варта та заслуга?...

— Скорбота у тебе, сину, є якась на душі? Відчув я те, коли ти читав апостола.

— Хто возноситься духом до Бога, того тіло грішне мусить переносити скорботу земну, бо велику силу має й спокуситель роду людського... Аще бо не убієш плоть свою, не наслідувеш царства небесного...

Старий Таран зітхнув і мовчав. В останніх словах сина не все для нього було ясним. Він поривався розповісти синові всю свою просту селянську скорботу. Але о. Сергія ніщо не цікавило; бо він же був не від миру цього... Його дух витав там десь за хмарами, в безмежнім просторі, в небесах, у божественній метафізиці...

Таран все ж таки розповів, хоч уривками, про старших синів і почав про найменшого, Гната, не міг утриматися, щоб не згадав і про Оксану.

— Бугай, проклятуший бугай, всьому вина!... Краще б він був здох телятком!... — вигукнув Таран.

— Блаженний той, хто й скоти милує... — прошептав о. Сер-

гій, але не міг вже втриматися, аби не запитати, як же той бугай всьому завинив.

Для Тарана ж „історія” з бугаєм була настільки неприємна, що краще про неї не згадувати.

О. Сергій запитав батька, коли померла мати та якого недугою нездужала перед смертю.

— Яку вона недугу мала — тяжко, сину, сказати. Коли ти відійшов із дому, то небіжка, мати наша дорога, може з рік по тобі тужила, журба її заїдала. День-у-день вісточки від тебе чекала. Потім оте лихо з бугаєм нас навістило... Вона ще більше зажурилася й за якого півроку Богові свою смиренну душу віддала...

— Упокой Господи душу її, рабині Божої Ганни. Вічна пам'ять вам, мамо! Пошли Господи вам царство небесне! — О. Сергій христився й ще прошептав: — Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.

Христився й старий Таран, пустивши сльозу.

В келії запанувала напружена й пренеприємна для обох мовчанка. О. Сергій ходив сюди та туди по келії. Коли наступав у одному місці на вичовгану та посірілу від старости дошку, то вона жалібно, ніби від болю, скреготала. О. Сергій, ходячи, все дивився в підлогу. Певно в його душі воскресло щось дороге й болюче, а, можливо, те постійно гніздилося у його чернецькій душі, роками ятрилася рана, й він її ніяк не міг загоїти, молитвами вимолити із себе. Можливо, що він у всі години дня й ночі, при молитві, при виконуванні Служби Божої, при читанні Апостольського послання, не забував за неї... І її постать все стояла перед його ясними очима...

Таран сидів на ліжку з похиленою білою головою, тримаючи її в своїх старих мозолистих руках. Що ж він оце саме думав? Чужа душа — дно морське, безодня глибока — тяжко побачити, що там діється... Таран уже пролив сльози від радощів, що його син Андрій став о. Сергієм. Правда, — тож він своєю батьківською волею загнав його сюди в ченці. Але ж які те дало наслідки!... Його син ще молодий, а вже вислужився на дякона, може ще вислужиться на священика, архірея, єпископа, архієпископа!... — Голос, голос його один чого коштує, а талан, талан на восприняття в душу свою слова Божого!... Радуватись би тільки тепер обом: батькові й синові, радуватись!... А в келії тимчасом запанувала мовчанка, журба, туга... Батько синові, а син батькові не могли подивитися у вічі, ніби між ними якась третя постать стояла.

Павза. Скрип дошки в підлозі. Зітхання...

— Тату, скажіть, що ж сталося з Годоською?... — вирвалося несподівано із вуст о. Сергія.

Таран підвів голову й подивився на сина. Зараз ніби йому розвиднілося, все стало зрозумілим... Очі батька й сина зустрілися. Очі батька ніби просили прощення за заподіяну кривду синові, а очі сина ніби вимагали задовільної відповіді. Вони горіли, мов дві свічки, в них палала негасима життєва енергія. Очі батька не витримали упертого, прямого погляду сина, він їх опустив.

— Два роки ще після того, як ти пішов із дому, вона дівувала. Потім остаточно, певно, закохалася в Петра, підлягла йому й вийшла за нього заміж... Має вже двоє дітей...

І аж тепер о. Сергій жадібно ловив кожне батькове слово. Його могутні груди від частого дихання захвилювалися, мов широке море після бурі.

— Петро Степаненко залишився таким, як і був... Ти ж, певно, добре його пам'ятаєш, бо ж ви нераз зчіпалися... Во-станне ж ото, вже перед твоїм відходом у ченці, так нівроку вам, побилися, що обидва ходили опухлі, мов барани...

— Свят, свят, свят!... — зашептав о. Сергій, відвернувши обличчя від батька, і не мав охоти більше розпитувати та слухати.

— А ти ж бувало, сину, або б'єшся з тим капосним Петром напропале, або знову співаєте разом у гурті парубків. І тільки вас двох і чути — ти басом ревеш, а він виводить, аж луна по селі розлягається.

О. Сергій ледве чутно промовив:

— Так вже нам доля судила... Мене загнало в ченці, а він одружився з Тодоською.

І знову запанувала довга мовчанка.

— Хто отут на другому ліжку спав, коли мене не було тут? Може я вам заважаю?...

— Ні, тату. На другому ліжку відпочивав брат отець Фотій. Недавно від'їхав з преосвященним отцем Евлогієм на Афонську гору, звідти поїдуть у Єрусалим на поклонення Гробу Христовому...

— Ага, добре, сину, що нагадав... Із тих грошей, що я тобі дав, відділиш частину на Афонську гору та Гріб Господній. Не-хай і там моляться за наш Таранівський рід...

— Ті гроші, що я взяв від вас на схованку, поклав у вашу торбу між білизну, а потім і забув вам сказати.

— От туди — та їх же з торби могли б тут украсти!...

— Не бійтесь, тату.

— Еге, не бійтесь!... Ти гадаєш, що всі тут такі благочестиві, як ти. А я помічаю, що тут є такі ченці, які тільки те й роблять, що заглядають прочанам у руки. Он той молодий чернець, що стояв на воротах, так і в двір би був мене не пу-

стив, коли б я не дав йому п'ятака... Або той, що в умивальні — бачив же, що я тобі гроші віддав, а от коли я обмився, одівся, так він і причепися: „На храми божі треба щось дати... Так, дедушка, нельзя”... Добре, що в мене в кишені завалалося три копійки, так я йому їх і ткнув, аби відчепився та випустив з умивальні. А отже знаю, що він, сучий син, ті гроші на храм не дав, а купив собі мархотки, бо куревою від нього дуже тхло!...

Таран дістав калитку та гаманець із торби. Гроші висипав на стіл — порядна копичка!

— Я собі візьму тільки калитку та гаманець. Ну, ще залишу собі зо три карбованці — накуплю внукам хрестиків та трохи гостинців — більше мені не потрібно — забори їх всі собі.

— Дякую, тату, не потребую!...

— Та як же не потребуєш? Пригодяться. Даси, сину, на Лавру, монастир — на всіх святих отців наших, апостолів праведних... Ну, ти вже сам знаєш, як гроші розділити, щоб вони не попали босякам у руки. Частину залишиш для себе, може потребуватимеш, коли тебе постригатимуть у отця-священника...

— Ні, не потребу, тату. А ви ж не такі багаті, щоб могли стільки грошей роздати.

— От клопіт!... Так що ж я маю з ними робити? За свій вік я вже й так досить з ними наховався та набоявся за них.

— Даремно те робили.

— Еге, даремно... А з чим би ж я в тебе оце з'явився? Так хоч порахуй, скільки тут їх є. Пробував сам — та вже, здається, рахуби не доберу...

— Ну, цю послугу я вам зроблю.

О. Сергій почав рахувати та „сортувати” ту копичку грошей. Золото до золота, паперові — до паперових. Декотрі „папери” так старість позліплювала, що треба було обережно розгортати, щоб не порвати. Далі срібло до срібла, мідяки до мідяків, між якими багато було позеленілих від давности. Син рахував, а батько примовляв:

— Оцю жовту сотню я мав уже тоді, коли тебе, сину, ще й на світі не було, а Лигор та Дем'ян ще бігали без штанів... А ось цю „катеринку” (сто карб.) я мало не розміняв, коли Макара женив, але таки обійшовся дрібними... — Отак Таран без малого не розповів цілу „історію” появи в його руках кожної сотні, карбованця, гривеника, „злого” та мідного п'ятака. — Ех, а скільки тих грошей не втрималося в моїх руках! Треба було оті двадцять десятих виплачувати, що я прикупив, подати — по господарству різні витрати, вам на чоботи та одержу, потім пішли весілля... Ага, я й забув тобі сказати, що хлопцям дав по п'ять десятих. — Він при цім мимохіть глибоко

зітхнув. — Хотів при собі залишити землю до смерти, а потім нехай би вже ділилися. Коли ж ні — напосілися: дай та дай. Мусів дати. А потім і ціле господарство мусів скоротити. Коли ти, Андрію, відходив ото ж з дому, то я мав шестеро коней, пару волів, три корови, з десяток ялівника, зо двадцять овечат. Воли зараз же продав, як тільки хлопцям землю віддав... Ага, вони „сидять” ось у оцій „катеринці”, — він ткнув пальцем у одну стокарбованцівку. — Дав ще хлопцям по парі овець на розпід, по телиці та пару коней додатково на трьох. Тепер маю тільки четверо коней, дві корови, трохи ялівника та з десяток овечат. А свині... бідні свині — коли б не пожерла й з малими поросятами ота штундиха, поки повернуся додому...

— Дві тисячі п'ятсот шістдесят чотири карбованці і вісімдесять дві копійки, — сказав о. Сергій.

— Точнісінько я так у голові мав!... — відповів Таран. — Значить, я справно думав... А могло б бути рівно дві тисячі п'ятсот шістдесят п'ять карбованців, але коли я йшов сюди, то двічі в дорозі так забажалося холодного квасу, що не міг витримати. В одному містечку випив пляшку, в другому пляшку — коштувало мені десять копійок. Востаннє — квас був такий холодний, що мене після нього аж лихоманка затрясла... Ченцеві — п'ять копійок на воротях, три копійки — в умивальні, — значить, справно. Поки ж не починав цих грошей, то мав рівно дві тисячі шістсот. Тридцять карбованців коштувало Гнатове весілля, потім на молебні — на першому тижні посту один карбованець, на останньому — один, а три карбованці... догнала с... — Він певне хотів сказати „суча дочка”, але прикусив язика. За кабана був би дістав карбованців п'ятдесят — з'їла!... Крашанок за піст на Великдень „ляснуло” карбованців на двадцять... Порадь же тепер мені, сину, що я маю робити з цими грошима, коли ти не хочеш забрати собі?

— Не хочу — мені вистачить тих трьох карбованців на ціле життя, які ви мені дали, коли я відходив із дому.

— Жалко. — Ну, а покійна мати тобі дала також п'ять карбованців?...

— А ви як про те, тату, довідалися?

— Довідався, сину. Мати ж про це призналась мені аж перед смертю. Коли в мене гнів минув, а від серця відлягло, то я жалів, що не дав тобі хоч з сотню... Так порадь же, сину!...

— Віднесете їх, тату, додому. Мені дасте три карбованці, які я роздам сиротам та вдовам...

— А на монастир?!...

— Наш монастир, тату, такий багатий, що може без ваших грошей обійтися.

— Так я маю їх нести назад?... Боюся, сину, щоб у мене вдома не вкрала ота...

— Щоб не вкрала — так ви залиште собі трохи, всі ж розділіть на рівні три частини і віддайте вашим старшим синам, а моїм братам.

— Як же це?... Цілий вік дбав, збирав копійку до копійки, стеріг, боявся за них, а тепер візьми та й роздай?...

— Але ж ви, тату, хочете їх мені віддати?

— І віддаю — бери!... — й він посунув ту копичку грошей до сина. — Коли ти їх візьмеш, то вони даремно не пропадуть. Ти їх роздаси на храми божі, на всіх святих, вділиш отцям преподобним, які молитимуться може роками за душечки цілого нашого роду Таранівського — за упокой і за здоров'я... Дати хлопцям — можуть перевести й ніякої користі не буде ні живим ні мертвим душечкам нашим...

— А хіба хлопці ведуть непутяще життя?

— Ні, путяще. Але нехай самі собі наживають — не треба їх балувати. От що! Я від мого батька, твого небіжчика діда, дістав хатку на курячих лапках, десять десятин землі, пару конячат та ялівку — а то потім нажив. Отак нехай і вони роблять. А я хотів би тебе ще одно запитати...

— Що, тату?

— Пройшов оце я, сину, шматок світу пішки — аж з-під Херсонщини. Придивлявся, як люди живуть на землі: одні добре, другі так собі, треті — зовсім погано. Бачив ледачого панства великі маєтки, лани землі — наскільки око сягає. Бачив і такі скибочки, на яких повернутися ніде. Зустрічав різних людей. Одні їхали четвірнею в каретах, другі — волами, кіньми. В одних мужиків добра худоба, в других — поганенька. Сюди й туди йшли люди шляхами пішки. Найбільші гурти зустрічав тих людей, які з торбами за плечима мандрували на південь на заробітки. Ото, мабуть, були найбідніші, яких я зустрічав. Зароблять вони щось, чи ні — Бог їх знає. А ти гадаєш, що може вони журилися? Та де там! Ідуть собі та жартують, сміються. Деякі гурти так ще й свою музику мали — одні грають, а другі попереду витанцьовують, ніби вони не роботи йдуть шукати, а молодих із-під вінця зустрічати. А пісні тобі за піснями лунають, котяться по всьому широкому степу!... Літо, тепло, всюди зелено, воля, от народ і задоволений, веселиться собі. — Таран замовк.

— Дякую, тату, що ви розповіли про все, що бачили, коли йшли сюди. Але ж ви хотіли щось запитати?...

— Так. Розказав я тобі оте все, щоб запитати тебе, чи воно від Бога?

— Від Бога, тату.

— А чи може людина спасти душу свою в отому гурті людей, що іде на Херсонщину на заробітки?

— Може, коли захоче.

— А де ближче до Бога, отут в монастирі, на воротах якого беруть л'ять копійок за те, що пустять у двір, чи отам на степу, на якому мене навіть ніхто не запитав, куди я йду?

— Бог — повсюду суший...

— А можна Йому однаково служити на степу, як і в монастирській церкві?

— Можна, тату.

— От я був би щасливий, коли б побачив тебе, як ти стоїш на степовій могилці й читаєш до моря людей Апостола!...

— Я вас, тату, не розумію — навіщо те?...

— Моя батьківська душа, Андрію, відчуває, що журбу ти велику носиш у своїй душі. Ти від неї тут не позбавишся — треба вийти на волю... Там вознесеш молитву Господеві Богові і тоді напевно забудеш Тодоську, бо не одна вона на світі...

О. Сергій почервонів.

— Від нас близько на Херсонщині продається недорого земля. Верхи хочать невисокі. Із оцих грошей, — він показав на ту копичку, що лежала на столі, — нам вистачить заплатити верхи десяти за п'ятнадцять, ще й залишиться на господарство... Може щось від Гната вирву — хоч бугай, бугай проклятуцый!...

— Свят, свят, свят!...

Не свят, свят, сину, а правда... На землю я вже дививсь — так собі — ради цікавості. Виріс на землі, постарів на ній — люблю землю!... Підмет можна вибрати гарний — садибу до річки. Згода, сину?

— Ні, пізно, тату!...

— Пізно, кажеш? Я мав би говорити — пізно. За сімдесят маю... А хіба ж я знаю, як ще довго житиму? Дід мій жив до ста років, а батько, твій дід, як пам'ятаєш, ледве дотяг до восьмидесятишести літ.

О. Сергій виглянув у вікно.

— Вибачте, тату... Привезли клечання — я маю розпорядитись, скільки куди його мають дати. Лягайте та відпочиньте, — пішов.

Таран через цілі Зелені Свята не міг дістатися в Лавру на службу Божу, бо в ній кожний день повно-повнісінько. А народ все сунув та сунув до Києва.

По Україні розповзлися чутки, що скоро настане кінець світові... Запанує на землі голод. Подмуть янголи в небесні

сурми і встануть живі й мертві на Страшний Суд... І спасені будуть тільки ті, які відвідають Києво-Печерську Лавру й поклоняться святим мощам... Ці грізні чутки пускалися на берегах Дніпра, а потім вони розносилися далі, мов пошесть. Мудрі люди зразу ж догадувалися, хто то хоче „голоду” в це саме літо, коли по степах України хвилі гуляли на високих хлібах, мов по морі, хто хоче „страшного суда” для людей, — були то власники Дніпрових пароплавів. Побожний чесний люд, який сам не звик брехати, вірив у ті провокаційні чутки агентів гандлярів-пароплавників, спішив до Києва. Тому то на Зелені Свята й був такий натовп прочан коло Лаври.

Таран відговівся не в Лаврі, як то хотів, а в монастирській церкві. Син обводив його всюди. Аж двічі проходив він печерами. Бачив мощі, наскільки їх можна було бачити в темних печерах. Поцілував облизаний, аж блискучий череп Івана Златоустого... Дивувало тільки Тарана те, що нетлінні мощі святих тримаються в таких темних та затхлих печерах. Якби на нього, — то він би ті мощі тримав, як дорогоцінності, в сухих та світлих будовах, як тримає, наприклад, жито, пшеницю та всяку пашницю...

Побував Таран таки й у Лаврі — Богу помолився. Але йому більше подобався Софіївський собор. Подобався він йому, мабуть, головню тому, що він побачив власними очима цей собор, про який йому оповідав багато цікавого ще дід. То ж дід йому оповідав, що собор Святої Софії будували дванадцять братів, а він все в землю впірнав, потім в одну ніч собор готовий випірнув із землі, мов із води. Та й засяяв тринадцятьма маківками золотими на радість князеві Ярославу Мудрому та дванадцятьом братам, будівникам собору святого. І задзвонили в соборі нові дзвони та й понесли славу на всю Україну. Понесли славу із того місця, на якому князь Ярослав Мудрий розбив і знищив ворогів віри християнської — печенігів. Довго стояв могутній собор, а вороги не могли стерпіти тих пощестей, які робив собор святий народові хрищеному українському. Зібрали легіони легіонів свого війська поганого й руйнували та руйнували собор. Але не міг Бог і Свята Софія на ту руїну дивитись. І з ласки Господньої родився хлопчик Іван Мазепа. Виріс він, і вибрав його народ український своїм гетьманом ясновельможним. Зібрав він гроші великі, найняв майстрів учених і велів очистити собор від руїни спустошливої та й повернути соборові першорядну велич, на яку очі ясні Ярослава Мудрого дивилися й душа його радувалася. Не могли вороги погані знову зруйнувати цей собор святий, так хоч звеліли отцям-священникам, служителям царю чужому й Богу нашому, проклинати в цьому соборові недостойними

словами ясновельможного гетьмана землі української, Івана Мазепу.

Таран помолився — поглядав усі образи святі — Матері Божої та Ісуса Христа, потім вийшов надвір, обійшов навкруги собор, став, тричі перехристився і сказав:

— Оце так церква!... Стій же ти, Соборе Святий, на цьому місці, поки світ сонця світить! Коли вороги наміряться ще раз тебе зруйнувати, то пошли, Господи милосердний, на них кару Твою. Нехай їм руки повсихають. Амінь!...

Таран ніби вже все виконав, по що прийшов до Києва, обходив усі церкви, всюди подивився та помолився. Поривався додому. Тісно його степовій душі робилося в отій синовій клітці, в монастирському дворі та взагалі в Києві. Не звик він улітку сидіти без праці. Накупив коло Лаври багато дешевеньких хрестиків для внуків і чужих дітей. Не забув і про своїх трьох невісток — розщедрився мабуть тільки тому, щоб помститися на четвертій, Оксані. Для трьох старшин накупив Таран намиста, сережки, по срібному персневі з „вічками” — святої Великомучениці Варвари, по хресту та три шовкові хустки. Кортіло ще купити й по запасці — такі гарні лежали в крамаря під шатром. Але він за них і „загнув”, мов дурень за батька — аж по три карбованці. Таран давав тільки по карбованцю. Крамар, бородатий рудий кацап, розгнівався, аж підскочив, а Таран мовчки відійшов від його шатра.

Отже Таранові більше нічого не залишалося, як тільки пустити свої ноги в рух і мандрувати назад додому. Йому чомусь здавалося, що додому із Києва їтиметься легше — все ніби з гори вниз та вниз. Але він відчував і побачив, що з його ногами діється те, чого ще в житті не помічалося — ноги ніби й не боліли, але опухали.

— Сьогодні ноги набрякли, — казав він синові, — а завтра відбрякнуть, і я собі піду додому. Пора — не знаю, як там вони без мене господарюють.

А на завтра з ногами було те ж саме, коли не гірше. Мусів ще почекаати, бо до того ще й поперек болів. Так минали дні за днями.

О. Сергій хотів відпроводити батька до лікарів.

— В лікарню? — відповів Таран. — Не піду, — коли молитви та Бог не допоможуть, то лікарі нічого не можуть...

І знову він намовляв сина, що коли його журба в монастирі загризає, нехай попросить у Бога прощення й іде з ним на село — там разом почнуть наново обзаводитися господарством.

— Ні, тату, я запряся перед Христом та Святим Єванге-

лієм, що повік залишуся в монастирі й буду служити Богові. Мушу тієї обітниці дотримати.

— Ну, твоя воля, сину, не смію тебе відривати від твоєї служби Богові. Та й то сказати, чи міг би ти тепер вижити між людом простим, грішним... Багато між ним капосних тварюк... Он Лівого парубок не витримав у монастирі й повернувся додому. Батько його одружив, купив на Вахмистрових хуторах хату й відділив його. Він почав з жінкою робити такі якісь непристойні „чудодійства“, що вона не витримала і втекла від нього. Тепер з нього зробилося посміховище для людей. Де-котрі лихі сини інакше його й не називають, як чернець, ма-нах та апостол Василій... Він сердиться, а вони ще більше його дратують. Господарює, але що то за господарство, так нехай Бог милує... Має одно поганеньке лошатко та волового воза. Війя відкинув від воза, а дишля не вгоден приробити. По рів-ному, то воно ще якось їдется. А от цієї весни віз на базар мішок якогось збіжжя. Коло Олійникової греблі, як пам'я-таєш, горбок крутий, повозка пустилась котитися та налітати на лошатко. Бідний Василь лошатко пустив, а сам вхопився ззаду за колеса та й почав гальмувати — мало йому рук не повикручувало. А люди замість того, щоб допомогти бідоласі, стоять, дивляться та регочуть — раді, що забаву побачили... В подвір'ї в нього стоїть повітка розкрита, щоб земля в ній не пустувала, так він скопав і посадив собі гарбузи, — нова кумедія для людей. Тільки те й чує: „Так як у тебе, манаше, гарбузи ростуть у повітці?“. Колись був бравий парубок, а те-пер зробився нелюдяний, почорнів, худий і ніколи ні з ким не говорить. Коли парубчаки набриднуть, дратуючи його, вхо-пить кийок і ганяється за ними, мов божевільний. Ще до грі-ха колись доведуть чоловіка. Коли б ти повернувся на село, то одного тільки й боюся, щоб капосні люди на тобі не зна-йшли якихось прикмет для глузування.

— Не бійтесь, тату, не глузуватимуть, бо я ніколи на село не повернуся, — і він глибоко зітхнув.

VI

Врешті о. Сергій переконав батька, що він мусить їхати до Черкас на пароплаві Дніпром, а потім найняти собі візника й доїхати додому. Сам купив квиток, відпровадив батька на Поділ і посадив на пароплав. Попрощалися. В старого Тара-на капнули сльози, коли він дивився, може востаннє, на сво-го великого, заслуженого сина. Обіцяв, що на другий рік обо-в'язково знову прийде до нього в гості, коли Бог пошле здо-

ров'я. Заревів пароплавський гудок, хтось крикнув: „Адчалівай"!... Колеса затріпались у воді, заплескали, збурюючи воду. Пароплав повільно захитався, випхався з-поміж інших пароплавів, вибрався на середину широкого Дніпра й поплив униз за водою.

Таран стояв на палубі між людьми. Його постать помітна, бо він найвищий серед усіх тих, що стояли коло нього. Таран уперше в своєму житті їхав на оцьому річному „чудодійстві" й... можливо — востаннє. Ціле своє життя він їздив тільки волами та кіньми й далі не їздив, як часом аж у Єлисавет на річний Юрський ярмарок продавати жеребці. А тепер? — скинув шапку, подивився ще раз на Святу Лавру й перехристився.

Він вибрав вільне місце на палубі між прочанами, сів і замислився. На душі ніби було легко, але десь у глибині відчувався якийсь неспокій. За цей рік він Бога не забував. Аж тричі відговівся, поклонився святим мощам і молився, молився, наскільки міг та вмів. І здавалося, що його душа могла б тепер спокійно предстати перед Богом... Але на все в світі воля Всевишнього. „Путі Його не ісповідимі"... Один Він знає, як ще довго доведеться йому, Таранові, жити на цьому світі. І хотів би він останки свого життя прожити спокійно, безгрішно. Але як же тут прожити без гріха, коли в хату втиснулась невісточка — Оксана?

А пароплавові великі колеса невідменно крутилися, плескали водою, пінили її, творили хвилі та тягли пароплав наперед. Тихий, теплий літній день. Сонячне проміння купалося в воді широкого та довгого Дніпра. Вода сяяла, вилискувалася, мов розтоплене срібло. Києва й Лаври давно вже не видно. Тільки вода, вода та береги. Направо — скелистий, високий, наліво — низький, піщаний, позаростав лозою. А там, за берегами, зелені ліси, поля, череди худоби та отари овець ходять і тільки де-не-де маячать людські постаті. Над Дніпром тихо, аж сонно. Тільки час від часу проскигнуть чайка, прошумлять крилами в повітрі дикі качки. А там далеко, на березі бродить черідка журавлів — пасуться, і тільки один стоїть на місці, підігнувши під себе ногу. Сонце спочило, а місяць зійшов. Тепер він цілу ніч заглядав у Дніпро та купав своє бліде проміння в воді. Берегів докладно не видно. А дерева — мов якісь тіні, поприбігали до Дніпра купатися. Люди де сиділи на палубі, там і послули. Тільки Таран довго не міг заснути й думав, щось думав, аж поки таки і його не взяв у свої могутні обійми сон...

Таран таки не послухав сина. Із Черкас пішов пішки додому. Пожальов грошей на візників. Користався він тільки випадковими добродійствами людей, які його підвозили. Він

же „платив” їм оповіданням про те, що бачив у Києві, не забуваючи сказати людям, якого він сина має в монастирі.

На полях жита вже дозрівали. То тут, то там на горбках перші копи підносили свої шапки. Пшениці вкривались золотом. Не сьогодні-завтра на полях закипить жнивова праця. І збіжжя з пнів скутається в копи.

Перед Петром і Павлом Таран увійшов у своє село.

— Таран, Таран іде із Києва!... — чув він голоси. Недалеко від його двору порядний гурток дітей оточував його. Діти знали, що кожний, хто повертається із Києва, несе хрестики, а може й ще якісь гостинці. Коло Тарана було вже з півдесятка внуків. Довго вони на нього чекали та кожний день бігали далеко за село виглядати... Ось і його хата виглядає з-за кучерявої зеленої акації.

— Еге, оновлена! — шепче він. — Віконниці пофарбовані на зелено-біло... Хата, видно, недавно вибілена, бо ще дощем не обита — синьки не жаліла, порядно, видно, в глину її підмішувала...

Ось він відчиняє свою рідну фіртку. В середині „тьохнуло”... В дворі коло його комори стоять люди — двері відчинені...

— Що за okazія?... Чи не повісилася там Оксана?... Може таки Господь „вняв” його молитви й послав на неї ту кару?... — прошептав Таран і кинувся до комори, не звертаючи уваги на привітання людей. За серце його здавило. Він побачив, що в коморі дійсно висить, але... не Оксана, а аж три свинячі туші м’яса. Червона ж та здорова Оксана з засученими рукавами стояла коло столу й важила на нових терезах сало та м’ясо. Люди купували на розговіни після Петрівки.

— Доброго здоров’я, тату! З приходом будьте здоровенькі! — промовила Оксана, з усмішкою на обличчі.

— Здоров, здоров! — відповів Таран зі злістю в серці й подумав: „Ось як вона на моїм добрі господарює!” — Глянув ще на ганок, а „престолу” його, саней з постілля там немає — Оксана прибрала. А може вона гадала, що свекор уже додому ніколи не повернеться, а тому й прибрала сани? „Нема мені місця в своєму дворі навіть і під коморою”... — подумав він. Повернувся й пішов від комори. Ще новинка — серед двору стоїть його машина стара, віялка та „лобогрійка” — все мов тількищо з фабрики привезено — пофарбоване, зремонтване. Таран догадався — то була робота свата Штельмаха, але не тішило його те, все одно користи з того він вже не матиме. Заглянув Таран ще сюди-туди. Все в порядку. Свині з поросятами в хліві на своєму місці. — А де ж собаки? — шепнув він собі. — В дворі чужі люди, а вони не

тільки за литки не пошарпали, а навіть і не гавкають... — Аж ось чує, собаки гарчать у хлівці та гризуть кістки. Відчинив двері. Собаки кинулися до нього лащитися. Старий Бровко скочив Таранові аж на груди й лизнув по обличчю. Сука та молодий песик цілували його в руки... Таран тихенько їм шепнув: „Гуйва!“... Собаки кинулися на людей. У двох жінок із запасок аж шмаття полетіло. Люди поховались у комору. Вискакує розпалена Оксана.

— Пішов вон! — крикнула вона на собак. — Хто вам дозволив їх випускати?

— А в кого ж я маю питати дозволу? собаки мої!...

— Коли ваші, то поїжте їх!... Випускати ж не смієте... Я їх замкнула, щоб вони мені не кидались на людей, які приходять до мене за покупками... Бачите, що нарobili — жінок порвали!...

— На те вони собаки, щоб рвали тих, які лізуть у мій двір без діла...

— Я вам покажу — без діла чи за ділом!... — вигукнула Оксана, заганняючи собаки в хлівець. — Ач, який святий та божий!...

Таран пішов у хату. Скинув торбу й провів очима по хаті. Ніби в чужу попав. Лави може більше як тридцять років простояли собі білі, а зараз вилискувались яснозеленим кольором. Старий мисник, який давно шашіль поточила, зник, а на його місці, коло дверей, стояв новий, здоровий, гарний, такої ж „масти“, як лави — твір Штельмаха. На образах нові рушники, стіл та прабабська скриня заслані чистими скатерками. Всі подушки в нових пошевках, з полу зникло старе рядно; він був застелений новою ковдрою. Долівка притрушена травою, змішаною з пахущим чебрецем. Тіні білі-білі, а комин розмальований. А з печі повівало пахощами борщу зі свіжою свининкою та підсмаженими ковбасками з часничком. У Тарана аж слинка потекла, попоїв би й він того добра, але тільки шепнув:

— Де б вже вона дотримувалась Петрівки, коли у Великий піст їла скоромне!... — Заглянув ще в другу половину хати. Як тільки увійшов у неї, його обвіяло приємним холодком та пахощами прив'ялої трави, любистку, м'яти, чепчику та свіжої фарби, бо й тут лави недавно пофарбовано. Себто зроблено з лавами те, чого Таран не спромігся зробити за довге життя, бо жалів на таку дурницю, як фарба, грошей. Найбільше ж його розгнівало те, що Оксана без його дозволу взяла та й повісила на стіну килим покійниці-жінки. Та вона ж сама тільки у великі свята вивішувала той килим на стіну, потім сушила й ховала в скриню, щоб він не псувався.

На дворі ж коло комори ті жінки, яких собаки пошарпали, галасували та лаяли старого Тарана. Оксана ледве їх укоськала. Заподіяну собаками шкоду винагородила салом — аж по фунту їм його дала!

Діти ж, довідавшись, що собаки замкнуті, почали наповняти двір. Першими в хату прийшли Таранові внуки. Він їм власною рукою поначіплював на шийки найкращі хрестики на блакитних стрічках. Обдарував онуків цукерками та бубликами. Тиснулись і чужі діти в хату. Того безладдя Таран не міг стерпіти. Велів дітям вийти на двір, забрав хрестики, вийшов за ними без шапки, як то годиться в таких випадках, і почав дітей обдаровувати. Кожному давав по хресту, по бублику та по цукерку. Діти одно на одного натискали, сильніші відкидали слабших, більші — менших, тут же почали битися й вигукували:

— Мені, діду, мені, діду!... Мені ще не дали!...

Таранчата ж стали тут головними героями дня. Тих дітей, які їм не подобалися чи з якими мали старі порахунки, викидали та виганяли із двору, даючи їм замість дідових хрестиків — на дорогу стусанців. Врешті Таран роздав усе, що мав роздати. Стояв та тільки руками розводив. Хоч як він розщедрився в Києві, але, все ж таки, мало накупив хрестиків, цукерків та бубликів. Певно він раніш не дуже то придивлявся, скільки є дітей хоч би тільки на одній тій вулиці, де він жив. Не обдаровані діти гірко заплакали.

— Мені не дали...

— Й мені нічого не дали...

— Я взе мала хлестик у луках, а Тиміс Кальпеньківський вихватив.

Таран потішав дітей, що на другий рік він принесе більше хрестиків із Києва й тоді вже всіх обдарує. І невідомо, чим би воно скінчилось, коли б Тарана не вирятувала Оксана.

— Ідіть геть із двору, бо я зараз випущу собак!

Чужі діти, мов горобці, сипнули із двору, а Таранчата в хату. Оксана зачинила фіртку.

— Де Гнат? — запитав Таран Оксану, коли вона ввійшла в хату.

— Поїхав обома возами з наймитом до млина.

— А ви вже й наймита маєте?!

— А як же?

— Умгу... Я вік прожив, більше господарство мав, а наймитів не тримав, сам справлявся.

— А ми не можемо, — Гнат не встига всього зробити, а мені ніколи йому помагати — маю комерцію.

— Яку комерцію?

— Хіба ви не бачили?

— Добра комерція...

— Якраз така, як мені до вподоби.

Необачна Оксана тільки підтверджувала ті поголоски, що вона дійсно мусіла бути приймачкою в якогось кабанника. Від нього ж ото вона й навчилася тої „комерції"... В часі відсутності Тарана вона намовила Гната, що треба тим зайнятись — діло дуже вигідне. Оце ж перед Петром і Павлом започаткувала... З цього часу Оксану на селі прозвали кабанницею, а Гната кабанником.

— А хто вам помагав ті свині купувати?

— Я сама купувала.

— А чи ж ти на тому розумієшся?

— Розуміюсь.

— А хто колов?

— Я!...

Таран здивовано на неї подививсь. Що Оксана мала не жіночу фізичну силу — він вже з тим „познайомився"... Але от він віку доживає, а ще не чув, щоб жінка могла кабана заколотити.

— Але ж мусів тобі хтось допомагати? Гнат же не може дивитись, коли кабана колють.

— І не потрібно йому дивитися... Якщо знайдеться хтось, щоб потримав — добре, а коли нікому, то й сама справлюсь...

— Як?!

— А так: почухаю кабана під черевом, — він ляже. І тільки встигне кувікнути, коли я йому колодач в серце всаджу...

— Свят, свят, свят!... — прошептав Таран. — Ні, це таки нечиста сила, а не жінка!... — По хвилині й голосно сказав: А от м'ясо ти розвішала в коморі — воно тобі до ранку засмердиться, мухи черви насадять та й буде по комерції...

— Не журіться, — м'ясо докладно просолене. Муха на нього не сяде. Полишила ж я його повішеним на повітрі для того, щоб воно підсохло, буде смачніше — бо воно не кваситься так, як у тих, що складають його в діжки та солять.

— А з твого м'яса, значить, ропа скапує мені в коморі на підлогу, псує дошки?

— Скапує не на підлогу, а в посудину. Та ропа, то лікарство для свиней.

— Яке лікарство?

— А таке, яким я свиней напуваю. Після того до них ніяка пошесть не пристане.

Таран, старий, досвідчений господар, досі цієї мудрости не знав. А не одна ж у нього свинка здохла й не одну квартиру із м'яса та сала за своє життя вилив він на гній. Не

дурно ж воно й сказано: „Вік живи, вік учись, а дурнем помреш”.

Оксана давало своєму свекрові такі відповіді, що він навіть не міг на цей раз по-належному розгніватись на неї. Про найголовніше ж Таран забув з початку запитати невістку: звідкіль гроші взято на ту комерцію? Довідався пізніше — від Гната, коли той повернувся із млина. Таран послав унуків додому й велів переказати, щоб їхні батьки та матері ввечері поприходили до нього. Гадав, що аж коли вони поприходять, тоді він, як належить, впече Оксану.

— Що вам, тату, дати їсти?

— Що хочеш, тільки не те, що отам пахне в печі...

— Я й не думала вам те подавати — воно чекає на Гната.

— А він цілу Петрівку їв скромне?

— Їв та хвалив...

— Охо-хо-хо!... І Бога ви не боїтесь?

— Ні, не боїмося, тату. З його благословення все їмо...

А вам, коли хочете, подам риб'ячого холодцю.

— А ти навіть і вліті маєш риб'ячий холодчик?!

— Маю — зі свіжої риби... Для вас його приготувала, все чекала, що ви скоро повернетесь.

— „Диви, яка добра”? — подумав Таран.

Оксана вибігла з хати й повернулася з холодцем та з глечиком холодного квасу. Поставила на стіл, подала ложку, ще й хліба покряяла.

— „О, знову починається — моїм салом та по моїй шкурі”... — подумав він. Але в дорозі так виголодався, що мусів мовчки взятися за їжу.

— Може, тату, до холодного вип'єте чарку горілки?

— А у вас горілочка не виводиться?...

— Коли не маємо, а захочемо — то купуємо... Так внести?

Таран мовчав.

— Не хочете — ваша воля. Горілка не скисне.

— Хіба випити чарку з подорожі?...

— Як бажаєте.

— Ану, внеси.

Оксана внесла пляшку й разом з чаркою поставила на стіл. Горілка була на чомусь настояна, кольору жовтуватого, з приємними пахощами, а на смак добра.

Таран випив одну чарку — смакувала, випив другу, а друга потягла третю, так їх випив із п'ять чи й більше. Холодчик та ще вліті — добра закуска. Потім кваском запив. Від серця знову відлягло, на душі зробилося так легко, як то було на Великдень або тоді, коли він слухав, як його власний син, о. Сергій, читав Апостола... Але на цей раз не довго так було,

тільки поки він спам'ятався і усвідомив собі, що це ж Оксана та таки вимазала його салом та по його ж шкурі...

— „Дякую покорно за таку гостинність!” — подумав він і тричі перехристився до образу.

Оксана прибрала зі столу. Тарана напосідав сон, але мусів „бодрствувати”, бо не все ще в цей день виконав. Оксана почула, що затарахкотіли вози коло двору й побігла ворота відчиняти. Гнат в'їхав у двір з борошном. Жінка сказала йому, що батько повернувся. Парубчак-наймит, може років сімнадцяти, почав коні випрягати, а Гнат з воза та прямо в хату. В своєму житті він ще ніколи так довго не був у розлуці з батьком. Кинувся — хотів батька поцілувати, але він підняв догори руку й промовив:

— „Лобизанням” хочеш продати батька свого? — Запо-рошений у борошно син зупинився й похилив голову. — Того сина, який їсть у піст скоромне, я не цілую! Це одно, а друге — хто тобі дозволив аж двома возами везти дар божий до млина? Гнат мовчав. — У нас родина невелика — молоти багато борошна не годиться, воно довго не витримує, пріє й гіркне, а після того його й свиням не можна давати, бо наїдяться й поздыхають. Крім того — навіщо тобі здався наймит? Пощо й на які гроші ви запровадири в моєму дворі оте свинство — кумерцію?... Яке ви мали право прибирати сани з-під комори, на яких я звик роки-річні вліті спати? Чому ти не почекав мене й не запитав, чи треба фарбити віконниці та оці лавиці? Нащо ви вивісили на стіну в будні дні материн килим?

Невідомо, чим би скінчилася ця зустріч по повороті батька з Києва, а сина зо млина, коли б у хату не почали підходити старші сини з жінками. Гнат використав те й вийшов із хати. Тимчасом точилась розмова чи, правдивіше, сини та невістки уважно слухали, що їм батько оповідає про свого найдорожчого сина Андрія, який з ласки божої вислужився в ма-настирі на отця Сергія.

— Пам'ятайте, що нема вже в мене сина, а у вас брата мирянина Андрія, а є отець Сергій! Пресвітла божя душа. Ми, грішники, не достойні йому й у слід вступити.

Оксана, не звертаючи уваги на всі гострі погляди Таранів та Таранчат, витягла з печі ту скоромну страву, яка драгувала своїми пахощами всім ніздрі, й віднесла її до другої світлиці для Гната та наймита.

Три старші сини Таранові, видно, великих достатків не мали. Худі та виснажені тяжкою працею, одначе від них пашило фізичною силою — такого вже вони роду. Жінки також худі й, видно, покірні молодиці. Гнулися вони колись перед свекром, не то що пройдисвітка Оксана. Поприбігали з ними

й діти — повна хата роду Таранівського, а ще не всі — найстарші внуки вдома позалишалися. Діти тримались своїх матерів. Говорили пошепки, не зводячи з діда очей. Чекали, що ось, може, він ще чимсь їх сьогодні обдарує.

Увійшли в хату Гнат і Оксана, яка стала коло дверей, ско-са поглядаючи на цих немилих їй гостей. Коли б оце хтось чужий — побічний заглянув у цю хату, то напевно міг би сказати:

— О, старий Таране, обов'язок свій на цім світі ти виконав добре. Журитись тобі нічого — рід твій мабуть ніколи не переведеться, не загине на цій землі! — Але ніхто того не сказав, а тут у хаті те само собою розумілося.

— От я вам усе розказав, чим Бог мене ошасливив у святому Києво-Печерському монастирі. А тепер, сини мої та невістки дорогі, хочу я й вас ошасливити! — в хаті всі стихли, навіть і подихи свої затаїли. — Розділюся з вами всім, що Бог мені послав.

Таран шарпнув за той ремінець, що висів у нього схований під коміром товстої, вдома пряденої, сорочки, і з пазухи вискочив його поклад — калитка. Він скинув ремінець із шиї й поклав калитку на стіл, тримаючи на ній долоню. По мовчазних присутніх ніби електричний дотик промайнув — вони здригнулися.

— Оці гроші, що ось отут у мене лежать, я збирав та збирав ціле моє життя. Може я не все вам давав, що б ви від мене хотіли, але не жалкуйте — що я зберіг, піде на вашу ж користь. Носив я ці гроші аж у Київ. Хотів їх віддати Андрієві, бо ж він окрім трьох карбованців на дорогу більше нічого від мене не дістав. Але його блаженна душа цих грошей від мене не взяла. Андрій, отець Сергій, ці гроші поблагословив і велів між вами трьома, старшими його братами, по-рівну розділити.

Він вийняв із калитки три окремі пакуночки. Почав викликати з найстаршого.

— Підходь, Лигоре, — підійшов — на, тут маєш вісімсот тридцять карбованців. — У бідного Грицька, що звався в Таранів Лигор, аж руки затряслися, взяв і щиро поцілував батька в щедру стару руку.

— Підходьте, Дем'яне та Макаре, — підійшли, — маєте по стільки ж.

Поцілували в руку, та хто б же за такі гроші не поцілував батька в руку?

Таран уперто подивився на свого найменшого, сліпенького сина. Він похилив голову й дивився одним своїм оком у землю.

— А тобі, Гнате, нема... По мойй смерті тобі залишиться ціле моє хазяйство.

— А я гадав, що воно вже й тепер моє...

— Ні, воно ще не твоє! — Таран стукнув кулаком по столі. — Для того, щоб ти його смів уважати своїм, у тебе ще мало пуп болів!

— А, око?

— Ех, око, око! І чом тільки той бугай телятком не здох? То він завинив тому, що в нашу родину дісталася така... — він не докінчив речення й тільки подивився на Оксану. Вона ж спокійно стояла й усміхалась. — Так от же я вас усіх нагородив, чим міг. По моїй смерті не смієте від Гната нічого вимагати, бо він на моєму господарстві постраждав. Хотів би ще трохи пожити й побачити, як ви загосподарюєте з цими грішми, що від мене дістали. Моя рада — купуйте землю. Дітей у вас, мов кукілю, а землі мало. Більше від того, що дістали від мене, я вам дати не міг. Іще одно: коли мені Бог прибавить віку, а в Гната буде невидержка, то не забудьте мене — в господарстві пригодиться й старий шкарбан.

— Не забудемо, тату, не забудемо! — промовили разом старші сини.

— Побачу, — він поклав торбу на стіл. — А тепер підходьте до мене, Одарко, Маріяно та Параско, — підійшли. Таран обдарував їх тим добром, що накупив у Києві. Невістки приймали подарунки, дякували та цілували в руку, відходили й розглядали те, що дістали. Таран подивився на свою четверту невістку, яка все ще стояла коло порога, обпершись об одвірок.

— А тобі немає, — сказав він, не зводячи з Оксани очей.

— Ха-ха-ха!... — відповіла вона сміхом, повернувшись до нього задом і пішла з хати, грюкнувши дверима.

Всі подивилися їй услід.

— На кутні б ти засміялась, нечестива! — сказав Таран.

— Не ображайте, тату, Оксану — вона вам нічого лихого не зробила, — промовив Гнат.

— Не зробила? А хто мене в комору замикав, хто з маконом на мене кидався?

— Самі винні...

— Чуєте — я винний! — Сини та невістки мовчали. — Я не смію в своїм добрі розпоряджатись? Доживсь на старість...

— Можете, тату, але ж і ми тут маємо якесь право? Не гуляємо ж, а працюємо.

— Матимете повне право, коли я помру. Працюєте ж не на мене, а на себе. Ідьте, діти, додому, вже пізенько. Я з дороги зморений — хочу відпочити.

Сини, невістки та внуки пішли. В хаті залишився Гнат та старий Таран. Павза.

— Тату, — промовив тихо Гнат, — підійшовши до батька.

— Що хочеш?

— Дуже вам дякую, що ви мене й Оксану господарством не обідили, — взяв батькову руку й почав цілувати.

— Богу дякуй, сину, поцілував Гната в голову. — Гадаєш, що мені тебе не жалко? — у нього капнули сльози. — Те, що тебе бугай обідив, мені може більше болить, як тобі, син же ти мій та ще й найменший син. За те ж, що я їм віддав гроші — не гнівайся. Раніш їм мало дав, а вони такі ж мої діти, а їх обсіли їхні діти. Я хочу, щоб усім було добре.

— Я, тату, й не гніваюсь на вас. То були ваші гроші й ви з ними розпорядились справедливо.

— А от ти зробив несправедливо, що прибрав санки з-під комори й мені тепер ніде спати.

— Ми їх затягли в конюшню. На них спить наймит, а ви, тату, будете тепер спати в тій хаті на подушках.

— Не звик я спати по-панському та ще влітку. Та й хто ж уночі доглядатиме двору, коли я вилежуватимуся на подушках?

— А я та наймит.

— Ну, на наймита покладатися нічого — чужа людина в дворі по-чужому й робитиме.

— Ні, тату, наймит Семен дуже проворний хлопець.

— А скільки ти йому платиш?

— Вісімнадцять карбованців на рік на нашій одежі.

— І то гроші, — Таран помовчав. — Ну, коли вже вам так захотілось мати наймита, то тримайте його. Прибавте йому ще від мене два карбованці, нехай має двадцять. Він зрадіє й десятирицею за те, відробить.

Другого дня рано, лежачи ще на подушках у ліжку, Таран звернув увагу, що його ноги знову опухли, але не так ноги боліли, як крижі та під серцем. Пригадав знову одну й другу пляшку квасу, яку жид витяг з криги, а він, спітнілий, випив.

— Чи не купив я ото собі лиха за тих десять копійок? — промовив Таран, ледве встаючи з ліжка. Інший залишився б у ліжку, а він ні. — Треба подивитись на господарство. Вчора не встиг розглянути, чи все в них у порядку.

Ледве міг ходити, але заглядав усюди. Так він наткнувся на невидану річ. Без його дозволу ніхто не смів зернини взяти із комори. А тепер? Він заглянув у засіки, які до його відходу з дому були майже повні, а тепер опорожнені. Залишилося тільки трохи вівса, ячменю, проса та повні діжки, засипані тим борошном, що вчора Гнат привіз із млина. Ну, ще висіло тут м'ясо та в боднях лежало свіже сало — Оксанина „комерція”. Таран покликав до себе Гната.

— Де ти подів збіжжя?

Гнат кліпнув здоровим оком, а порожнє місце від другого ока цілком заплющив. Мовчав.

— Я тебе запитую, де ти те подів?

— Попродав, а решту — ото змолов... Навіщо нам здалося те збіжжя? На полі такий урожай, що, коли помолотимо, не матимемо куди зсипати.

— Ого, який ти проворний з молотьбою! А ти хіба від мене того не чув, що поки збіжжя стоїть на пні в полі, воно в Божій волі? Він у останній день може його змолотити градом. Бог передає збіжжя в руки людей тоді, коли вони в поті чола свого склали його в копи. От тоді вже воно твоє й ти сам доводи його до ладу. Розумієш?

— Та розумію, тату... Але ж ми потребували грошей...

— Навіщо?

— Завтра виїздимо косити жито — треба в'язальників наїняти...

— А Оксана що робитиме?

— Вона не звикла на полі працювати. Каже, що в неї під спекою голова крутиться...

— Умгу, значить — пані?... Голова під спекою крутиться, бо багато в собі крові має. В'язальників можна було б саможаткою відробити, як то я кожний рік робив. Людям пожну, а вони мені за те пов'яжуть. Ну, а на що ще грошей потребував?

— Мусів тестеві заплатити за полагодження машини, віялки та саможатки...

— А він узяв з тебе за те гроші?!

— Аякже?... Жало не два тижні коло того морочився. А він же тільки з тої праці й живе.

— Ага, не мав грошей на п'янство. Оце так сваток!... Коли женив тебе на його дочці, то гадав, що хоч не дертиме з нас за різні наприви...

— Та він багато того й не взяв.

— Ну, а навіщо ж ти ще потребував грошей?

— Дав Оксані, щоб вона могла розпочати торгувати ось цим м'ясом та салом.

— Он воно що!... А я, старий дурень, гадав, що вона мала свої гроші на цю комерцію... Ну, ну, коли так господарюватимеш, то мого добра тобі надовго не вистачить. Я вік прожив, а ти з Оксаною...

— Що там вам Оксана в зуби зав'язла? — вскочивши в комору, промовила Оксана. — Ідіть собі звідсіля, нічого вам тут робити. Зараз люди почнуть приходити по м'ясо та сало... Замкни, Гнате, собаки.

Таран попробував говорити, переконати, що ця комерція ні до чого, але Оксана сипнула у відповідь словами, мов горо-

хом. Сказано — кабанниця!... Хто вродився з коротким язиком, той для комерції не годиться. Оксані ж довгого язика не бракувало...

VII

Жнива розвернулися в повній напрузі трудових селянських сил. Поспішно, з кожним днем збіжжя з пнів зникало, косилося, в'язалося та вкривало копами поля. Сонце немилосердно, як то йому в той час і належалось, пекло, обсіпало щедро землю своїм промінням. Золотило пшениці, ячмені, срібдило вівса та всьому допомагало дозрівати. Вітер ані не подихне, ніби десь у далекому просторі він собі в цей жнивний час спочивав, набирався сил, щоб потім восени повійнути, як належиться. Коники в хлібах сюрчали. Жайворонки ще вгорі співали, але вже не так завзято, як з весни. Притихли й перепелиці — їм тепер непереливки. Поживи вдосталь, але косарі не давали їм спокою, полохали, і вони те й робили, що бігали з одного кінця в другий зі своїми дітками — перепелятками.

Таран сидів на передку саможатки, поганяв коні та правив ними. А Гнат сидів іззаду з вилками в руках — скидав із саможатки покошену пшеницю. Виконував одну з найтяжчих праць жнивових, бо ж навіть легше косою косити, як снопи із „лобогрійки” скидати. І не даром ця саможатка називається „лобогрійкою”. Гнат не тільки давно так не грів лоба, а й усе тіло — із нього піт стікав потічками. А зівка при цій праці ніколи давати. Поки коні саможатку тягнуть, а вона косить-жне — віддиху на ній для скидальника нема. Гнат те й робив, що справа наліво з-під крил саможатки підбирав підрізану пшеницю. Коли набиралося на цілий сніп — Гнат напружував усі сили й зсував його вилками із саможаткового помосту. Окрім зручності та фізичної сили, при цій роботі треба мати й добрий зір, щоб не попасти вилками в ножі або не впустити їх між крила, бо тоді не тільки ламається саможатка, а може настати небезпека й для самого скидача. І отже Гнатовому одному окві треба було тут працювати за двоє... Він його напружував, „бігав” ним по помості, між крилами, підкошеною пшеницею та поміж гострими ножами.. Тесть добре полагодив цю стару „лобогрійку” — косила вона знову добре, мов нова.

— Ось тепер подивись, Гнате, на твою сівбу... З цього місця я почав учити тебе сіяти. Ач, у одному місці густі куші, а в другому — лисини...

— Та мовчіть, тату!... Ніколи мені дивитись — хочете, щоб задивився та ще між ножі вперся?...

— Боронь Боже!... Посіяв ти поганкувато, то правда, але пшениця вродила, дякувати, на славу... Но, но, чого хвизаєш?... Прокляті мухи та оводи заїдають бідну худобу. Нечиста — ще й гедза на них послала... Ач, як дзижчить, сучий син...

Коні, як і Гнат, при цій праці виконували найтяжче завдання. Мокрі-мокрі, аж капає з них, а посторонки попускати не вільно, Таран за тим пильнує й тримає в руках не тільки віжки, а й батіг.

— Но, ноо, до обіду вже не далеко, по обіді підете відпочивати, — потішав він коні, — замість вас запряжемо лошиці...

Наймит і три дівки в'язали снопи. Оксани таки на полі не було — вдома господарювала, щоб її голова під спекою не крутилась... А в яких же жінок підчас в'язання десятки разів голова не закрутиться? Та що ж вони мають робити — мусять працювати, щоб мати що їсти. І не всім же жінкам на селі бути кабаницями, як зробилась такою Оксана, може навмисне тільки тому, щоб у жнива не пектись на полі під сонцем.

Сонце докотилося до самої середини неба. Пекло з усієї своєї вогненної сили. Коло возів на степу підіймалися вгору димочки. Люди варили собі нескладні обіди, як то звичайно на полі в жнива — хто галушки, а хто кашу. Так завжди й у Таранів робилось, а тепер ні — Оксана інакший порядок завела. Варить обіди вдома й потім їх виносить або привозить на степ. Он вона летить лошицями, запряженими в фургон. Коли й де вона, бісова молодиця, навчилась так кіньми вправляти? Ось повернула в обніжок направо, аж курява встала. Летить прямо. Чоловіки й коси покидали клепати та дивляться на неї.

— Ну й жіночку ж собі сліпий Гнат знайшов? — каже один дядько до свого сусіда.

— Еге ж, хіба мало він „гарбузів” потяг, поки на оцю охочу наскочив?...

— Ха-ха-ха!... Що й сам сатана обминав, то те Гнат собі за жінку взяв!...

— Ха-ха-ха!... Довго чорт її по світу за пазухою носив, аж поки старому Таранові в двір не вкинув. Пригадуєте, куме, як ото ще за нашого парубоцтва Штельмах її десь із города привіз із цигаркою в зубах?...

— Ха-ха-ха!... Чому б не пам'ятати? Пригадую й те, як ми затягли її в темний закуток... Ще й кирпу гнула — мало очей не повідряпувала...

— Ха-ха-ха!... „Баришня” ж була...

— А тепер непідступна пані — господиня зробилася.

— Нема на неї доброго молодця.

— Почекайте, може ще знайдеться. А чули? Гнат у неї під очіпком сидить, а старого Тарана б'є, коли їй забажається.

— Так йому й треба, скнарому. Хіба мало він зо старших невісток назнуцався! Наскочив же таки на таку, що не поїде...

— Ця по них обох їздить. В'язати не хоче, щоб лиця не засмалила...

— Та на біса їй в'язати — кабанницею ж зробилась.

— Ха-ха-ха!... І не соромиться. Вона, мабуть, не догадується, що все село давно знає, як вона була десь в Умані приймачкою в старого кабанника.

— Що для такої сором?... А чули, куме, старий Таран між старшими синами торбу грошей розділив. Кажуть, із Києва од того манаха привіз.

— Чув, чув. Та він же й своїх грошей до біса мав.

— Тепер ті й на людей не дивляться — все шушукуються втрюх, хочуть зразу десь десятин сто землі купити.

— Добре їм купувати за чужі гроші. Таранівське кодро не загине, один за одного тримаються. Андрія, кажуть, у диякони вже постригли. Ну, він там у монастирі й дере зі всіх, живих і мертвих, а надравши, братам гроші передає.

— А пам'ятаєте, куме, який він вірвитель був? Співака добрий, ну й борець на все село. Один Петро Степаненко йому не піддався.

— Той же його й у манахи загнав. Тодоську Мальчевську від Андрія відбив.

— Та де, куме, відбив! Коли Андрій пішов у манахи, то вона ще два роки по ньому скиглила. Кажуть, що й сама збиралася піти у черниці, але потім Петро таки її здолав...

Невідомо, як би ще довго сусіди розмовляли, стоячи на межі, „піймавши” на зуби Таранів, коли б жінки не покликали їх обідати.

— І навіщо ти гнала отак лошиць? — запитав Таран Оксану, коли вона під'їхала до ниви. — Аж люди повискакували з-під возів та дивились тобі вслід. Певно гадали, що тебе коні носять.

— На те вони коні, щоб бігли, — відповіла Оксана. — А гнала я їх для того, щоб вам вчасно привезти обід.

— Ти гадала, що коли вчасно не привезеш, то ми помремо з голоду?

— Ні, не гадала, бо хліба та сала я вам у мішок поклала не мало, а тепер сідайте обідати.

Вона простелила ряднинуку в холодку під возом, поставила на неї миску й налила преситого борщу, накраяла хліба. По борщі подала м'ясо, а потім вареники з сиром та з вишнями, до них сметану. Привезла й велику баньку холодного квасу та ще й вишень свіжих з піввідра.

— „І отак цілісінькі жнива кормить нас Оксана моїм добром!...” — подумав Таран, мовчки обідаючи.

Сама ж Оксана не обідала, вона вже те вдома відбула. Сиділа коло Гната. Білу хустку більше натягла на чоло, щоб не загоріти. Обличчя вона дійсно мала біле, чисте, повне. Не то що в Гната засмалене, чорне, аж поморщилося. Тільки від того місця, де було праве око, спадала вниз по щоці біленька смужечка — „рівчачок”, по якому стікала сльоза — вічний плач очних клітин...

По обіді Таран пожалів молоді лошиці запрягати в „лобогрійку”. Та воно вже й не багато залишалось недожатої пшениці. Послав він Оксану назад додому з лошицями, щоб їх не гризли на степу мухи та гедзь не жалив.

— Та не гони мені так лошиць, — казав Таран Оксані, — а то ще злякаються й поносять.

— Не бійтесь, тату, не поносять — втримаю...

— „Коли б поносили й тобі „бебехи” відбили, — подумав він, — то невелика шкода була б, а от як лошиці покалічаться, то інша справа”...

Оксана, дійсно, від'їхала декілька гонів помалу, потім оглянулась — свекра не видно за копами. Хльоснула по конях і попустила віжки. І понесли вони вихром. Оксана тим насолоджувалась, сміялась, хустку їй вітер із голови на плечі зніс — не звертала на те уваги. Лошиці пускались у скачки — це їй не подобалось, підтягла віжки і примушувала їх бігти сяговито.

— Отак мені біжіть аж додому, за те дістанете вівса, — промовила вона. І коні бігли так, як вона хотіла — тільки курява вставала.

— О, о, назад летить Таранка!... — говорили люди.

— Мов відьма на мітлі...

— Їй-богу, чорт, а не жінка. І хто її навчив отак їздити?

— Еге ж, волочилась десь по городах, а бач, як уміє їздити? Та все тільки сягом, сягом коні пускає.

— Знає правило, як із коней зробити сягунів.

— Ну, та й лошиці випестив, сучий дід!...

Такими словами „зустрічали” та „випроводжали” Оксану, коли вона в цей пекучий жнивний час неслась по степу на конях, мов демон у спідниці...

Таран такий уже був господар, що перший зі всієї вулиці кінчав жнива, починав возовицю й молотив.

На цю возовицю гарби зладив сват Штельмах. Грошки за свою роботу взяти не посоромився, але ж і зладив — чужому напевне ні за які гроші так би не зробив. Гарби, мов дзвони, — ні один тобі щабель не похитнеться в драбинах. А налюшники,

оте найбільше лихо підчас возовиці, і де він тільки дістав на них такої сириці? — не бере їх ні сонце, ні вода. Накладай, Гнате, скільки хочеш снопів на гарбу, — налюшники витримують, не полопаються. А фарбу яку підібрав? Драбини жовті, а за- тилки сині, мережані. Штельмах майстер, майстер!...

Коли захоче, то все може добре зробити.

*А роблячи так —
І не чваниться,
Бо має смак,
Старий п'яниця...*

(Уривок із того віршика, який хтось у селі на Штель- маха скомпонував).

Таран ніби починав звикати до того, що Оксана є така, яка є... Правда, ні одного снопика так таки й не зв'язала. Зате вдо- ма добрий порядок тримала. Ніби й на салі, як каже, добре за жнива заробила.

А недуга все ще не покидала Тарана: в крижах боліло, ноги опухали. Попустить на якийсь день, і знову вхопить... А до того ще й серце „бушує”. Ось він стоїть на стіжку. Ціле життя вкладав снопи — це для нього була одна з найприємніших праць. Він умів просто по-мистецькому класти стіжки. Мов му- ляр цеглу, так він сніп за снопом укладав рівно, щільно й ви- водив стіжки стрункі, високі, мов вежі. Коли збіжжя звози- лось із поля, стіжки в дворі готові, тоді Таран насолоджував- ся своїми творами, мов архітект своїми будовами. В душі па- нувало повне задоволення. Та й не диво. В стіжках-ве- жках він бачив усю свою скупчену тяжку річну працю. А який же порядний господар не милує своєї праці? А тепер уже старий Таран не в силі „мурувати” стіжки. Все минає, все прохо- дить... З великою напругою своїх сил підкидав вилками Гна- тові снопи і вчив його, як треба вкладати — своє ремесло передавав синові.

— Не так, Гнате, не так кладеш. Не клади снопи лежма, бо стіжок тобі до ранку розпливється, як глевке тісто. Нав- скіс, навскіс, — сніп до снопу, аби один напів знизу прикри- вав другий. О, почав затягати, — дивиться, — а тепер надаєш дуже. Рівно, рівно клади так, щоб перевесла тяглись, мов су- щільний шнурок. На кульші вибирай снопи з повними гузиря- ми. Та вибивай добре середину, а то дощ ще буде за горами, а стіжок твій вже затече до дна. Тісніше, тісніше притискуй сніп до снопа. Та зараз же прикладай кульшові, а то так, щоб колоски прикладних снопів чуть сягали через перевесла куль- шових.

— Та я ж, тату, так і роблю, — відповів Гнат, із якого потічками піт стікав.

— Ні, не так — якби ти вмів так, як слід, вкладати, то я б тебе не вчив. Он подивись — одні снопи ти дуже прикрив, а в других — видно перевесла. Біда моя, що в мене сьогодні крижі так болять, що не можу й зігнути, а то я б показав тобі, як треба класти... Ей, Семене!... — гукнув він до наймита, що скидав із гарби снопи, — не тряси так снопами, бо ти поки мені поскидаєш, то й вимолотиш...

В цю возовицю старому Таранові, чи правдивіше — молодому господареві Гнатові, допомогли брати. Після жнив за яких два тижні в Таранів на току стояло п'ять готових веж — стіжків: два — пшениці, по одному — жита, ячменю та вівса. Просо та гречка ще доспівали на полі. Тепер, коли Таран дивився на ті стіжки, не лоскотала його в грудях радість. Між ним і стіжками стояли посередники — Гнат та Оксана. Як старий не намагався в думках рахувати стіжки своїм добром, а дійсність шептала своє — розпоряджатиметься тим добром не він, а головне — вона, Оксана, яка досі ще рук своїх при тяжкій праці до того добра не приклала.

— „Нема на світі правди, — міркував Таран, дивлячись на свої та не свої стіжки, — лиха доля послала мені в двір пройдисвітку, й вона нетруджено буде переводити моє добро... А стіжки — та хіба ж це стіжки?... Учив, учив Гната, а він ба, що понамощував. Один он черево виставив, мов жінка, яка от-от розсиплеться, другий горбатий, третій присадкуватий, а верхи як повиводив — один глум та й годі!... Ні, треба скоріше молотити, щоб люди не глузували із цих стіжків”...

Зате в Гнатовім оці самі стіжки в'являли щось зовсім інше, як то бувало аж до цього року. Змалечку він звик до того, що в них на току кожного літа з'являлися вежки, ті високі стіжки. Бували й такі роки, що все збіжжя не вмещалося в дворі. Тоді молотилось, звільнялось місце на току, і знову возились ті копи, які ще залишались на полі. А Гнат мав з того тільки те, що міг за рік з'їсти. Ну, ще там крав від батька річно яких десяток пудів і продавав жидкові, щоб мати якогось карбованця на свої парубоцькі потреби. А от тепер — зовсім інакше — стіжки, які б вони там не були — череваті, горбаті, кривов'язі, то все одно, але він їх своїми руками „мурував”, вони його. Він уже буде тим добром розпоряджатися, навіть не питаючи батька. Він, Гнат, тепер тут господар!... І ходив він по дворі з піднесеною головою, сяяло від гордощів та радості його око й не відчував він землі під собою.

— Добре, добре, що я одружився, — шептав він собі, —

не зроби того — так ще й досі не був би господарем... Дякую Оксані, що вона мною не погордувала, як оті різні путящі, можливо — більше непутящі, як моя Оксана...

VIII

Так одного дня до східсонця, як то бувало рік-у-рік, у Тарана в дворі залунало: Но, но!... і загула машина. На цей раз не тільки старий, а й молодий Таран зняв із голови солом'яного бриля і промовив, христячись:

— Господи благослови!...

Шестеро коней, запряжених у вирла, пішли навкруги безперестанку аж до сніданку. Машину вставляв сам Штельмах. Все він вирівняв, виміряв. До молотарки, приводу та маховика по декілька разів прикладав ґрунтовагу — ватерпаса. Даремно б тут люди чекали, що ось, може, спаде пас, і вони тим скористаються та хоч хвилинку відпочинуть. Тут вже старі Таранові слова: „При машині по-машинному й працєю” — були цілком на своєму місці. Коні не мали відпочинку — щасливі Таранові лошиці, що вони ще молоді і їх у машину не запрягли. Машина гула, не втихала, а людям, здавалось, ніколи вгору глянути. Двадцять п'ять душ — і ні одної тут зайвої людини. Старий Таран добре знав, хто до якої праці здібний, — зручно всіх розставив на відповідні місця, а потім сказав:

— А ти, Гнате, коли хочеш бути господарем, то придивляйся, щоб люди працювали добре, — сам же поліз на вівсяний стіжок снопи скидати.

Добрый господар завжди молотить насамперед овес, потім ячмінь, бо з того збіжжя добра солома для корму худоби, а тому її треба складати наспід під ожеред, щоб не замокала. Окрім того, овес потрібний вже підчас самої молотьби для корму тих коней, що крутять машину.

На найвідповідальнішу роботу Таран поставив своїх старших синів. Дем'ян давав у зуби — в барабан машини. Від цього залежала вся праця на току. Цю роботу не кожний чоловік може по-належному робити. В машину треба так пускати снопи, щоб вони добре вимолочувались, барабан не загачувався, а солома безперестанку текла по соломотрясі, мов потік води коло водяного млина. Дем'ян у цьому мав добру зручність та й не диво, бо ж не один і не два роки він виходив машиністом за батьковою машиною.

— Добре, добре полагодив сват машину, — приговорював він, пускаючи в машину розв'язані та розгорнуті снопи. — Ач, як тягне, мов нова...

Коло віялки працювали Лигор та Макар. Тяжка праця крутіння руками віялчині крила та трясіння її решет, а до того ще й неприємна, бо коло віялки найбільша курява підіймається. Головне ж — треба звертати увагу, щоб зерно не летіло в полеву. Найпильніше за ним могли слідувати свої люди, а тому Таран і поставив до віялки синів. Після того ж, як батько так щедро їх обдарував грішми, вони готові із шкури вилізи, щоб батькові догодити. Ще добре, що віялось на току, а не в клуні — не так обридала та виїдала очі пилюка. Овес сипався із віялки чистий, повний, тяжкий, мов срібло. Дві дівки те й робили, що нагортали його в мішки, відносили до клуні і там зсипали у ворох.

Два молодежони, Микола та Никифор, добрі фахівці, клали ожереда. Два здорові, в літах парубки, Кузьма та Данило, кидали на ожеред соломую. Поки низько — то ця робота — одні жарти, а от коли ожеред підросте, коли в руки доведеться брати верхові вила, от тоді з Кузьми та Данила потече піт. А в Тарана завжди ожереда виганяються височезні, щоб місця на току вистачало. Та ті, що взялися кидати соломую, своє докажуть. Коли б же не доказали, завели „якономію” й попрохали допомогти, то прощай їх слава — дівки б засміяли. Поки ж ще до найтяжчого не дійшло — вони жартували з тими дівчатами, які до них соломую підсували. Потім разом з кладіями затягли пісню та так гарно й гучно, що на все село чути. Дівчата не хотіли задніх пасти — помагали парубкам, підтягали — виводили. Але дівчата скоро відокремилися від парубків — склали свій дівочий хор. До тих, що підсували, приєдналися ті, що підтрушували соломую, підгортальниці зерна, підгрібальниці, врешті вмішалися до співу ті, що подавали та розгортали на столі снопи. І вже зранку на току в Тарана почалося змагання двох співочих гуртків — парубочого та дівочого. Але до сніданку — то ще не співи. Молодь ще соннувата, кісток не розім'яла, не увійшла в ролю праці й співу. Дійсний спів залунав тоді, коли, здавалось, найменше треба було думати про спів — аж ген, пополудні, коли на току від пилюки та спеки дихати нічим, а молодь, здавалось б, мусіла бути втомлена працею. Але де там! Спів аж до самого вечора лунав так, що ніби в отій пилюці не працювалось, а концертувалось... Машина гуде, не вгаває, і ніби її навмисне пущено, щоб вона басам помагала „октаву брати”...

Із молодих чоловіків не співав на току один тільки Гнат. Ніколи йому — він „парка парив”... хотів людям показати, що він тепер тут господар. Метушився, бігав сюди та туди. Все хотів бачити своїм одним оком, всюди постигати.

— Бачите, якої метелиці Гнат танцює по току, — сказав

жартома Кузьма, — хапається то за вила, то за граблі, а нічого ними не робить.

— Оксана, певно, памороки йому забила, — відповів Данило.

— Хіба така не заб'є?... .

— Що їй Гнат — вона його зразу „покориша під свої нозі”...

Загальний сміх коло ожереда.

— А от хто б міг подумати, що знайдеться на світі така молодиця, яка б старого Тарана в баранячий ріжок скрутила?...

— Сміх.

— Та ще й як скрутила — аж у Київ бігав зі скаргою до манаха, та й той не поміг.

— Як не поміг? А грошей же старому торбу дав, а він узяв та на зло Оксані й Гнатові, перед їх очима й розділив ті гроші між старшими синами.

— Та то ж він свої гроші розділив.

— Еге, не знаєш старого Тарана — якраз він свої гроші розділить. Він їх скоріше на той світ забере...

— Ні, певно свої, бо, кажуть, між тими грішми є такі старі, що ні один жид не бере.

— От угадав Данило!... Та то ж Таран попідмінював — нові собі забрав, а свої негодящі синам віддав. Нате, мовляв, грайтеся ними та багатійте, ха-ха-ха!...

— Тихше, бачите, як він сюди дивиться.

— Хитрий старий — навмисне виліз на стіжок, щоб бачити, хто як працює. Не бійтеся, діду Ялисей, ми економію не заведемо!...

— Ну, та й очі ж має старий. Бачите, бачите, як він ними водить по току!...

— Еге, такі очі пригодилися б Гнатові.

— Та йому ж тільки одного бракує — бугаяче нехай собі вставить!...

— Ха-ха-ха!...

— „Бог шельму мітить”... Пригадуєте, яке воно було задиркувате, поки бугай не приборкав. Ще булька під носом висіла, а він уже дівчатам проходу не давав. Старших парубків могоричами напував, щоб з досвіток не викидали.

— Та мовчи, — ось він сюди йде. — Парубки замовкли.

— Ну як, хлопці, працюється?... — запитав Гнат, підійшовши до ожередників.

— Нічого, Гнате, добре. Даси по чарці — так виженемо тобі аж за хмару — ніколи не затече...

— Добре — дістанете...

— Гляди ж, Гнате, не поставиш — сириця в соломі підки-
неться, твоя вина буде...

— Ну, овес як на вмолот?

— Дякувати — добрий. Тяжкий, мов оливо...

Гнат поважно обійшов навкруги започатого ожереда. Хлоп-
ці ж тільки підморгували та всміхалися.

— Кладіть же мені так, щоб у цей ожеред влізла вівсяна
й яшна, а пшенишною з озимої вивершите.

— А з ярої — куди думаєш подіти? — запитав Кузьма.

— Я ще поміркую, — відповів Гнат, відходячи від ожереда.

— Ач, який став господар, — шепнув Данило, — він на-
віть уже міркувати вміє. Про батька так і не згадує...

— Оксана навчила.

— Хіба така не навчить?...

Підчас молотіння снідають та обідають першими господар
та машиніст, щоб потім, коли люди снідатимуть чи обідати-
муть, могли обдивитись машину, підмастити іще дещо. Дем'я-
на змінив Денис Ліснячок — дуже охочий подавати в бара-
бан, а при тім „почванитись” і перед дівчатами тим, що й він
може бути барабанником. Гнат покликав снідати Дем'яна й те-
стя, що оце саме навідався, щоб подивитись, як машина мо-
лотить. Прийшов, розуміється, в таку пору, щоб не пропустити
й сніданку з чаркою. З ними пішов снідати й сам Гнат, а не
батько. Цим він остаточно хотів підкреслити, що тут у дворі
вже він головний господар.

В хаті кипіло. З великої Таранівської печі повівало
спекою та пахощами від різної доброї страви. Оксані допо-
магала куховарити бабуса Пріська. Оксана метушилась, на-
віть трохи нервувалась. Намагалась так все приготувати, щоб
людей задовольнити й поговору не накликати. А раніше ста-
рий Таран не робив собі великого клопоту з того, яка там їжа
підчас молотьби.

— Молотити — не весілля справляти, — казав він, — що
подали, те нехай і їдять. Аби наїлися люди, щоб могли роби-
ти, як належиться. Об'їдається — то яка ж тоді з них робота?
Відпочивати захотять.

А тепер ті люди покмітили, що старий Таран „стирчить” на
стіжку, а Гнат з тестем та Дем'яном пішли до столу.

— Еге, старий вже тут задні пасе!... — гомоніли люди на
току. — Пішов під корито... Не він уже першим сніда та обіда...
Ну, побачимо, як молодий господар нас годуватиме...

— Яблучко від яблуні далеко не відкотиться — не бійтесь...

При молотьбі не обов'язково наливати по чарці. Але цього
року, коли молодий господар перебирав від старого керму
в свої руки, годилось би й по чарці налити працюючому людові.

Як воно тут буде — підіждемо до сніданку й побачимо. Тимчасом у світлиці сіли сват, Дем'ян та Гнат. Оксана поставила на стіл свіжожващених огірків, жарену картоплю з бараниною — перед цією молотьбою вона веліла зарізати барана — піріжки з сиром та яблуками, до них миску сметани і глечик квасу.

— А по чарці ти нам даси? — запитав Гнат.

— Аякже — дам, — відповіла Оксана, повернулась і дістала пляшку з мисника. — Вип'єте по малій, чи по великій?

— Про мене, як хоч...

— Мені більшеньку, дочко, оту — в яку ти мені наливала на Великдень та на Зелені Свята...

Оксана подала велику й малу. Гнат налив собі першому, як належить господареві.

— Дай же Боже, щоб добре молотилось та багато намолочувалось, — промовив він, тримаючи повну чарку.

— Дай Боже! — відповіли присутні.

— Тобі, Дем'яне, велику, чи малу?

— Малу — напиватись не годиться, щоб ще рук у машину не впер...

— А мені велику — та швидше!... Ей, не вмієш ти, Гнате, наливати. Доливай, доливай, щоб очі не западали! — примовив Штельмах, ковтаючи слинку.

Гнат їв похапцем.

— Налий, Оксано, батькові та Дем'янові, а я побіжу...

— Куди ж ти так спішиш? — запитав тесть.

— Та мушу — на току робота... Пошлю вам сюди батька, — й побіг.

— Пошли — ми ще й з ним вип'ємо по чарці, — сказав Штельмах. — А покищо — я ще сам собі одну наллю. Чудесна в тебе, Оксано, закуска! Під неї чоловік пив би й пив, коли б оце не робота, — перехилив і випив, закусив. — Ну, як молотиться? — звернувся він до Дем'яна.

— Машина мов нова, свате — добре полагодили.

— Ге, для своїх дітей робив — совісно. До останнього гвинтика придивився. В барабані залишив тільки старі обідці та валок. Бичі та зуби вставив нові, підшипники нові, обшивку дав нову, чотири дошки до боків вставив нові, соломотряса майже всього переробив наново. Маховик всадив до нової рями. А на мухти, свате, звернули увагу? Окував їх так, що тепер не поламаються. Під привод позатягав нові бруски. Із трьох верлів залишив тільки одне старе. Цілий привод перечистив, трибки ще добрі — на двадцять років хватить. На верлових шпрунтах різ обновив. А як вам подобається довбня та кілля — правда, оковане?... А, ось і сват ідуть. Сідайте, свате, снідати та вип'ємо по чарці!...

— Ніколи, свате, сідати... Оксано, сніданок для людей готовий?

— Давно, тату, готовий. Можу хоч і зараз подавати.

— Та сідайте, свате — самі раніш поснідайте, а потім пустимо людей за стіл.

— Ніколи, ніколи — я потім...

— Йй-бо, вам, свате, ніколи буде й померти!... І пощо так поспішати? Нехай Гнат дивиться, що воно там робиться на току. Та випийте хоч чарку, прополощіть горло від пилюки...

— Я потім — зараз велю машину спинити. Коням треба вівса намочити, — відходить.

— Ну, як хочете, а я ще одну вип'ю, потім підемо машину обдивлятися та підмашувати.

Оксана добре знала, що вгодити людям їжею підчас молотьби, то значило зробити собі добру славу. Доброї ж слави Оксана дуже потребувала, а недоброї — заслужено чи незаслужено — вона досить наслухалась, хоч великого клопоту собі з того не робила.

Звичайно в людей підчас молотьби на сніданок подається картопляний суп, засмажений салом, коли молотьба відбувається в господаря не в Спасівку, та пиріжки. Оксана ж, окрім супу, подавала на столи те саме, що снідав Штельмах та Дем'ян. Люди ще не встигли сісти за столи, взятись за ложки, як перед ними стала Оксана з усмішкою на обличчі та пляшкою й чаркою в руках.

— Еге, то нам дадуть і по чарці? — сказав котрийсь.

— Кому по чарці, а кому й по дві, — відповіла Оксана.

Коло першого столу на покуті та чоловічих місцях сиділи й головні робітники — так уже годилось — ожередники, накидальники, помічник барабанника, а напроти на ослоні — віяльники, найбільше запорошені пилюкою. За другим столом — дівчата та взагалі жінки.

Оксана й почала частувати з головніших — зразу кожному наливала по дві чарки, так велів Гнат.

— Дай же, Боже, вам погоди доброї та зерна, аби ви багато намолотили, — примовляли чоловіки, беручи чарку в руки.

— Дай Боже, — відповідала Оксана, — пийте на здоров'я!

Коли чарка дійшла до дівчат, то вони почали хихикати та крадькома позирати на парубків.

— Ой же я вп'юсь і робити не зможу!...

— А я горілки ще зроду не пила, — сказала друга.

Але ні одна від чарки не відмовилась — не годилось.

Відмовлятися можна на весіллі чи підчас якоїсь okazji, а коли при роботі дають — кожна мусить випити.

Спочатку в хаті було тихо. Тільки пахощі кропу, часнику, перцю від квашених огірків, смаженої баранини та пахощі яблук заповняли повітря хати. Лускали тверді огірки, тріщали на зубах кісточки з молодого баранця та плямкали уста. Потім слово по слову, жарт за жартом, сміх — і в хаті зробилось гучно, весело. Однак люди пам'ятали, що вони не на вечерниці прийшли до Таранів. Першими з-за столу почали вискакувати дівчата. Біда тій дівці, яка б не встигла наїстися раніш за парубків і засиділась за столом — засміють, нареченого собі не знайшла б. Христились дівчата та зі сміхом вибігали з хати. Парубки не поспішали — квас смакували, допивали та добрящу молоду господиню Оксану вихваляли.

— Бачив, Даниле, як у неї очі горіли, коли вона нам по чарці наливала? — сказав Кузьма.

— Чому б не бачити? Коли подавала мені чарку, то ще й підморгнула. В мене аж у середині похололо, а душа — гайда в п'ятки на відпочинок!... — Сміх.

— Ну, скажу я тобі, Даниле, така молодичка мабуть би й мертвого спокусила. Гнат хоча має одно око, але добре вцілив!... Куди там рівнятись до Оксани хоч би й тій Прядківні, яка, здається, перша вчепила Гнатові „гарбуза”, коли він почав ганяти старостів...

— Коли б Оксана була путяща, то напевно за Гната б не пішла...

— Ет, дурниця — та коли б мені підвернулась така дівчина, як Оксана молодиця, так я б не проміняв за десять наших путящих дівок. Дивись, яка вона привітлива, людяна, балакує. А де ж ти у нас на селі знайдеш дівку таку огрядну, як Оксана?...

— Та тихше, — ось вона йде... Допивай мерщій квас, та заскочимо ще в сад, поки машина ще не загула...

На току дівчата вже мали повні пелени яблук, груш та слив. Цього добра підчас молотби Таран ніколи не жалів — дозволяв їсти досхочу.

Машина знову загула. Всі стали на свої місця. Робота закипіла. Залунала пісня. Час від часу дівчата швирили на парубків яблуками, а парубки їм відплачували тим же. Так майже непомітно в праці, жартах та співах промайнув час до обіду. Баба Пріська подавала предобрий борщ з м'ясом, локшину, варену на молоці, та краяла хліб, а Оксана знову наливала кому по чарці, а кому й по дві... Усміхалась, „непомітно” парубкам та чоловікам підморгувала і здобувала собі славу доброї та щедрої господині. Всі були задоволені. Тільки у старого Тарана серце краялося з жалю, коли дивився на те, як Оксана не жалує його добра — годує та поїть людей, мов у нього не мо-

молотьба в дворі, а весілля в хаті. Але мовчав, бо ж не почати йому сварку з Оксаною при чужих людях.

А Гнат?... Чорний, заклопотаний, припорошений пилюкою, він скрізь устигав, все бачив. Тільки при цій роботі ще дужче плакало невидюче око, безперестанку спускаючи по щоці сльозу... Не легко бути добрим господарем! Але нічого — Гнат уже ним є, він ним і буде.

По вечері звичайно людям підчас молотьби дають на закуску кавуна. Але в Таранів молотьба відбувалась тоді, коли кавуни на баштані були зеленкуваті. І Оксана, замість кавуна, поставила на стіл полумиски з медом і кислі огірки, які треба було вмочати в мед і їсти... Ну, й смачна ж була закуска! По вечері, хто не лінувався та мав час — збігав до ставка й викупавсь. Цією нагодою скористались парубки та дівчата. Викупались, обмились від пилюки та різної нечисти, забрали свої вила та граблі на плечі й пішли з піснями з Таранівського двору.

— Добраніч, — говорив усім Гнат. — Та не забувайте ж на завтра — приходьте...

— Аякже — прийдемо, не забудемо. У вас у цьому році дуже добре на харчі — дякуємо!...

— Дякуйте моїй жінці, Оксані!

— Ти вже, Гнате, подякуй за нас їй, — сказав Кузьма.

— Хвалю, Гнате, добру ти собі жінку підібрав, — додав Данило.

Від тих похвальних слів у Гната ніби щось солодке в грудях розтало. Такі слова тільки підсилювали його кохання до Оксани.

Другого дня до вечора в Таранів у дворі робилось те саме. З п'яти Гнатових незграбних стіжків залишався тільки один — житній. Гнат рішив не пускати його в машину, а віддати бідним людям за міру молотити — на околот. На весні мав перекрити хату та комору. Хоч покрівля була ще добра, але коли вже він став господарем, то мусить повільно все в господарстві обновляти — так уже годиться.

А старий Таран ось устроїв вилка в останній сніп пшениці на підстільці й обережно, щоб зерно з снопа не сипалось, кинув на тік до машинного столу. Скинув із голови бриля й тричі перехрестився.

— Дякую Тобі, Милосердний, що поміг мені, ще й у цьому році виконати цю працю!

А праця ж то була не мала! За два дні він скидав двісті кіп, себто дванадцять тисяч снопів! Кожний день зробив по шість тисяч нелегких і непустопорожніх рухів. І це тепер, коли він жалівся, що в нього в крижах болять, а от раніш — так

він, бувало, вискочить на стіжок, наскидає, наскидає раптово снопів і біжить на тік до другої роботи.

Таран з труднощами нахилився й визбирав на підстилці до останнього колосочка та відніс до машини. Пішов потім обдиратись наслідки праці. Два величезні ожереди соломи. Скирта полови, яку клав і оце довершував наймит — Семен, — добре її парубчак виклав. Не затече, хоч і не довго їй на току стояти, тільки поки від зерна клуня опорожниться, тоді туди полови загорнеться. Старий Таран з Гнатом зайшли в клуню. Ось де воно головне лежить! Ворох вівса, ворох ячменю, ворох гирки (ярої пшениці), ворох озимої — ще не готовий, — дівчата раз-у-раз одна за одною вскакують у клуню з клунками й довершують його. Знавці відгадували, що буде тут збіжжя так на дві тисячі пудів.

— А як ви, тату, думаєте? — запитав Гнат.

— Я так міркую, що дві — не буде. Вівса пудів триста, ячменю — п'ятьсот, а пшениці дай Бог, щоб натяглося на тисячу.

Гнат зітхнув. Йому мабуть, здавалось, що це зовсім мало.

— Ну, та ми ж ще маємо жито немолочене, — сказав він, ніби потішаючи себе.

— Жита — тридцять кіп, — промовив Таран. — З півтори десятини — це врожай добрий. Копа — десять пудів. От по очистці можемо рахувати всього на дві тисячі пудів. Посіву ми мали п'ятнадцять десятин. Рахуй круг-на-круг десятина видала сто п'ятдесят пудів. При моєму обробітку землі — це врожай вище середнього. Та дай Боже, щоб ти, Гнате, так ціле життя хазяїнував, як я — аж до цього року, — додав Таран.

У нього хоч і залишалось п'ятнадцять десятин власної землі після того, як він розділив п'ятнадцять між старшими синами, але кожний рік після того брав десятин п'ять—шість в оренду в сусіднього панка або в недбайливих господарів.

— На п'ятнадцяти десятинах, — казав Таран, — я вже не вмію господарювати — тісно. П'ять десятин кожний рік відходить під толоку, пар, сінокос та різну „бакалію”, а десять — під посів — мало, не допоможе. Коли ніде у вічність купити, то треба шукати оренди. Дорого за ту оренду беруть, та що ж зробиш. В цім році, — сказав він, — ми, Гнате, через твою Оксану забарились...

— При чім же тут, тату, Оксана?

— А при тім, що вона в мене відбила охоту до господарства. А ти з нею весну проспав і взяв у пана тільки три десятини під пар. Ну, ще на своєму маєш дві — парового. Воно й хватить — а під ярину мусиш заздалегідь пошукати. В цім році з машиною

підє по людях Дем'ян, а ти мерщій берись сбробляти пар, щоб зараз же після Першої Пречистої міг і посіяти. Хто рано сіє, той добре жне — оце мусиш пам'ятати.

Отак то воно робилося у господаря Тарана. Машина ще тільки змолотила сьогорічне збіжжя, а він уже складає плян на другий рік. Чи доживе до новсго врожаю — який же добрий господар про те міркує?

Живий про живе й думає...

На току піднялася страшенна курява. Машина гула, мов голодна звірюка. Ще їй мало — за два дні проковтнула дванадцять тисяч снопів і не нажерлась... В барабан кидали лопатами останні колоски, обметицю. Барабанові при цім належно нічого робити. Орчики били коней по ногах. Машина ж так за день розігналась, що не хотіла зупинятись, самотужки працювала. Дем'ян збив пас, дівка вкинула в барабан деркач, і барабан замовк. Махових же ще швидше закрутивсь. Дем'ян вхопив дрючок і почав гальмувати, — аж димок вставав та засмерділо смаленим. Погоничі вигукнули: „Тпр... тпр...” — чіплялись за вирла. Привод більше не кружляв, махових не крутився, машина стала. Робота скінчилась. Ще тільки жінки та дівчата замітали тік, та торохкотіла, гарчала віялка, розвіваючи пилюку.

Старий і молодий Тарани по тричі перехристилися.

При вечері було дуже весело. Оксана всім чоловікам та парубкам на прощання налила по дві чарки. Чия праця, а її слава. Не журись, Оксано, коли матимеш втрату на своїй сальній комерції, то докладати є з чого — повна клуня збіжжя! Тепер і вона вже може сказати: „Працювала”... В жнива косарів та в'язальників обідами кормила, а при молотьбі всім по-належному догоджала.

Старому ж Таранові на цей раз даремно не минули дванадцять тисяч рухів, виконаних за два дні — мусів пару днів відлежати. І знову помалу рухався по дворі, але вже не на жарт відчував, що до тяжкої праці не годиться — немає сили.

Ось минула й Пречиста. Гнат з наймитом сіяли озимину, а Таран на поле вже й не заглядав.

IX

Старші сини — Лигор та Макар — з'їздили по молотьбі десь на Херсонщину й сторгували там тридцять десятин землі у панка Красовського, що прогуляв своє майно. Зразу й „верхи” за землю заплатили.

— Добре, діти, зробили, — хвалив їх батько. — Рад, що мої гроші марно не пропали.

Від них землю перебрали брати: Дем'ян сім десятин, отже він ставав господарем на дванадцяти десятинах, а Гнат три — таким робом він мав вісімнадцять власних десятин, розуміється, повністю по смерті батька. Готівки він тепер не мав, збіжжя продавати жалкував — з осені низька ціна. Вмовився з братами, що вони з'їдуться на Юрія в Єлисаветі на ярмарку. Там Гнат продасть лошиці та ще й зі собою привезе гроші й заплатить братам. Для них така умова підходила, бо на весну вони особливо потребуватимуть грошей, коли розпочнуть будуватись на новій землі. Їх чекало велике завдання та клопоти. Пару років тяжка праця й малі прибутки, бо нова земля хоч і дуже добра, садиби виходили до річечки, але все паном занедбане. Однак, вони того не лякалися. Мали готові пляни й надалі — коли пощастить, то за три-чотири роки прикуплять нових тридцять десятин. Макарове подвір'я лежало поруч Дем'янового, і він його відкупив у брата. Лигор продав своє чужим людям — весною мав передати. Це й було єдине, що висковзнуло із Таранівських рук.

Лигор та Макар навантажили гарби всім необхідним і поїхали на цілу осінь обробляти свою нову землю. Рішили посіяти не менше як вісім десятин озимини.

— Благословляю вас, діти, — сказав синам Таран перед від'їздом, — пошли вам, Господи, щастя на новій землі. Коли Бог прибавить віку, то за якийсь рік приїду до вас, подивлюсь, як ви там господарюватимете. Поки ж — рад, що вас вирівняв. Далі вже старайтесь самі. Пам'ятайте: хто рано встає, тому Бог дає... Коли будете вгарті, то багатійте, тільки Бога не забувайте. Як воно в Гната далі піде — не знаю. Оксана — негосподарська дочка. За молотьбу стільки горілки роздала, що можна було б весілля нею відбутися. А від баранця за два дні залишилася одна шкура та ріжки... Та що ж маємо робити? Таку вже нам доля послала. Бугай у двір загнав...

Минула осінь і настала зима. Ще так недавно Таран був здоровий, міцний, мов стара криця. Тепер же його все більше та більше підточувало з середини, мов шашіль старого дуба або іржа залізо. На світі нема нічого вічного... А хто ж родився, той неминуче, пізно чи рано, мусить і померти. Таран з кожним новим днем відчував, що його сили покидають, ніби вивітрюються. Врешті він остаточно зліг. І сам почав просити Бога, щоб Він послав йому смерть, бо, мовляв, на цім світі йому вже більше нічого робити — свій земний обов'язок виконав... Однак, смерть не дуже то поспішала до нього. Він напружував свої сили й пробував знову швендіяти своїми опухлими ногами

по дворі. Часто парив свої крижі та плечі на печі, але те мало помагало. Сини хотіли повезти його аж у місто до лікарів, але він не захотів і сказав те ж саме, що й Андрієві:

— Не треба. Коли Бог не pomoже, то що можуть допомогти лікарі? Не доживу до тих літ, до яких дожив мій батько, така моя доля... Хай діється Божа воля.

Минала й зима. От-от сонце пригріє, весна прийде, а Таранові не кращало. Сини готувались у далеку дорогу — на нову землю. Від'їдуть, помре батько і на похороні не зможуть бути. Про те не говорилося, а так тільки думалося. Таран тепер часто згадував про свого Андрія, о. Сергія.

— Хоч би один раз його побачити, попрощатись, а потім і померти...

— Удармо Андрієві телеграму, щоб приїхав, — сказав якось Гнат.

— Ні, не треба — не хочу його утруждати. Рану він, бідний, носить у серці... Тут би ще більше її роз'ятрив... Ще чого доброго побачить її — очі їх зустрінуться й тоді...

— Про кого це ви, тату, говорите? — запитав Гнат.

— Е, не питай, сину... Хлопцем ще ти тоді був — не знаєш, чому Андрій пішов у ченці...

— Ага, пригадую — Тодоська?... А Андрій її ще й досі не забув?!... Є за чим побиваться...

— Не говори так, Гнате. То Андрієва справа. Любов його була чиста, велика та непорочна. Він її хоронить у своїй смиренній душі...

Коли Таран зовсім зліг, у господарські справи не вмішувався, мовчав, лежав та тихо стогнав. Тоді Оксана показалася цілком людяною жінкою. Не ремствувала на свекра, помагала йому, як могла, та наскільки того потребував терпеливий недужий.

Одного ранку Таранові настільки погіршало, що рішили послати за попом. Оксана тимчасом умила свекрові голову й ноги, допомогла переодягтись у чисту білизну. В Тарана від тої невістчиної уваги аж сльози закапали.

— Різні ми люди, дочко, але ти маєш добру душу... Не хочу в своїй душі заносити на тебе гнів, — і він, як то належиться християнинові, попросив у Оксани прощення, а потім вона в нього.

Поприходили сини, невістки та внуки. Попрощались зі старим. Священик Тарана „помаслосуборував”, освятив воду на голові, висповідав та причастив. Після цього на третій день Таран нишком „почив у Бозі”.

Брати „вдарили” телеграму Андрієві з „нижайшим” проханням, щоб він приїхав на похорон. В Болотяній телеграфу не було, а тому Гнат послав верхи Семена з телеграмою аж в містечко

Т-е й велів йому там чекати відповіді. Пізенько вночі Семен повернувся з такою відповіддю:

„Царство небесне батькові. Впокой, Господи, душу його. Не приїду. Амінь. Андрій”.

Другого дня чотири сини несли на марах свого батька на вічний відпочинок. Попереду парубки несли корогви. За труною йшов о. Яків з хрестом та кадильницею в руках, дяк Миколай, півчї, невістки, внуки й багато миру хрищеного — старі й молоді, приятелі й неприятелі небіжчика. Все прощалось, за все забулось. Під вражінням святих слів, виголошуваних о. Яковом, та співом півчих, люди заглиблювалися в свої душі, передумували про життя старого Тарана і приходили до висновку, що фактично за своє життя небіжних нікому нічого злого не заподіяв. Хіба може не простили оті дві жінки, що Таранові собаки пошарпали за запаски, коли він, повернувшись із Києва, випустив їх із хліва. Скарістю відзначився старий, нікому нічого даремно не давав, а хіба ж йому хтось щось колись давав даремно? До останньої домовинної дошки він сам своїми власними руками запрацював. З його ж праці було заплачено навіть і за те, що оце саме на дзвіниці видзвонював по Тарановій душі дзвонар жалобу.

Ось його останки спустили в глибоку яму. Залунало: „Вічная пам'ять”... Заплакали сини, внуки й невістки — плакала й Оксана. Особливо ж тужливо заплакав Гнат. Йому не тільки жаль батька, але він ще й боявся, чи дасть сам лад тому господарству, яке йому залишив батько, чи в силі буде виконати останній батьків заповіт:

— „Бути добрим господарем, тяжкий, сину, тягар у житті. Я тобі залишаю готове господарство. Коли ти відчуєш, що не в силі його збільшити, то роби так, щоб зберіг до смерти те, яке я тобі полишив. Пам'ятай — почнеш падати, руйнуватись, то ніхто тобі не допоможе. Помічаю, що в тебе з Оксаною на дітей не заноситься... Коли вам доля не судила дітей мати, то, як прийде час — зробиш так, щоб добро Таранів належало тільки Таранам”...

Плачучи над ямою, в яку спустили дубову труну, Гнат ніби знову чув, як мертвий батько промовляє до нього оцей заповіт.

Насипали могилу й поставили в ногах тяжкий дубовий хрест.

Після похорону у дворі Тарановому подавали обід за душу покійного. Оксана не скупилась: починаючи від о. Якова, дяка Миколая, півчих, і кінчаючи тими найбіднішими, що були в селі і прийшли на обід, всіх нагодувала, всіх напоїла. Так само й другого дня, потім за сорок днів та ще раз за рік, у день смерти Ялисея Тарана.

Гнат та Оксана залишилися повними та ні від кого незалежними господарями. Гнат з наймитом працював на дворі та в полі, а в хаті Оксана, не кидаючи й своєї комерції — торгівлі салом, м'ясом та ковбасами. Ще з осені Гнат почав по-належному викохувати лошиці. Ганяв їх на „корді” або з наймитом сідали верхи й на толоці проїздили — все привчаючи до сягових бігів. Весною при польовій праці він уже лошиць на поле не брав. Навчив чотирирічні бики тягати борону, штряпар та разом з кіньми плуга. Після Великодня Штельмах вперше Гнатові лошиці підкував та ще й як підкував! Копита пообточував і по-вимазував добрим дьогтем, щоб не тріскали. Підківки дав легкі з гострими гаками. На ящик Гнатового фургона Штельмах насадив добру рямку, ззаду якої зробив кельню, щоб і під час подорожі лошиці могли їсти з неї овес. Гнат поставив на фургон барилло й налив до нього води, навантажив сіном, вівсом та всім необхідним підчас подорожі. Оксана наповнила харчами ту торбу, з якою Таран ходив до Києва. Запріг старі кобили, під якими були малі гарні лошата, ззаду прив'язав вимиті, виплекані та прикриті дергами баскі лошиці та й — Господи благослови в далекі дорогу — в Єлисавет верстов за сто на річний Юрівський ярмарок.

Гнат їхав помалу, обережно. Мусів дбати про те, щоб лошиці підчас цієї подорожі не зіпсували ніг, а лошатка не підбилися.

На третій день під вечір Гнат в'їздив на під'єлисаветський широкий ярмарковий майдан. От де зібралось народу, возів та худоби — море, готове живе море! Жеребці іржуть, худоба реве, вівці бекають, люди вигукують, метушаться. А вози їдуть та їдуть зі всіх кінців, течуть, мов сірі потоки, й остаточно заливають майдан. Люди відшуковують вільні місця й ставляють свої вози в ряди. Вже готові довжелезні вулиці. Гнат зупинив коні. Коло фургона залишився наймит, а сам пішов відшукати своїх односельчан або хоч людей із сусідніх сіл, коло яких би міг стати та розташуватися. Гадав, що може й братів зараз же зустрине, але де ти їх в цім морі знайдеш?

Тимчасом Таранів фургон обступили дядьки.

— От у цього так лошиці!... — говорив один.

— А подивись, які вони паристі — мов одна.

— Цей підібрав — вороні, аж вилискуються.

— Мабуть, близнючки...

— А звідки?... — запитав якийсь наймига Семена.

— З Болотяної, — відповів він.

— А де ж вона?...

- На Київщині.
- Ого, аж звідти принесло!...
- Ну, цей безпременно дістане на виставці золоту медаль.
- За такі лошиці варто дістати.
- По скільки зубів мають?
- Треті вирізались, — відповів Семен.
- В роботі були?
- Були.
- Обережно працювали, штим не позбивали.
- А ноги — мов струни.
- Оцей наб'є грішми калитку.
- Наб'є, що й говорить.

Гнат повернувся.

— Поганяй — там наші стоять, є ще одно місце вільне, — сказав він до наймита.

Дядьки позирали на Гната.

— Дивись, хазяїн ще зовсім молодий, а вже такі лошиці викохав!

— Молодий — а одного ока бракує...

— Але, видно, хазяйський син. Подивіться, які матки має, а під ними лошата — хоч зараз на виставку веде.

Гнат заїхав на те вільне місце й розташувався. Другого дня знайшли його брати. Вони мали по дворічному жеребчику й також привели продавати.

— Ну, як на новій землі?... — запитав братів Гнат.

— Нічого — дякувати, — відповів Лигор. — Озимина виїшла з зими добра. Ярини насіяли чимало. Дощі перепадають. Сподіваємось доброго врожаю. Живемо поки в старій кошарі. Але вже з майстрами домоворились. Трохи дерева накупили — сутужно з ним на Херсонщині. Повернемось з ярмарку й почнемо будуватись.

— Помагай вам Бог, — сказав Гнат.

— Дякуємо!...

Брати розпитали, що сталося нового в Болотяній за той час, як вони виїхали звідти.

На ярмарку кипіло, мов у величезному казані. Зібралися сюди різні народи: головно тутешні люди, між ними ж вешталися москалі, жида, турки та перси в червоних шапочках, німці, цигани і т. ін. Босярня ж так і нишпорили поміж людьми. Винюхували та придивлялись, який дядько продасть за добрі гроші худобу та куди їх заховає, щоб потім „підпустити туману” йому й витягти чи вирізати ті гроші. На цей раз одному раклові не пощастило на ярмарку. Тільки він сягнув у дядькову повну кишеню в натовпі людей, а той його хап за руку та й закричав на цілий ярмарок:

— Рятуйте!... Злодія піймав!...

Злодій шарпнувся, хотів свою маніжну руку вирвати, але дядькова мозолиста міцно її тримала. Миттю почався „суд і кара“. В „мгновенія ока“ десь узялись „охочі“ з люшнями та орчиками й почалось... За хвилину злодій лежав з потовченою головою — „готовий“... Прибігли стражники. Почали шукати винних, але марна справа... Де ти їх в цьому морі людей знайдеш? Кого не пробували допитувати, одну відповідь доставали:

— Нічого не знаю, нічого не бачив...

Орчики та люшні в усіх возах на своєму місці. Шукай між ними тих, які „поїздили“ по ракловій голові та придивляйся, чи немає на них забитого крові.

Стражники скоро переконалися, що їм більше нічого не залишається, як тільки взяти візника, звалити на його тачанку труп і відвезти до земської больницы, яка тут, до речі, не далеко. Кров на землі присипали пилюкою, та на тому вся справа й кінчилася.

— Ну, цей більше в чужу кишеню не сягне...

— Нажився чужим добром.

— Еге, чоловік роки працює, доглядає худобу, продасть, а босяк тобі про готовеньке й лізе в кишеню.

— Хоч один піймався. Певно, вже так йому, злодієві, доля судила, щоб загинув на ярмарку, мов собака.

— А стражники кинулися допитувати, хто вбив. Всі вбивали... Він не жалів — кожного б обікрав, так і його не пожаліли.

Так гомоніли дядьки. І ні одного слова співчуття до загинулого.

Другого дня по приїзді Гната на ярмарок почали приймати від полудня коні на виставку. Гнат ще зранку вимив свої лошиці, вичесав шкреблом та вичистив щіткою. Довгенько міркував, чи його лошиці варті того, щоб їх вести на виставку. Брати радили вести, Повів з наймитом.

На воротах виставного двору стояли два панки й визначали, які коні варто пропускати в двір. Побачили Гната й Семена з баскими лошицями й порішили пропустити в двір з того натовпу, що зібрався з кіньми коло воріт. Дали квита. В дворі під шопами було вже багато найкращих коней, зібраних з широкого краю. Жеребці скаженіли — іржали, скакали, хвицали та товкли копитами об землю. А Гнатові лошиці тільки гордовито басували, мов дві красуні-дівки між гуртом невгомних парубків. Тонкі гнучкі довгі шиї вигинали, як лебеді. Пряли гострими вухами. До Гната підійшов якийсь добродій і велів показати квитка — показав.

— Ведіть за мною...

В стайні показав Гнатові вільне місце. Велів зняти з лошиць дерги й чекати комісії.

До двора в'їхало два фаєтони. Із них виступило декілька панів, між якими був здоровий з широкою бородою генерал та ще один офіцер.

— Оце, мабуть, і є оті пани, які розпізнаватимуть, чиї коні кращі, — сказав Гнат до наймита.

— Мабуть, вони. Побачимо, чи вони розуміються на конях, — відповів наймит.

До них підступили ще якісь панки, щось поговорили, й почалося... Пани оглядали виставлені мужиками коні. Один, певно, ветеринарний лікар, декотрим коням переглядав зуби, проводив рукою по передніх ногах та мацав за щитими. Потім щось говорив, всі разом радились, а один панок все записував. На мужиків же, які отут виставили свої коні, не зверталось ніякої уваги — тут не вони, а тільки коні й мали вартість. Гнат помітив, що деяких мужиків, які тримають у руках шапки, пани кличуть до себе і щось коротко говорять. От пан наблизився й до Гнатових лошиць. Він здригнувся, а душа в п'яти — подалі від панів... Стояв та м'яв картуза в руках.

— О-о, оце пара екземплярів!... — промовив басом генерал. — Ці його сіятельство напевне схвалить!...

Лікар кинувся оглядати Гнатові лошиці.

— Кобили? — запитав генерал.

— Так точно, ваше превосходительство, — відповів лікар.

— Жалко, що не лошаки.

Лікар подививсь коням у зуби, протяг рукою по ногах, мацнув за щитими й промовив:

— Були в запрязі, ваше превосходительство.

— Даа?!

— Так точно.

— По скільки їм літ?

— По чотири, ваше превосходительство.

— Хто хазяїн цих коней? — grimнув генерал.

Гнатом трясця затрясла, язик відібрало — мовчав.

— Питаю, кому належать ці кобили? — викрикнув генерал, дивлячись уперто на Гната.

— Ме-ме-ні... ва-ваше благе восходительство... — ледве вимовив Гнат.

— Ха-ха-ха!... — зареготав басисто генерал.

— Ваше превосходительство, — шепнув Гнатові офіцер.

— Ва-ва-ше проходительство... — промимрив Гнат.

— Да, ладно, голубчик, не в цьому річ... А от ти мені скажи, сучий сину, на якій підставі ти дозволив собі запрягати оці молоді красуні?

Гнат мовчав, перелякався, а сльоза потекла по білому рівчачку. По хвилині подумав: „жаль, що тут нема Оксани, вона б мене вирятувала із цієї халепи...”

— Ану, виведи кобили на двір! — велів генерал.

— Бери, Семене, Машку, а я Пашку... — промовив поспішно Гнат.

Вивели. Лошиці пиховито басували, роздували ніздрі.

— Пробіжіться з ними! — велів генерал.

Побігли. В Гната з'явилось бажання бігти та й бігти і ніколи до грізного генерала не вертатись, але ось він почув:

— Завертай назад!...

Повернулися.

— Стій!...

Стали.

Генерал, а за ним і всі пани обійшли навкруги лошиці. Відступили набік і щось говорили. Один підбіг з довгим паском і зміряв лошиці. Повернувся і сказав високість — другий все записував. По хвилині до Гната підійшов і сам генерал і ляпнув рукою в білий рукавичці його по плечу. З переляку йому здалося, що плече відпало й полетіло на землю.

— Не бійся, голубчику, мучив ти в запрязі свої лошиці, це так, але не зіпсував. Одержиш найвищу нагороду.

До нього підійшов пан з скринькою, генерал узяв із неї золоту медаль на червоній стрічці й начепив Гнатові на шию. Такої „оказії” він не чекав!...

— А як ходять риссю? — запитав генерал.

— Та трохи ходять... Як то ваша ласка — то ми покажемо...

— Стривай — потім покажеш, — генерал пішов.

До Гната підбіг отой панок, що все записував. Запитав його, звідки він, як прізвище та коли народився — все записав і велів стати в стайні на своє місце.

Генерал з панами довгенько ще переглядав мужицькі коні. Гната тягло до свого фургона, але стій на місці, бо так пани звеліли... Але стоїть не даром — медаль же дістав! Від радощів землі під собою не чув. Розглядав ту нагороду. На одній стороні було написано: „Висшая награда за отличный хов лошадей”, а на другій — коняча голова.

— „І що б же їм було дати осюди замість конячної — царську голову, як то на грошах”... — подумав Гнат.

У двір влетіло з шість верхівців на заводських сягаках, а за ними — два на двоколісних колясочках. Вдягнені легко, на головах червоні „ярмулки”.

— А цим чортикам, що тут потрібно? — промовив Гнат.

— Мабуть, також на виставку... — сказав Семен. — Але шкапи вже старенькі в них, ще й ноги ганчір'ям пообмотували.

— Найвищі нагородники! — залунало на весь величезний виставний двір. — Хто хоче піти в перегони — виводь свої коні!

— Хіба поспробувати, Семене? — сказав Гнат.

— Як хочете, дядьку, — можна б поспробувати. Припустимо — нехай пани подивляться, як ми їздитимемо...

— Але ж вони, Семене, на сідлах, а ми охляп...

— Та чорт їх побори з їх сідлами!... Ми попони підмостимо.

— Я попущу повода, стану навстойки на Машку та й покажу панам, як ми на випасах їздитимемо...

— Так швидше складай попону та підв'язуй попругою, — Гнат робив те ж саме. — Та дивись мені, щоб не впав...

— Не бійтесь, дядьку, не впаду!

Вивели лошиці з стайні і стрибнули на них.

— Під'їжджай до бар'єри! — почувалась команда.

Гнат подививсь, куди інші їдуть, поїхав і він туди — на західну частину двора. До перегонів наввипередки із селян зголосилось, може, з п'ятнадцять вершників. П'ять сягаків — фахових та три „чортики” на колясках. Гнат „кинув” своїм одним оком на те кружало в дворі, по якому малось бігати.

— Ніде розвернутись на цьому „дзеркальці”, — подумав він.

У дворі за загорожею вже було повно людей.

Розпорядник виділив перший гурток: два фахівці. Один на колясці, два селяни та Гнат з наймитом.

— Ставай в ряд! — Усі стали в один ряд. — Пускати коні, як тільки засвищу. Об'їхати кругом три рази... Струнко! — і засвистів.

Пустилися. Панкам-фахівцям добре — вони на сідлах, а мужики охляп — мов на глум панам. Гнатові лошиці злякались, позадкували спочатку й відстали. Інші встигли вже ген-ген відбігти. Перед ведуть фахові сягаки. Розтяглись і мов пливають у повітрі.

— Куди там їх мужицьким коням обігнати! — вигукує хтось у гурті глядачів.

— Машка, Пашка, разом вперед, вперед!... — шептав Гнат.

— Семен, попускай поводи...

Лошиці стямились і пішли — пішли!... Нога в ногу. — Одна від одної не відстає ані на один вершок. Ага, ось де показала торішня Оксанина піранина лошицями по степу в жнива. То вона їх навчила в повозці разом сягувати — от тобі й маєш! Вона, бісова молодиця, що не зробить, так даремно не пропаде. Ач, як Гнатові лошиці летять, ніби й землі не доторкаються. Ще один-два сяги й фахові сягуни залишаться позаду. Диви, диви, фахівці відчують небезпеку, точаться по шляху, хочуть дорогу загородити, роз'єднати Гнатові лошиці. Глядачі

кричать „браво“, плещуть у долоні. Гнат влучає мент і проскакує поміж передніми двома вершниками.

— Браво, браво!... — гучно лунає.

— Піддай, Гнате, духу!... — вигукнув хтось. — Докажи їм, що ти болотянець!...

Але не Гнат тут „піддає духу“, а його лошиці — раз-раз-раз — і останній колясник залишається позаду! Машка та Пашка в першій колі випередили всіх. Пруть далі. Джокеї роз'ярюються — один сильно притискає коня в боки острогами — насідає на Гната, ось уже порівнявся з ним, от-от випередить.

— Попускай, попускай, Семене, — шепче знову Гнат.

Лошицям дається повна воля, вони ще сильніше роздувають ніздрі — фахівець залишається позаду. І вдруге Машка та Пашка прибігають першими до мети. Летять далі — перед ними вже цілком шлях вільний. Семен спинається на коліна. Глядачів жах охоплює. От-от полетить сторч головою вниз... Еге, полетить!... Він миттю схоплюється на ноги і вже стоїть на Пашці.

— Ой, ой, що він робить, капосний парубчак, ще вб'ється!...

А парубчак нові штуки виробляє: ніби козачка на лошиці танцює!... Оплески, оплески... Семен на випасах навчивсь отих штукарств...

— Браво, браво!... Слава, слава!... — гучно лунає.

— Їй-бо, чорт, а не парубчак!...

Машка й Пашка летять в ногу, мов сковані докупі. Всіх вершників далеко залишають позаду. Підіймається такий крик, що нічого не розбереш.

Лошиці зупиняються, хропуть, трохи змокрили. Що для них оця біганина? — дурниця. Хіба їх Оксана торік так ганяла на просторі в степу? Їх обступили пани, і сам генерал тисне тверду Гнатову руку.

— Баска, баска!... Молодець, Таран!... — говорить генерал.

— „Диви, він уже знає й моє прізвище?!... — дивується Гнат у думці. — Певно, сказав той панок, що записував”.

Гнат і Семен зіскакують з лошиць, повільно їх проводять. Оплески не вгавають, всі з них очей не зводять.

Бігають нові гуртки, але вони вже не мають великого зацікавлення.

Запропоновується всім охочим пуститись наввипередки разом за містом на чистій толоці. Охочих набирається з двадцять п'ять.

Перед виїздом із двору Гната спіткала ще одна радісна несподіванка: йому дали п'ятдесят карбованців „призових”.

Цей подарунок його дуже здивував. П'ятдесят карбованців дали, а запитати їх, дурнів, за що? За те, що він показав, як лошиці бігають? Та хіба ж за те варто платити? Він же вдома

на них кожний день на толоці пірав, і ніхто на те й уваги не звертав.

— Дурні, їй-бо, дурні пани, нікуди їм грошей дівати, — додав Гнат. Однак від грошей не відмовився, бо також був би великим дурнем. Про те, що може на отій Гнатовій біганині хтось удесятеро більше заробив, він не знав і знати не міг.

Східну частину довжелезного майдану-толоки звільнили від возів, людей та худоби. В даліні, може верствах у двох, маячили два прапорці. Народу зібралося — море. Випередників розпорядник вилаштував у один ряд. На цей раз Гнат дістався в середину — позиція дуже вигідна. Розпорядник розтолкував порядок бігу — довжина — прапорці й назад. Поворот закруглити, не зменшуючи скорости бігу.

— Струнко!... — й зараз же залунав свист.

Коні разом пустилися вперед. Фахівці-їздці, мабуть змовившись, — рішили разом повжити хитрощів: злитися до купи й загородити Гнатові прямий шлях. Попробує обминати, стратить хвилину часу й відстане. Але Гнат, хоч і мав одно око, але добре бачив, що тут діється.

— Пускай, пускай поводи! — вигукнув він до Семена. — Прихились, щоб вітром не зірвало... — Вони обидва припали до коней і понеслися, тільки курява встала. Фахівці не встигли злитись до купи, як вже залишилися позаду. Майже до половини шляху два верхівці далеко не відставали, ба навіть з пару разів вискочили наперед.

— Торкни, Семене, Пашку поводами по шиї, — шепнув Гнат і зробив те ж саме Машці.

Лошиці ніби швидкості бігу не змінили, але повільно випереджували тих двох вершників, які вискочили наперед. Вся таємниця полягала тут у тому, що Гнатові лошиці взяли, може, на вершок ширший сяг, а конкуренти на цей мент досягли своєї повної сили. Перед лошицями залишався чистий простір — перешкоди вже всі позаду. Гнат і Семен пливко повернули півкругом лошиці коло прапорців. Там стояли два контролери й відмічали в записнику. Машка й Пашка летіли назад. На половині шляху Семен знову став навстоячки й почав показувати свої штуки. Навіть і Гната дивувало, як тільки його вітер не зірве з лошиці? Машка та Пашка ще раз показали свій сяговий хист та те, що вони варті. Всіх залишили далеко позаду. Від оплесків та вигуків повітря дрижало.

Один пан тримав у руці годинник. Генерал запитав його:

— Скільки?

— П'ять, — відповів той.

— Скорість?

— Сорок вісім...

— Огоо!... — вигукнув генерал. — Рекорд побив — рекорд!...

Лошиці знову обступили пани. Між ними один товстелезний чоловіча. Одягнений в синю чумарку, широченькі, також сині, штани, напущені на лякеровані чоботи. А черево, ох і черево!... Ніби навмисне підперезав його господар широким паском, щоб не розпливлося. А борода — куди генераловій! Великий чуб, підстрижений під „скобку”. Купець, дійсний купець, мабуть аж з Москви приїхав. Він пропхався поближче до Гната.

— Скільки, Таран, за них хочеш? — запитав генерал.

— Та не знаю, — як оціните...

— Більше як триста карбованців не плачу — береш?...

Гнат мовчав і подумав: „Зразу більше дає, як люди ціну лошицям відгадували”.

— Даю триста п'ятдесят! — гримнув товстий купець.

Генерал скипів:

— Що!... Куди лізеш — не бачиш, що я купую?...

— Справа купецька, — адже свої гроші даю?

— Може й свої, але ціни не набивай!... Я також даю триста п'ятдесят!

— А я даю чотириста! — сказав купець.

— Забирайся звідси!... Ато велю тебе арештувати!...

— Ну, це вже — пробачте, пане генерале!... У нас покищо в Росії немає законів, на підставі яких за чесну купівлю людей арештовували б...

— І я даю чотириста! — гримнув генерал, не маючи чого іншого відповісти відважному купцеві.

Тимчасом людей-людей зібралося навкруги. Цікавились, чим воно тут скінчиться. Жиди-ліверанти нишпорили й тільки облизувалися. Не будь при цім генерала, вони б лошиць із своїх рук не випустили й добре б на них заробили. Два перси не зводили з лошиць очей і щось джеркотали по-своєму. Три німці поважно позирали, мовчали й тільки люльками попихкували.

— А я даю чотириста п'ятдесят! — сказав купець.

— Я даю стільки ж!... — вигукнув генерал.

— А я даю п'ятсот!... Держи руку, мужику, — сказав він до Гната, — береш?...

— Та хто його знає... — відповів Гнат, дивлячись на генерала.

— Тьху, пройдисвіт, поганець!... — плюнувши, генерал вилаявся й відійшов.

— Лаятись вільно, та коні мої! — промовив купець, взяв сам Гнатову руку й ляпнув по ній. — Так по руках!... — витяг із своєї бічної кишені набитий грішми гаман, відрахував п'ять

сотень карбованців і дав Гнатові. — Бери, мужичку, якби не я — ніколи б ти не дістав стільки грошей за твої лошиці!...

— Дякую, пане, за ласку... Лошиці такі, що не соромно ними і в гості їздити. В плузі також добре ходять.

— Ха-ха-ха!... — засміявся купець. — Не для того я їх відбив у генерала, щоб ними орати!...

Гнат зняв із лошиць свої добрі уздечки й залишив на них мстужані обротьки, які він купив за двадцять копійок. Забрав також свої дерги та попруги. Востаннє погладив лошиці. Ех, та й шкода ж було їх випускати із своїх рук!... Але нічого не вдієш — продав. Гнат узяв полою за повід і передав купцеві Машку, потім — Пашку. Купець також обмотаною в полу рукою приймав куплені лошиці.

Семен же при цій „процедурі” тільки дивився на купця та міркував собі:

— „Що він їсть, бісів кацап, що так його розперло?...”

— Парень! — звернувся „розпертий” до Семена.

— Що вам, пане?...

— Хочеш у мене бути гарцівником? Одержуватимеш десять карбованців на місяць заробітку з харчами.

— Та я не знаю...

— Чого не знаєш — навчу тебе!

— Та ні — я не знаю, що на це дядько Гнат скажуть, — відповів Семен, поглядаючи на Тарана.

— Я на це скажу: ти вільний! Можеш найнятись до пана, коли тобі кортить зробитись городським босяком. Я тобі платити таких грошей, як обіцяє пан, не можу. Те ж, що в мене відслужив, можу тобі зараз заплатити.

Семен мовчав.

— Ну, так що ж, парубче, підеш?

— Ні, пане, не хочу. Лучче залишусь у дядька Гната.

— Дурний, дурний, та це твоя річ. Джокейчик з тебе, бачу, був би незамінний.

Генерал почав приймати коні в „ремонт”. Купець йому більше не перебаранчав. Платив він без зайвих балачок за жеребців та підходящі лошиці по вісімдесят, сто, найбільше сто двадцять карбованців. Купець, певно, хотів подразнити генерала — близько коло нього проводив свої лошиці.

— Проводь, проводь, купчику, свої красуні! — вигукнув генерал. — Коли ж рішився віддати їх в ремонт, то одержиш двісті карбованчиків...

— Помиляєтесь, пане генерале!... Я три роки тягався по ярмарках, всю Росію об'їздив, поки найшов оцю парочку. Я не продам їх і за дві тисячі карбованців, бо це — золоті тельці.

Ще цього року загребу всі перші нагороди на перегонах у Москві.

Гнат, може на щастя собі, не чув оцієї останньої й дійсної оцінки проданих ним лошиць. Навпаки, він гадав, що москаля „надув” і скоріше побіг від нього, а то, дивись, роздумається і попробує лошиці назад повернути. Його фургона та коней стеріг Макар. Гнат кинувся оповідати, яке його сьогодні щастя спіткало.

— Знаю вже, Гнате, бо тільки про тебе всі люди на ярмарку й говорять. Залиш коло свого фургона Семена та ходім до наших возів. Лигор дуже гнівається. Оце саме беруть жеребців у ремонт, а ми обидва задля тебе возів стережемо.

Побігли.

— Та де вас чорти носять? — вигукнув Лигор.

— Хіба ти не знаєш? — відповів Макар. — Гнат усадив мене коло свого фургона, а сам наввипередки ганяв...

— Відв'язуй швидше свого лошака та поведемо — саме в „ремонт набирають”... Ой, коли б не спізнилися... Він собі славу та гроші здобував, а ми можемо через нього взівати...

— О, за те ж я вам гроші за землю приніс...

— Ніколи брати — потім даси, а тепер стережи наших возів, поки ми не повернемось, — вхопили своїх жеребчиків і подались.

Гнат розрахувався з братами. В нього ще багато залишалося грошей, з якими він не знав, що й робити. Батько його всього навчив, що та як треба в господарстві робити. А от як він має поводитися з грішми, батько ніби забув хоч би перед смертю сказати. Брати, здавши недорого своїх жеребчиків у „ремонт”, зараз же рано й подалися додому, коли можна назвати домом ті старі кошари, в яких жили їхні родини на новій землі. Братів чекала там тяжка, невідкладна, пекуча праця. Гнат залишився сам на ярмарку — ні з ким порадитися про те, що він має купувати. Оксана знову б стала тут йому в пригоді! Але не є ще той дійсним господарем, хто вміє придбати, придбане продати, а не вміє купити те, що потрібне в господарстві. От оцей ще останній „іспит” Гнат мав витримати сам, без допомоги батька або Оксани; коли витримає добре, — тоді він є вже справжній господар! Ходив він по ярмарку — міркував. Кортіло купити пару добрих заводських стригунців або дволітки. В господарстві вони йому не потрібні, але для комерції — потримає рік-два, викормить, вимуштрує на сягаки й може знову вони принесуть йому таке щастя, як принесли полишені батьком лошиці. Ходив, придивлявся й тільки те й чув:

— Оце той сліпий Таран, що всіх випередив своїми лошицями, а потім їх за півтищі продав!...

— Багатому чорт діти колише!...

Гнат знаходив підхожі стригунці, але люди за них гнули таку ціну, мов дурень за батька... Гадали, що молодий Таран витягне з кишені гроші та й дасть їм половину за стригунців з того, що сам дістав за свої викохані сягунки. Помилялися — Гнат відходив від них, не починаючи навіть торгуватись. Рішив не купувати — а чекати нових сягунів із своїх сосунців — лошачків, які цієї весни родились — довгоногі, тонкошії, з маленькими голівками та, як і їх продані сестри, — паристі.

Гнат запряг з наймитом коні й поїхав у ті ряди ярмарку, де продавалась всяка всячина і хіба тільки там птичого молока бракувало. Навіть і голярня під шатром знайшлася! Гнат за останні дні докладно заріс. За десять копійок він вийшов з-під шатра років на десять молодший. У крамаря під другим шатром почав купувати передусім Оксані подарунки. Вона як не в'язала снопів, так і не пряла пряжі — Гнат купив цілу паку — аршинів з п'ятдесят — тонкого білого полотна, шовкову хустку, ситцю на спідницю та на кохту і ще різні дрібниці. В шевців під шатром купив собі й Оксані добрячі черевики — шість карбованців відразу викинув з кишені. Не забув і про наймита-Семена, — купив йому за три карбованці святкове вбрання, а черевики вже тільки за півтора карбованця. Собі картуз за п'ятдесят, а Семенові за тридцять п'ять копійок. Семен коли все те приміряв, так аж підріс від радощів — от він хоч і наймит, але тепер у неділю чи свята має в що одягтися, як дійсний сільський парубок. В рибному ряду Гнат купив цілий рогожковий клунок тараньки. Ця сухенька рибка дуже припадала до смаку Оксані. Купив ще десятків зо два риби-чехоні, з якої потьокками сало тече, коли розріжеш. Мало не сторгувався за діжечку оселедців — пригадав, що ця бісова рибка дуже солоня й коли її наїсися, то горенько після того Оксаниному квасові — відмовивсь далі торгуватись. Рішив — замість солоного — накупити Оксані солоденького — пряників, цукерків та медяників. Ей, на такі дурниці старий Таран ніколи грошей не викидав!... А Гнат забрів ще в залізні та бляшані ряди. Купив нові відра, полив'яну дійницю, цідилко, полив'яний казанок варити в полі кашу, ланцюжки, щоб прив'язувати коні, заступ, вила, цвяхів малих і великих. В мотузяному ряді купив вірówki сажнів з 50. Врешті заглянув ще й до лимарів. Хотів тільки так подивитись, але коли побачив нову збрую, то ніби очамрів і сам не стямився, як уже платив гроші за шлеї з наритниками та нашільниками, за вуздечки та віжки. Батіжок лимар дав йому даремно, на придачу...

— Тьху, бісові жиди, — шептав Гнат, несучи те коштовне добро, — й не хотів купувати цієї збруї, а вони вмовили!...

Коли увесь накуплений крам лежав на фургоні, тоді тільки Гнат схаменувся та пригадав те, що багато він викинув грошей на такі речі, без яких обійшовся б ще не один і не два роки. Але пізно, — вдруге буде обачніший.

Поїхали додому. Тепер Гнат не жалів ні дошат, ні коней — гнав та гнав їх. Дуже вже скучив за Оксиною. Та й кортіло йому скоріше розповісти їй, яку він на ярмарку собі славу здобув, золоту медаль дістав, а головне — за лошиці разом з „призовими” в його кишеню попало п'ятсот п'ятдесят карбованців!

Другого дня пополудні Оксана, сяючи, мов сонце, відчиняла ворота. Гнат кинувся розповідати їй з головного — але виявилось, що Оксана вже все знала. Деякі дядьки раніше за Гната повернулися з ярмарку і все розповіли — ціле село тільки про Гната й говорило. Заздрість, ох, заздрість же людей брала!... Не одну дівку, яка перед роком вчепила Гнатові „гарбузяку”, тепер заздрості загризали... Але пізно — мали каяття та немає вороття...

Оксана стерла з Гнатової щоки білою хустиною сльозу й за кожний подарунок, який він їй подавав, тут же відплачувала палкими поцілунками. І на якій підставі люди плетуть язиками, що Оксана непутяща, а подружжя її з Гнатом не взірцеве?...

Так минув рік. Настала нова весна.

ЧАСТИНА ДРУГА

XI

Одного дня, пополудні, в травні місяці, жінка Петра Степаненка, Тодоська, втретє в своєму житті однаково застогнала, тримаючись за повний живіт.

— Може, збігати по бабу Явдоху? — запитав Петро.

— Збігай... А дітей відпровадь до Христі... Ой, ой...

Здоровий, чорнявий, ще зовсім молодий Петро заметушився. Дворічну доньку Марійку взяв на руки, а чотирирічному замурзаному Івасикові велів бігти за ним, батьком. Петро залишив дітей у сусідки, щоб вони не були вдома при тій нагоді, коли їм на потіху принесе черногуз малого братика чи сестричку, а сам побіг далі.

Тодоська залишилася сама в хаті. Соромитись нікого — вона гучно застогнала, закректала. Ледве вистачило сил знайти непотрібну ряднину. Простелила на полу й лягла на неї. З різними болями, відчувала вона, як в нутрі тріпається живе немовлятко... Само обриває свою дев'ятимісячну споку з мамою й пошукує виходу на світ божий, щоб потім гучно сповістити про свій прихід...

Невеличка добряща бабуня Явдоха вскочила в хату й кинулася допомагати молодиці. Петро залишився в сінях. Приклав вухо до дверей і хотів послухати, в яких муках Тодоська приносить на світ його третій живий твір... Однак і тут за дверима Петрові зробилось соромно. Навіспиных вийшов із сіней. Нервувався, здригавсь, ламав собі пальці, хрускав ними або пошарпував себе за чорний вус. Раптом відчув Петро, що у нього ніби заболіло в животі, різнуло. Пригадав тоді оповідання одного знахаря, який в гурті чоловіків сказав:

— Коли при розсіпї жінки її чоловік відчує, що у нього в животі заболіло, то народжену в спільних болях дитину треба дуже берегти. І все життя потім та дитина буде дорогою...

Чи правду той знахар говорив, чи ні — хто там його знає. Але в Петра ще і ще ніби боляче різнуло в середині.

Він сновигав по подвір'ї, пошукуючи, чим би зайнятися. Ось заглянув під повітку. Підкинув телиці зеленої паші, хоч у яслах і так того не бракувало, а телиця лежала собі та ремигала — в цей день не вигнали її на пашу, бо вона заломила ратицю.

— Лежиш — нога болить? — промовив Петро, навіть не усвідомлюючи собі, пощо це він говорить. — Полежиш день-два, а потім знову підеш у череду.

Заглянув до підсвинків у хлівець. Свинка підняла голову, похрюкувала маніжно, мов залицялась...

А залицятись було чому, бо вона з кабанцем усю землю в хлівці зорала, корито перевернула догори дном і заслуговувала, щоб господар за ту „роботу” їм обом відповідно заплатив. Але підсвинки мали щастя, бо господар хоч і заглядав у хлівець, але думками був у хаті, коло жінки.

— Цікаво, що на цей раз доля нам судила — синка чи дочку? — промовив Петро, йдучи в конюшню.

В конюшні в нього стояли дволітки — гарні лошиці. На випас він їх не пускав, щоб ніг путами не псувати. Коли Петро зайшов у конюшню, то вони заіржали. Він погладив їх, поплескав по них, заглянув у ясла, а там було порожньо. Зате тут же в куті лежав рептух з травою, з якого Петро й наповнив ясла. Лошиці накинулися на молоду пашу.

— Їжте та в добру ціну вбивайтесь. На прийдешній весні треба буде вас продавати, а собі дешевші, молодші купувати — родина зроста й потреби збільшуються...

Петро заглянув у клуню, перевірив, чи вистачить худобі трави на завтра. Там мекало теля — мамі чекало із череди. Потім він пішов у садок. Став там, скрутив цигарку, закурив і знову лускав пальцями.

В садку вишні, сливи, молоді яблуні та груші рясно були обсіпані молоденькими плодами. Тут робота кипіла. Сюди й туди проворно літали бджоли. Волохаті джмелі гули. Повільно пурхали різнобарвні метелики, відшукували квіточки, припадали до них і пили солодку поживу. Деся пронизливо та жалібно дзижчала муха. По землі скакала, висолопивши свій липкий язичок, погана сіра жаба. Побачивши Петра, жаба на хвилинку зупинилась, язичок заховала, надулась, кліпнула своїми вираченими очима та й стрибнула раптово в траву. Внизу, де у лозах та кучерявих вербах, тьохкали соловейки. В осоці скрегикали очеретянки. А там далі коло ставка затягали свою передвечірню „оркестру” водяні зелені жаби. Сонце далеко вже покотилося на захід. Наближався тихий вечір.

А Петрові здавалося, що час тягнеться довго та повільно. Він ніяк не міг дочекатись, коли його покличе баба Явдоха і сповістить, що їм Бог послав... При перших двох таких „ока-

зіях" він не був вдома. Коли родивсь Івасик, то він працював на полі, коли родилась Марійка, то він був на базарі, а тому ті обидва рази з'явився, так би мовити, на готове... А тепер мотався ось тут близько, — тому то — хотів, чи не хотів — мусів відчувати появу цього третього... Одну за другою викурив пару цигарок, а потім глибоко зітхнув і ненароком потяг в свої могутні груди чистого пахущого повітря. Тоді пригадав, що пора лошиці та телицю напоїти. Скоро корова прийде із череди, а вівці з отари — треба ворота відчинити. Поки ж що, на ті ворота вистрибнув сизокрилий півень та аж тричі на всю горлянку закукурікав, ніби весь світ хотів сповістити, що у його господаря сталася втретє нова новина...

Петро витяг із криниці двоє відер води й ніс до конюшні. Та ось почув:

— Господарю Петре!...

А в нього й серце завмерло. Поставив відра, воду розхлюпав та до хати. На порозі стояла баба Явдоха, прижмуривши свої старі маленькі оченята. На обличчі розпливалась добряща усмішка. По виразу того обличчя Петро міг би відгадати, що все скінчилося гаразд...

— Поздоровляю, господарю!...

— Вже?...

— Вже!...

— А що Бог послав?...

— А то вже відгадайте!

Баба Явдоха найбільше щастя та насолоду відчувала тоді, коли сповіщала чоловіків про родинні радісні справи... А при тім вона любила й пожартувати та посіпати цікавих батьків за нерви.

— Хлопець? — відгадував Петро.

— А ви хотіли б хлопчика?

— Від свого не відцураюсь. Що Бог послав, те й приймаю.

— Радуйтеся, Петре. Синочком вас Тодоська обдарувала. Прощу до хати.

— Дякую...

Тимчасом у хаті гучно озивалося мале, те, яке третім Петрові та Тодосьці доля послала...

Немовлятко мало вже пупець зав'язаний, обмите теплою водою й сповите в пелюшки. Лежало у блідій мамі під бочком та кувакало...

— Петре, підійди сюди, — промовила ослабим голосом Тодоська, — чому стоїш коло порога, ніби боїшся нас?

Петро не боявся, тільки ніяково почував себе. Повільно наближався до полу. Проворна ж баба Явдоха зручно вхопила немовля й подала Петрові.

— Беріть, господарю, потримайте, нехай звикає воно до вас, а ви до нього! — Петро взяв, хоч і палав від сорому...

— Баба Явдоха кажуть, що цей синочок прийшов у нас на світ Божий дуже слабенький.

— Та ні, Тодосько, він не слабенький, тільки не такий опецьочок, як родилися ваші старші діти. — Баба взяла його з рук Петрових і поклала коло Тодоськи. — Корміть його, нехай росте собі на здоров'я, а вам на потіху!

— Дякуємо, бабуню!

— А дійсно воно легеньке, — сказав Петро, — мов пір'їнка. Та що ж маємо робити?...

І почалася нарада — коли його христити та кого в куми взяти. Тодоська домагалась, щоб христити його завтра ж. Воно слабеньке. Чого доброго може померти нехрищене... Занесе батьківські гріхи на той світ та й буде їх там покутувати — мучитися ні за що, ні про що...

— Коли малим умре, то так вже йому доля судила, а коли виживе, то не буду я Петром Степаненком, щоб не вивів його в люди! — додав він рішуче.

— Кажу вам — житиме! Слабенький, бо по мамі... Чорненького чубчика на голівці не має, як мали ваші перші дітки по народженні — буде білявий, оченята світлі. А ви ж, Тодосько, ніби дійсно походите із шляхетського роду: з лиця біла, ніжна.

— А бодай вас, бабуню!... Та наші ж батько наймитом служили замолоду в панському дворі.

— То не вадить, дочко, і найбільшого пана може в житті спіткати лихо. Обідніє людина, то все робитиме, щоб прожити. А у кого в жилах тече кров шляхетська, то ніяка чесна праця її не зіпсує. Отак може й з вашим родом, Мальчевським, було.

— Може й так, бабуню. Дід наш, дійсно, говорив про своє шляхетське походження, а батьки наші за працею світа божого не бачили, поки стяглися на своє хазяйство.

Петро Степаненко був трохи письменний. Дістав із полиці „Святі” і почав вишукувати в них числа цих травневих днів.

— Чи воно було так, чи інак з нашими родами, — сказав він, заглядаючи в „Святі”, — але я вже постараюсь, щоб цей мій син мужиком не залишився.

І почали обмірковувати, кого покликати в куми. Перебрали всіх родичів, сусідів — і той добрий, і той хороший, і та пішла б за куму, й она не відмовилася б кумувати у них. Однак Петрового бажання ніхто з них не міг задовольнити.

— Коли я вже рішив з цього мого сина зробити чоловіка, то треба починати з пуп'янка!...

— Так кого ж ти хочеш узяти?

— За кума попробую взяти нашого волосного писаря Михайла Івановича.

— Та що ти — хіба ж він погодиться в нас, простих людей, кумувати?

— Гадаю — погодиться. Сам він вибився в люди не з великого панства. Батько його служив якийсь час при волості п'ятисоцьким, а мати — ткачиха. Притичина покликати його в куми мається — він же тобі по батькові далекий родич?

— Та родич — так ніби десята вода на киселі...

— Не вадить — покумаємося з ним, то й породаємося...

— А за куму кого ж ти покличеш?

— Дячиху!...

— Оту задрипанку?...

— Та вона дійсно нечупайда, але не вадить — скоріше погодиться в нас кумувати. Їй аби чарка — а нам потрібне її благородство. Пригодиться для сина...

Тодоська переконувала, що дячиху брати за куму таки не можна, бо вона окрім того, що нечупайда, ще й аж ніяк не дотримувалась законної вірності своєму мужеві, далеко старшому за неї, Миколаєві. При цім, можливо, в Тодоськи прокидалась і заздрість. Петро, її чоловік, характерний — але якогось чоловіка не спокусить чужа жінка, коли того забажає?... А дячиха відома в селі спокусниця. Вона вміла ловити чужих чоловіків на свій залицяльний гачок. Для неї залицянка цяцянка, а для жінок бравих чоловіків — горе.

Врешті рішили, що насамперед треба звернутися до Михайла Івановича. Коли він погодиться кумувати, то й куму собі підбере таку, яка йому до вподоби.

Тимчасом Петро знайшов таки тогоденне число й вигукнув:

— Господня сила з нами!...

— Що таке, Петре?

— Що ж це ти, Тодосько, наробила?

— Як, що наробила?

— Не могла ти його ще хоч день в собі потримати?

— Та що з тобою, Петре?

— А те, що сьогодні тринадцяте число.

— Ну, то й хай собі — тринадцяте...

— Авжеж нехай — не матиме він щастя.

— А що ж я мала робити? Хіба ж це від мене залежало?...

— Розуміється, не від тебе... Так вже доля судила... Назад дитини не повернеш... Ну, виросте, то побачимо, що з нього вийде.

Баба Явдоха почала Петра потішати, не для всіх, мовляв, тринадцяте число буває нещасливе. Пригадувала, чи скоріше вигадувала, яке кому коли принесло щастя це число. В одного

сусіда в те число льоха опоросилася тринадцятьма поросятами, а гадали, що більше десятка не матиме. Знову чула, що у когось тринадцятого корова отелилась близнятами. У третього тринадцятого вівця окотилась трьома ягнятами...

Петро вже мовчав і, можливо, радів у душі, що це число та не послало йому близняток... То б клопоту з ними мав!

— Так на завтра припадають такі імена, — сказав він, заглядаючи в „Святці“, — Ісидора, Максима та Нікіти. Я тобі скажу, Тодосько, що ані одно мені з них не подобається. Все такі імена простенькі: Сидір, Максим, Микита.

— Воно правда, — сказала баба Явдоха. — От, мені здається, Максим так ще трохи підходить ім'ячко... Чула, що в якомусь царстві-государстві так навіть цар звався Максимом.

— Так що ти на це скажеш, Тодосько?

— Та мені однаково — нехай буде хоч і Максим. А ми його зватимемо так, як звуть Яценки свого — Мاسя.

Про „оказію” у молодих Степаненків довідалися вже й родичі — сусідка Христя рознесла про те далеко й широко по селі — й почали збігатися на допомогу... Петро нашвидку розповідав сестрам, що де треба зробити по господарству. Молодиці ж розглядали героя сьогоднішнього дня, що спокійно собі вперше на світі божому спав. Надворі і в хаті закипіла робота. Вчинялась діжа. Намочувалось піноно, щоб до ранку розмокло, розм'якло, аби легше було його терти в макітрі, робити з нього білу юшку й пекти потім смачні млинці для благородних кумів.

Тодоська тільки повідомляла своїм слабим голосом, що де лежить, що де треба шукати. Із льохи приносили глечики з молоком, сметаною, сиром та маслом. Тодоська мала на подвір'ї з двадцят�о курей та багато малих курчаток. А півнів тільки два та й ті не могли помиритись — заздрощі їх заїдали — день-у-день бились напрспале. Часто, як не одного, то другого Тодоська мусіла тримати під арештом в коморі в порожньому кушелі. З нагоди появи на світ немовлятка господиня одного із суперників немилосердно засудила на смертну кару... Присуд впав якраз на того веселого півника, який недавно тричі голосно на все село з воріт сповіщав про „оказію” у його господарів... По правді ж, треба було стяти голову тому другому півневі, але врятувала його старість. Мав аж чотири роки і не кумам уже висмоктувати його тверді кісточки. В один судний день жидки dadуть йому раду...

Сусідка припровадила Степаненківських дітей. Їм показували маленького братіка, якого за їх відсутности „приніс у хату на крилах чорногоуз”... Від радощів діти аж підстрибували, мов янголята. Марійка навіть аж заплескала своїми брудними рученятами. Хібож не було чому? — та вона ж дістала живу

ляльку! А Івасикові оповідання про чорногозу видавалось не дуже то зрозумілим. Чорногоз приніс братіка, а чого ж мама недужа й лежить на полу?

— А мені Івгуня казала, коли я з нею грався, сцьо моя мама саме оце...

— Ти, Івасику, не слухай Івгуні, — радила баба, — вона велика й навчить такого, що батько муситиме ремінцем тебе від того відучувати...

Івасик зітхнув і замовк. Правди так і не дізнався.

Петро увійшов у другу половину хати — у світлицю. Вбрався в нові штани, піджачок та черевики. Пригладив свій чорний непокірний чуб. Заглянув ще в дзеркальце: — треба б поголитись, але ніколи — мусить поспішати... Петро ще дістав зі скрині срібного карбсванця з головою царя-государя Олександра III, щоб купити за ту „голову” горілки у Мошка. Здув із картуза піляку, надів його та й гайда до писара Михайла Івановича.

На щастя, застав його вдома. Звичайно ж Михайла Івановича в таку пору скоріше можна застати в шинку. Служба того вимагала — кожний день все так траплялось, що писар виконував комусь за службою добре діло, ну, а за те належалось ставити могорич. Тоді пий, Михайле Івановичу, хочеш чи не хочеш.

— Така вже моя писарська доля, — жалівся він тим, що його вгощали. — От і не хотів сьогодні пити, але мушу, щоб вас не розгнівати. Можете ще подумати: пан, дука, з простим чоловіком не хоче й чарки випити!... А я маю таку просту та м'яку вдачу, що вип'ю з кожним, аби тільки добрий чоловік...

І дійсно, кожний для нього ставав добрим „компаніоном”, коли вгощав горілкою, а при тому, розуміється, й закускою. Хася знала, що писар Михайло Іванович дуже люблять фаршировану рибку, холодчик риб'ячий, „королівські” оселедчики та баранинку з часничком або з хріном. І ця принада у Гершкової Хасі для „господіна писаря” ніколи не виводилася.

Оце саме, коли Петро Степаненко прийшов просити в куми Михайла Івановича, мав він може років з тридцять п'ять, але його вже докладно з „нужди” розперло... Морду мав таку товсту, що на ній, як кажуть на селі, хоч цуценята бий!... Ніс у Михайла Івановича, на лихо, почав сизіти на тридцятому році життя. Від цього неприємного явища він не міг ніяк позбавитися. Він уже його і м'яв, на ніч холодні обклади прикладав, але нічого не помагало. Ніс з кожним роком все більш та більш сизів.

— Не пий, — радила жінка, — не сизітиме...

— Еге, не пий, добре тобі казати: не пий!... А як же я можу не пити, коли того моя служба вимагає!...

Степаненко застав Михайла Івановича вдома, коли він саме пив чай.

Прошу покорно, Михайле Івановичу, не відмовте вашої почитенної ласки й прийміть моє нижайшое прошеніє стати у мене за кума! — випалив Степаненко по-„панському”...

— Умгу... За кума, кажете? — відповів писар, позіхаючи на увесь рот.

На Степаненка війнуло від писаря пахощами горілки, мов із Гершкового горілчаного барила.

— Так тошно, Михайле Івановичу, і я і моя — просимо вас за кума.

— А що ж вам Бог послав?

— Хлопця, прошу покорно.

— Коли хочете христити?

— Готуємось на завтра.

— Завтра — міг би хіба так пополудні. До полудня маю багато праці у волості.

— Та то уже як вам времня дозволить. Пізніше й краще — жінки якслід у хаті впораються.

— А за куму кого берете?

— Та ще...

— Ходім надвір, а то мені в хаті душно...

Вийшли в садок, сіли на лавці, закурили писарових цигарок. Павза.

— Так кого за куму?... — знову поцікавився писар.

— Хотіли дячиху — потім рішили просити в цім вашої поради.

— Моеї поради, — писар хвилинку мовчав.

Степаненко на нього уважно дивився, ніби той міркував, як вирішити надзвичайно важливу справу.

— Я зарікся з дячихою більше не кумувати...

— Та й моя про неї не хоче й чути.

— А що, якби взяли за куму жінку кабанника Гната Тарана?

— Оту шлюху?!

— Е, ні, не смійте її, Петре, обіжати...

*Вона ж молодиця, мов та криця,
Прямо любо подивиться!...*

Додав писар отими римами й сам розсміявся.

— Та це ви жартуєте, Михайле Івановичу?

— Ні, не жартую, Петре. Кращої куми вам не знайти. Гнат її сліпий на одно око. Не завжди може бачити, чим вона кумів обдаровує... Ха-ха-ха!... Молодиця бездітна. Коли полю-

бить свого хрищенника, скажемо вашого сина, то може й по-
могти йому...

— Ну, якщо ви, учений чоловік, погоджуєтеся з нею у час
кумувати, то ми не від того. От тільки чи вона погодиться?

— Об тім не турбуйтеся. Ось підемо до неї. Я сам з нею по-
говорю... До речі, у неї можна й по чарці випити, коли захоче.

І вони пішли. Один одного вже називали кумом. Петро під
собою землі не чув. Волосний писар — його кум! Це ж не жарт.
Геть різні перешкоди з дороги, коли він в якійсь справі до во-
лости звернеться! Жінка Гната Тарана, Оксана, має недобру
славу на селі. Петро таки не хотів би її брати за кума. Але не
в кумі, а в кумові має бути увесь „цимес"... Ось і широкий дзвір
Гната кабанника. Тин високий, чужому окові тяжко побачити
з вулиці, що за ним діється. В дворі собаки злі, мов вовки. Пе-
тро аж злякався. Та собачня могла б з нього не тільки штани,
а й халяви з ніг здерти. Однак, виявилось, що ті собаки добре
знають кума Михайла Івановича! Тільки встигли роззявити свої
паші, щоб почухати свої зуби, як кум на них як крикне, так
вони попригинали хвости й поховалися. Бровко перший опа-
м'ятався і почав до кума лащитися.

— Хто там? — почувся жіночий голос.

— Свої! — відповів баском писар.

— А, Михайло Іванович! Прошу до хати.

— Я не сам...

— Тим краще — буде в хаті веселіше.

Увійшли — привіталися. Степаненко залишився коло по-
рога, а писар пройшов собі, мов удома, далі і сів на лаві в кін-
ці столу.

— Прошу, Петре, до нас ближче...

— Дякую покорно, Оксано Юхимівно, ніколи мені заси-
джуватись...

— Не сядете — з хати не пущу, бо щастя нам однесете...
Ха-ха-ха!

— „А диви, — подумав Петро, — вона привітлива!”

Вона говорила далі, а Петро непомітно розглядав, госпо-
диню обдивлявся... Він оцю непутящу Оксану бачив все тіль-
ки — здалека й гарно вбрану. У неї вдома він ніколи її не ба-
чив. А тепер — „ех, і молодиця ж!” — мимохить подумав він.
На Оксані сорочка тоненька, біла, рукавці коротенькі, на кін-
цях збрижики з вишивками. Виріз глибокий — мережечкою
обшитий — ніби не для оздоби, а для спокуси. Шия — ох же
й шия, мов виточена! Ніде тобі ні кісточки, ні жилочки не по-
мітно. А руки? Оце так руки! Не даром вона й короткі рукавці
носить. Такі руки не сором і людям показати. Таких рук, як
у Оксани, Петро, здається, ще зроду не бачив. Так і просяться,

щоб по них поляскав. Коли не можна гризнути, то хоч бодай губи до них прикласти... А за пазухою скільки того добра!... Готова тобі подушка!... Тоненька спідничка от-от, здається, не витримає в собі захованого маетку й лусне... А обличчя — місяць! Ні, не місяць, воно страшніше й небезпечніше за мертвий місяць в небі, бо в ньому сяє пара сірих очей, мов у хижої вовчиці. На голові тоненький плетений очіпок, а під ним дві русявих коси, мов дві товсті гадюки сплелись до купи й надулись. Здорова, ох, здорова молодиця. І все у неї — акурат — в припорції!... „Оцій доля судила — нарікати нічого”... — подумав ще Петро.

— Ви прийшли по сало? — запитала вона Петра.

— Ні, не по сало!... — відповів за нього писар. — Чую носом піджарену ковбасу. Давайте її на стіл, поставте пляшку горілки, а потім ми вам скажемо, чого ми прийшли.

В печі дійсно шкварчала на сковороді невмируща ковбаса. Пахощі клубками виривалися з печі й дратували писаревого сизого носа.

— Зараз, Михайле Івановичу. Для того її й піджарюю, щоб потім з'їсти, — відповіла Оксана жартівливо. Повернулась і вискочила з хати.

— Сідайте сюди, куме, поближче до столу. — Петро підсунувсь. — Як вам подобається Оксана?

— Ну, й скажу ж вам, куме, оце так молодиця!...

— На ять молодиця!...

— Тепер я розумію, чому то про неї жінки розпускають непутящу славу — заздрощі беруть...

Оксана вернулася з пляшкою в руці.

— Ось вам і горілка, — сказала вона, ставляючи пляшку на стіл. Сама кинулася до печі, бо ковбаса вже дуже зашкварчала.

Петро не витримав — подивися ще на її задній „причілок” та литки. Спідниця коротенька, ноги босі — було й тут на що подивитись!...

Та ось ковбаса із сковородою опинилась на столі. Господиня нарізала паляниці й подала чарку. Степаненко встав, намірився запросити Оксану за куму й іти додому.

— Куди це ви, куме, збираєтесь?

— Та додому, куме. Там стільки клопоту!... Оксано Юхимівно, дозвольте...

— Нічого вам не дозволяю, — перебила вона його, — поки не вип'єте з нами по чарці. Потім може й ви поставите...

— Я не від того, але...

— Не але, а залазьте за стіл, — писар встав, узяв Степаненка за руку й потяг за стіл.

— Ну, що ж — коли ваша ласка...

— Спочатку, куме, наша ласка, а потім, може, дочекаємось і вашої...

— Де б'ють, звідти тікай, де дають, там бери, а де п'ють, там і платять!... ха-ха-ха!...

— „Ого, — подумав Петро, — добрі приказки знає!”

І почалась „трапеза”... Чарка кружляла з руки до руки, а Оксана не жаліла горілки — підливала, не поминувши ані разу й себе.

Петро Степаненко рахувався людиною тверезою. Без важливої притичини на горілку не квапився. Випивав так тільки, коли траплялась якась „оказія” — на христинах, на весіллі, на Різдво, ну ще й на Великдень, на проводи та на Покрову, або коли траплявся якийсь могорич. На цей раз довелося пити цілком несподівано. По третій чарці у нього в голові зашуміло, по четвертій та п'ятій зробилося весело та приємно на душі. Господиня хлібодарного дому цього сиділа проти нього на табуретці. Очі її — о, очі!... Вони мов палили його. Вона не зводить їх з Петра. Від неї наче пішло вогнем, ніби від розпаленої печі. „Ні, треба виконати те, по що сюди прийшов, і тікати”, — подумав він. Встав, узяв Оксанину руку масну, поцілував і промовив:

— Мені ніколи — і дозвольте, Оксано Юхимівно, просити вас до мене за куму.

— Он як?!...

— Так!... А Михайло Іванович за кума погодилися... Прошу покорно й вашого согласія...

— Це правда, Михайле Івановичу?

— Правда, Оксано Юхимівно!

— А коли ж ви христини справляти хочете?

— Коли послідує ваше покорне соглашеніє, так завтра. Дома у мене вже печеться й вариться. Я хоч і не дука на всю гуду, але хазяїн, дякувати Богу, маю шматок хліба й до хліба. Так даєте вашу згоду?

— А чому ж ні? Де Михайло Іванович, там і я... Ха-ха-ха!...

— Так благодарю покорно, кумо Оксано Юхимівно. Тепер вип'ємо за наше кумування. Я поставлю півкварти... А де ж ваш, кумо, чоловік?

— Повів на ніч коні пасти, — відповіла вона, настиривши свої очі в Петра. — Мали наймита, але було таке ледащо, що я мусила його прогнати...

— Добре зробили, кумо! Ледащо — нехай гине! Нема йому місця на землі. Коли мої діти владуться ледачі — закатають! — Петро під впливом випитої горівки настільки осмілів,

що навіть стукнув своїм здоровим та твердим кулаком по столі.

Писар намірився поцілувати Оксану, але вона, ніби ненароком, легенько відхилила його від себе ліктем так, що він аж стукнувся головою об стінку.

— „Ого, — подумав Петро, — кума силу має і не дуже то з писарем церемониться!”...

Пили далі. Степаненків намір поспішити додому відпав. Він забув і про свою недужу жінку, про дітей і господарство. Очі Оксанині ніби присмоктували до себе Петра; він тону в них, мов у прірві. „Ех, піймати б її повну, м'ясисту, здорову постать у свої руки!”... — Але про те він міг тільки собі нишком мріяти. Ковбаса давно „здиміла” з сковороди. Почали закушувати салом та кислими огірками.

Писареві вдарила кров до обличчя, розчервонівся, мов кумач, навіть сизина з носа зникла. Починав дрімати. Степаненка так розібрало, що він зовсім очамрів. Захотів перед своїми кумами похвалитись, що йому на грошах не залежить: за всю випиту горілку та закуску сам заплатив, хоч Оксана довго й не хотіла брати від нього грошей. Петрів карбованець з царською головою „ляснув”...

Оксана випроварила своїх милих гостей аж за ворота, побажала їм доброї ночі та порадила не заходити до Хасі на рибу, якої писареві сп'яна забажалось.

— Пам'ятайте, що завтра христини, — сказала вона, — до жидівки не йдіть, а краще виспіться.

Степаненко взяв під руку свого кума писаря, що ледве плентав ногами. Допровадив його аж додому.

— Нема карбованця в кишені — пропив, — говорив Петро, йдучи сам додому. — Але хто б стримався, щоб з такою кумою не пропити?... Синочок ще тільки народився, а вже карбованця мені коштує... Та нічого — наживу... От тільки оце тринадцяте число...

Дійшовши до свого двору, Степаненко зразу ж опам'ятався. Зрозумів, що в такому п'яному стані, як він є, в хату заходити не варто. Знайшов коло конюшні відро з водою й шубовств у нього свою голову аж по плечі. Тримав її у відрі так довго, аж поки не почав відчувати, що хміль проходить... Вийняв її із відра. Вода текла п'ятоками. Висмикнув сорочку з-за пояса й утерся. Мацнув себе за плечі — мокрі. Обсушитися б ще, але як? Коли б то вдень — сонце б стало в пригоді, а тепер — місяць круглий ген-ген випхався високо на небо, але він же не гріє й не сушить, тільки світить...

— Піду так у хату, чорт його побери — може, не помітить, що я мокрий.

Заходить у хату. Натоплено, душно, аж млосно. Лямпа прикручена — світло слабеньке. Баба Явдоха спить на лежанці, діти на долівці. Петро рішив потихеньку собі перебратися, взяти кирею та й піти в клуню спати. Ранок мудріший за вечір — видніше буде, що має робити та як викручиватись перед жінкою, що так довго запрошував кумів...

— Це ти, Петре?

— Та... я... я... Тодосько.

— Де це ти так довго барився?

— Кумів, кумів же запрошував!...

— Довго ж ти їх, чоловіче, запрошував. Чи не ходив ти від хати до хати і все село до нас у куми запрошував?

— Та ні...

— Викрути лямпу, хай я хоч на тебе подивлюся. Гадала, що ти вже ніколи додому не повернешся.

— О, чому б же я не повернувся?

— Може там собі кращу, здорову нагибав? Який з мене тепер толок?...

— Ой, не говори так, Тодосько, бо... бо, їй-богу, розсерджусь!

— Для того ти, мабуть, і напився, щоб міг розгніватись на розсипану жінку?...

— Та хіба ж я п'яний?...

— Коли не п'яний, то викрути лямпу, підійди до мене та дихни мені під ніс... Потім дістанеш собі галушки із печі, розкажеш мені кого в куми запросив, тоді підеш спати.

Петро викрутив світло. Мокрий же піджак із його плечей встиг зникнути.

— За кума я запросив, як умовилися, писаря. І я тобі скажу, упросити його — то не легка була штука... — попробував Петро брехати.

— І ото у тебе від того припрохування аж голова змокла?...

— Де?... — і він потяг долонею по своїй чорній чуприні...

— Та у мене ж голова суха... Трохи тільки спотів, поки додому добіг.

— Петре, не бреш, бо брехня тобі не личить. Говори, кого за куму запросив?

— Ану, відгадай?...

— Кого ж іншого, як не кабанницю Оксану!...

— А ти звідки про те довідалась?!

— То вже моя справа... Ей, гляди, Петре, щоб це кумівство та не наробило нам лиха?

— Чому б же воно наробило?... Та я ж і не винен, що писареві забажалось у нас з нею кумувати. Я відмовлявся, а Ми-

хайло Іванович у одну шкіру наврипивсь Оксану та Оксану Тараниху. Ну і потяг мене з собою до неї. А там слово по слову, чарка за чаркою, та отак я й забаривсь...

— І забув про жінку та дітей?

— Побий мене Бог, Тодосько, не забув!...

— Краще б ця дитина була й не родилась, коли їй доведеться мати отаку штундиху непутящу за хрищену матір!...

— Ну, що ж поробиш — я в цім майже не винен — писар...

— Іди ж, Петре, та проспися, а завтра побачимо, що воно буде...

XII

А рано в хаті Степаненків з'явилася нова несподіванка. Із крамниці Наймана жидок-прикажчик приніс пакунок і сказав:

— Оце посилає для вашої дитини Оксана Тараниха.

— А що вона там посилає? — запитала Степаненчиха.

— Розкутайте та побачите. Прощайте! — жидок пішов.

Баба Явдоха розкутала пакунок і витягла: маленьку квітчасту ковдрочку, аршинів з чотири білого полотна, кумачевий сповивач, біленьку шапочку з брижиками, три парі панчішок і сосулька з пляшечкою.

— Оце так подарунки, — говорила баба Явдоха, показуючи одно по одному Тодосьці. — Все підібрано, мов для паненяти. Тодоська ж на ті речі дивилась і оком не моргнула. Не таку вона мала вдачу, щоб Тараниха тими речами замазала їй очі.

— Гарний крам, що й казати!... — сказала вона. — Добре придивлялась, у що сповиваються панські та жидівські діти, коли служила наймичкою. Одружилась потім зі сліпим багатирем і тепер би соромилась нести мою дитину в ряднині до хреста. Сказано, велика пані зробилась, жінка сліпого кабанника!... Але помиляєшся ти, Оксано товстолистка, коли гадаєш, що я не маю в що сповити моєї дитини!... Біжіть, бабуню, в ту хату та достаєте із скрині мою хустку, там на одежі зверху лежить, а коло неї шість сорочечок, дві вишиті шапочки, з льону ткані пелюшки та синій, плетений з тонкої вовняної пряжі, сповивач, а не шмата кумачу... Правда, панчішок я не маю, але для моєї мужицької дитини вони й непотрібні. Сосулька — нехай сама з неї смокче, коли негідна мати дітей. Нехай вельможні пані та ледачі жидівки напувають змалечку своїх дітей козячим молоком із пляшечки, а для моїх дітей я ношу молоко у власних грудях...

— Золоту правду кажете, Тодосько, — промовила баба Явдоха. — Не буває великого толку із тих дітей, яких матері

відривають від своїх грудей і кормлять худоб'ячим молоком.

Баба Явдоха відскочила в другу хату й повернулася з тим, про що її просила Тодоська.

— Оце так хустка, аж очі в себе вбирає! — сказала баба Явдоха, розгорнувши хустку.

— В мої пелюшки й оцю хустку сповиете дитину до хреста... Та й прошу, бабуню, ви вже потрудіться — понесете на ваших руках мого синка до церкви і з церкви.

— Аякже — понесу. Не одну сотню дітей я прийняла й не один десяток носила до церкви та з церкви!...

— Золоті руки маєте, бабуню! А ота... Я не бажаю, щоб її брудні руки приторкалися до моєї дитини. Вона мені нічого злого й не зробила, але у мене до неї чомусь така огида, що й сказати не можу.

Коли ж Петрові показали подарунки від куми Оксани, то він дуже зрадив. Він побачив у тому добру прекмету, що віщує його синкові в майбутньому панування... А головне — карбованець з царською головою вчора не пішов намарне. Подарунки, які прислала кумася, мабуть, варті двох „царських голів”...

Почали сходитись сестри, й кожна приносила якийсь подарунок, мов волхви малому Ісусикові... Вони вже довідалися, що за кума покликано самого писаря, а тому не бажали, щоб у їхньої сестри чогось бракувало підчас гостини. Жінки всі разом і кожна зокрема пустилися на всі куховарські хитрощі. Варилось і пеклось ніби не на христини, а на справжнє весілля. В борщаному великому горшку плавав отой необачний півень, що востаннє тричі на воротях закукурівав. Плавав тепер, бідолаха, обпатраний, білий, мов лебідь на ставку... Пеклися пиріжки з сиром до сметани, пиріжки з печінкою, маленькі пиріжки з капустою, до чарки на закуску. Варилися вареники таких же трьох розборів, як і пиріжки. Пеклись пшо-няні млинці, посипались вишкварками і в трикутнички складались. Пеклась свіжа баранина з картоплею. У Тодоськи од Великодня переховувалась макітра ковбас, залитих смальцем, прийшла й на них черга. Пеклись вертути, „заячі вушка”, які в роті мали таяти, мов сухий солодкий сніг. Варився взвар, що мав під кінець гостини гасити спрагу в кумів, мов пожежники вогнище...

Запитати б тільки отих жінок, що завербували і сусідчину піч: для кого вони оте все готують? Для маленького Масика? Ні, — йому ж досить і крапельки маминого молока. Для його мами? Ні, — вона недужа й не сміє встати з постелі. Для господаря Петра? Ні, — він не вибагливий, йому часто при тяжкій праці досить було шматка хліба та кухля води. Не готу-

вали ж молодиці того добра й для себе. Отож був якийсь „двяхок”, що міг усе „припечатати”... Все приправлялося для однієї особи — для кума писаря волосного, для начальства!... Для нього все готувалось, а коло нього вже мав пожитись і мир простий, хрищений, в тім числі й сам господар-хлібодар, Петро Степаненко. Він тепер тільки став усвідомлювати, що розпочав.

— „Тут одна „царська голова”, як собі вчора гадав, не поможе, — подумав він. — Треба зразу діставати „п'ятьорку”!... — Відкрив віко скрині, нагнувся й дістав. — Тягни, Петре, легко — а от тяжко їх знов туди повернути”!...

— Та що робити мав? Коли вже на широку почав, то доводь до кінця. Що то за господар, який розпочне якусь роботу й напівдорозі кине? — Так думав Петро. — Вперше за своє життя справляє оце такі христини. Коли родився перший синок, то він щойно починав у хазяйські колодочки вбиватися... Щойно тоді батько купив йому стару хату з городом у Яременка, якого понесло на землю, на простори сибірські... Петро мусів нову хату поставити, кожною копійчиною дорожив. Коли народилась друга дитина, то Петро тільки ще починав на ноги спинатись... А тепер?... Ге, тепер — він уже господар!... Досвідом обдарований, знає, що й як, куди обернутись. То чому б же йому не „встругнути” христини на всю губу?...

— Тільки пошли, Господи, — додав він собі, — щоб оці христини та були останні, бо кожний зайвий рот приносить тільки клопіт та мішок злиднів у хату.

Та ось і дорогі куми з'явилися в хату. Кум і кума в новому вбранні. У кума під німецьким піджачком кацапська червона „сатинова рубашка”, підв'язана шнурком з китицями на кінцях, що виглядають з-під піджака; на ногах чоботи виваксовані й сяють, мов дзеркало, штани трохи на чоботи напущені, а на голові широкий картуз, фірми „Дульфон”, аж з Єлисавету привезений; в руці закарлючений ціпок... Вигляд у кума поважний, набундучений, мов у гиндика. Ніс тільки, той капосний ніс — сьогодні ще сізійший, аніж учора був... А кума? Оце так кума! І який би тільки мудрий чоловік не взяв її за куму? Обличчя червоне, мов на кір горить... на голові шовкова хустка; кохта та спідниця аж вилискуються; чобітки на золотих підківках. Ех, а головне — того не купиш і не продаси — отой її пружний стан... Петро й сьогодні подивився на неї своїм карим оком і подумав:

— „Шкода, що я не писар!...”

— Вибачте, кумо Оксано, — сказала Тодоська, — що я мого синка не сповила у вашу виправу. Зате я до неї буду сповивати кожного дня!... А бабуся Явдоха поможе вам нести

мого синка до хреста і від хреста, щоб ви, кумо, не утруджали ваших рук... Щасти вам, куме й кумо, принести мого хрищеного сина Максима в доброму здоров'ї. Нехай вам Бог помагає! — і вона відвернула від куми очі.

Чи зрозуміла Оксана належно слова Тодоськи і чи відчула вона всю ту ненависть до себе, яку Тодоська мала в своїй душі, — невідомо. Оксана, як і завжди, була весела, хоч і намагалася бути поважною.

XIII

Степаненко забув збігати до о. Якова й запитати його, коли він зможе охрестити синка. Куми отож взяли немовлятко та й понесли його навмання... Прийшли в дім о. Якова, а його немає вдома. „Матушка” сказала, що „батьושка” поїхав ще зранку на хутори на треби. Запевнила кумів, що скоро має повернутися. Та й почало те попівське „соро” тягнутись, мов смола. Немовля довго спало, мовчало, чекало, терпіло, врешті не витримало — збудилось. Його малесеньке тіло потребувало поживи. Нехрищений Маса затрепетав, тугенько сповитий у пелюшки, і почав гучно та невпинно кувакати. Бабуся Явдоха колихала його на руках, примовляла та приспівувала:

— Е-е-е... люлі, коточок,
Був у баби моточок,
Діти його вкрали,
На ляльки подрали,
Ляльок нарobili,
В куток насадили...
Е-е-е... люлі!

А Маса не вгавав. Співу того не розумів, кричав криком і тим просив їсти. Паніматка слухала, слухала той крик і врешті попросила кумів вийти з своїм хрищеником із кухні на двір. Оксана декілька разів намірялася взяти в баби хрищеника, але вона не випускала його з рук.

Кум, Михайло Іванович, нудився, ходив по попівському простору дворі, дратував собак. Коли вони на нього зо всієї своєї злості нападали, тоді він відмахувався отим закарлюченим ціпком, що мав у руках. Врешті собаки, певно, переконались, що до писаревих литок їм не дістатись, — відступили, замовкли й поховались десь собі в холодочку. Тоді Михайло Іванович знайшов собі іншу забаву — почав дражнити старого гиндика. Гиндик надувався, настобурчував пір'я, випускав із сизого носа довгу кишку, булькотів та мало не скакав

межиочі кумові. Особливо ж не подобалась гиндикові писарева червона косоворотка... Та й ця забава скоро Михайлові Івановичеві набридла. Ось уже не тільки його хрищенику, а й йому самому захотілося їсти. Зранку нічого не їв та й їсти не міг, бо було погано на похмілля. Похмелятись не похмелявся, бо гадав, що до охрищення витримає, а потім уже разом у кума Петра похмелиться, наїється й може знову нап'ється донікуди... Сказав кумі Оксані, що відскочить на хвилину до волости, бо там, мовляв, має залагодити важливу чергову справу... Підтющцем побіг і напевно не до волости, а до Хасі на чарку горілки та шматочок фаршированої рибки.

Оксана влучила мент і прямо вихватила з рук бабусі хрищеника. Правда, бабуня вже не дуже суперечила, бо в неї руки аж подеревеніли від безнастанного гойдання немовляти. Оксана пішла до попівського саду. Оглянулася навкруги — нікого не видно. Заглянула до альтанки — поріжня. Вскочила туди. Раптово закотила кохту, розстебнула пазуху й витягла ліву половину грудей. Ох же й смачна, біла, тверда спокуса!... Кінчик з того — руду бурулечку — втиснула немовляті в устони. Воно аж здригнулося й замовкло. Оксана маніжно й з такою ласкою притиснула немовлятко до своїх грудей, ніби всоно було її власне, довгочекане перше дитятко. Але малесенькі рожеві вустони так її залоскотали, що вона мусіла зціпити свої білі зуби, аби не розсміятися на ціле село. О, що б сказала Тодоська, коли б оце побачила оцю „роботу” „непутящої” Оксани?!... Немовлятко ж спокійно смотало, смотало, але... марна праця — пожива не текла в його вустони. З „ялівки” Оксани — однаково, як з цапа молока...

— Оксано Юхимівно, Оксано Юхимівно! — гукала бабуня. — Де ви?... Йдіть — батюшка їдуть!...

Оксана раптово відірвала хрищеника від своєї повної, але безмолочної грудини. Почувши гукання, злякалася, поблідла, а потім ніби від сорому, що немовляти вона так таки й не нагодувала, — почервоніла. Хутко пішла з саду. Роздратований же хрищеник ще гучніше закувакав.

У двір в'їхав на своїй власній бричці панотець Яків. Коні поганяв наймит. І добре, що він поганяв, — „батюшка”, здається, самі б того не доказали, бо вони на хуторах напилися до „положення риз”...

— Що, христити принесли? — запитав він.

— Так, батюшко, — відповіла бабуня, підходячи до нього під благословення, взяла руку й почала цілувати.

— Во ім'я Оца й Сина... Хлопець чи дівчина?...

— Хлопчик, батюшко.

— Жалко, — дівчинку б і вдома охрестив, а так доведеть-

ся до церкви йти. Почекай, Степане, не-не випрягай — підвези мене до церкви, а ви йдіть туди.

— Та воно, батюшко... кум кудись відскочили — казали на хвилинку, та ось уже годинок зо дві не повертаються...

— А хто він?

— Та Михайло Іванович, батюшко, писар же...

— А-а, писар!... Ну, якщо запив, то сьогодні його не дочекаєтесь... Коли ж, паче чаянія, прийде, то скажіть йому, що я в горницях. Мушу випити чогось холодненького, бо така спека, що не дай Господи... Поки доїхав із хуторів, так мало не згорів від спраги, — пішов у „горниці” „гасити” спрагу...

— Де ж він, сизоносий п'яниця? — вигукнула гнівно Оксана. — Почекай же, я тебе навчу, як кумувати!... Може б ви, бабусю, збігали по нього?

— А де ж я їх маю шукати? Вони пішли одним шляхом, а я маю бігати на всі шляхи та їх шукати. Дивуюся Петрові, що він захотів брати в куми панів — взяв би був простих людей, то вони б і трималися нашої „мужицької купи”. Сказано: „Паруй коня з конем, а вола з волон”...

— Ха-ха-ха!... — засміялась Оксана, догадавшись, що бабуня тут і в її „город киди камінням”...

— Вам смішки, а дитина плаче, вже, бідне, аж захрипло... Небога Тодоська, певно, вже там умирає від страху, що ми так довго не повертаємося...

— Так біжіть по писаря, я вам скажу, якими шляхами він ходить: один веде до волости, а другий до шинку...

— „Брешеш, Оксано, — подумала бабуся, — писар має ще й третій шлях протоптаний, який веде до тебе, кабаннице гладка!... Бач, про це й не згадала”...

Мовчали, бо обидві вже добре відчували, що коли далі говоритимуть, то почнеться сварка. Замок і нехрищений Маса, приспала його не пожива з Оксаних грудей, а втома та голод.

— О, здається, господар Петро сюди летить кінями?!... — вигукнула бабуся. — Тодоська послала, не могла, бідна голубка, дочекатися... Так і є — він!...

Петро під'їхав під попівський двір.

— Живий?!... — вигукнув він.

— Хто, піп?... — запитала Оксана.

— Ні, кумо, синок наш...

— Живенький, господарю Петре, — відповіла бабуся.

— А чого ж ви так довго?... Тодоська прямо вмирає від страху... Каже, чи не занесли замість до хреста — безвісти...

— Як бачите, куме, не занесли. Живий і спокійно собі спить, — жалко, що Оксана не сказала: „заснув, бо я його накармила!”... — Забарилися, бо чекали на батюшку, ледве

дочекалися, а тепер чекаємо на вашого дорогого кума... Ага, он, здається, він намагається бігти, але ноги землі не тримаються.

Мовчанка. Писар переміг майданський простір — наблизився, зажекався.

— Ви-вибачте, що... що я спізнився... Отця Якова не було... Я відскочив на хвилинку до волости, а воно якраз принесло земського начальника... Ще добре, що нагодився...

— Не брешіть, куме, — сказала Оксана, — бо ви були в Хасі!

— Я та — в Хасі?!...

— Авжеж у Хасі — від вас аж сюди горілкою тягне... Вдруге я з вами, Михайле Івановичу, кумувати не піду!

— Та нам хватить, Оксано Юхимівно, що ми раз покумалися!...

— Ні, ще, положим, не покумалися!... Я віддам дитину бабусі Явдосі, та й кумайтесь собі з нею...

— Ой, Боже мій... Прошу покорно, дорогі куми... Так же не можна... Охрестимо скоріше та додому... Там Тодоська — коли б мала сили, то давно б сюди сама прибігла...

— А отець Яков уже вдома? — запитав писар.

— Вдома, давненько приїхали, — відповіла бабуса.

— Так біжіть, куме, та сповістіть...

Оце вже для Петра не так неприємне, як ніякове завдання. І як він має говорити, простий чоловік, із священником? Але справа невідкладна — мусів набратися відваги. Картуз із голови та на віз — а батіг у руки, й добре, що він його взяв, бо безсоромні попівські собаки Петра немилосердно обаранили. Повернувся назад, сумний — вдарив руками об поли:

— Біда — батюшка заснули, а матушка бояться їх розбуркати... Повеземо додому нехрищеного... Казав же вчора Тодосьці, що не мусіла б родити тринадцятого числа...

— Почекайте, я його, ведмедя патлатого, розбуджу!... — сказав писар. — Коли не схоче зараз же охрестити, то чорта пухлого дістане, а не прирізку тих п'яти десятин громадської землі до церковної, на які давно зазіхає... — Пішов.

Панотець Яків дуже вже не відзначався тим, щоб пив так собі — „за Господи помилуй"... Був добрим господарем. Мав чималу родину. Діти дорослі вчилися в різних школах. Потребував багато грошей. З мирянами жив у добрій згоді, люди його поважали і всім радо йому допомагали. Він був панотець не дурний і знав, що між мирянами живеш — по-мирському й диш... Коли дають за слово Боже — велике чи мале — бери, не погорджуй, бо ж „даючого рука та не всохне, берущого та не відпаде"... На хуторах давали чарку за чаркою, ну й брав, мусів брати, поки не „набрався"... Повертаючись потім до-

му, дістав спрагу, ледве погасив її в „горницях”, утомився, приліг на канапі та й заснув.

Спав він, мабуть, дійсно міцно, бо довгенько довелося чекати, поки писар не припровадив його до воза. Бідний Петро дуже зрадив, побачивши зблідлого та заспаного панотця. Миттю підставив свою заклопотану голову під благословення й аж тричі поцілував „батьошку” в м'яку руку. Допоміг попові сісти на віз. Сіли й куми, а Петро причепився на передньому затинку — поїхали до церкви, хоч вона стояла тут же на майдані, кроків зо сто від попівського двору. Про бабусю й забули, та й не вадило. Поки панотця зсадили з воза, то вона вже була тут — „без баби, кажуть, вода не освятиться, а дитина не охриститься”...

Сама ж „процедура” хрищення відбулася раз-два...

— Во ім'я Оца й Сина... Крещається младенець... — полив його водою над мідницею — хочете ім'я Максима? — прошу, маєте... Давайте карбованця та й у „ращоті”... Прийдете до мене в середу й тоді запишемо в метричну книгу. Амінь!...

Петро так погнав від церкви лошиці, що ніби він не кумів, а барило води віз на пожежу.

Як бабуся не намагалася дістати назад Масю, але Оксана нізащо не випускала з рук. Вона хотіла Тодосьці доказати, що їй зовсім не тяжко втруждати свої руки її синком, а своїм хрищеником...

Підчас цієї подорожі „від хреста” не обійшлося й без маленького нещастя. Колесо Петрового воза переїхало ніжку чийомусь гусеняті. З двору вискочила жінка й почала так галасувати, що ніби не гусеняті, а їй самій обидві ноги переїхало. Бабуся Явдоха в цій дурній пригоді вбачала недобрий знак.

— І треба ж лихій долі піднести капосне гусеня під колесо! Коли б Масю не спіткало якесь нещастя в житті. Ач, як кричить та клене ота жінка...

— Нехай не пуска на вулицю, — сказав Петро. — Вулиця на те, щоб по ній їздити, а не гуси пасти.

— Почекайте, може завтра прийде до волости скаржитись, так я її навчу, де треба гуси пасти, — промовив писар.

Петра ж ті слова потішили — нехай тепер на нього скаржиться, хто не лінується — він не боїться, бо кум нікому не дасть скривдити...

Куми застали Тодоську бліду, а піт рясною росою всипав її чоло. Намучилась вона, бідна, поки дочекалась свого Масю. Певно й груди боліли від переповнення. Коли ж угледіла, що її синочка тримає на руках „нечестива” Оксана, так ледве не втратила притомності, в устах миттю пересохло.

— Прошу, кумо Тодосько, прийміть вашого синочка, а на-

шого хрищеника, Максима Петровича! — сказала поважно Оксана, подаючи Тодосьці немовля.

— Дякую, — насилу вимовила Тодоська. Зараз же почала кормити голодного сінка. В хаті запанувала довша мовчанка. — Тримали ж ви його там — гадала, що вже ніколи не повернетесь.

— Чекали, дочко, на батюшку, — відповіла бабуся.

— А чому ж ви його не принесли? Я б нагодувала й знову б віднесли...

— Е, так, Тодосько, не робиться. Брати від матері нехрищене й назад приносити нехрищене — не годиться. Чекали довго та все надіялися, що ось-ось батюшка приїдуть, та так і забарилися... Годі, годі, Тодосько, зразу багато не давайте... Я його викупаю, переповию, трохи засне, а потім знову нагодувати, — сказала бабуся й забрала немовля.

— Так будьте здоровенькі, кумо!... Нехай росте на щастя ваш синочок, а наш хрищеник, — сказала Оксана й намірилася до дверей.

— О, куди ж ви, кумо, а обідати ж?... — промовила Тодоська тільки, як годиться, бажання ж мала таке, щоб ця кума зійшла з її очей якнайскоріше.

— Дякую, кумо, я в дома маю що їсти...

— „Знаю, що маеш, — подумала Тодоська, — старий Таран придбав. Нетружене поживаєш”... — І потім пригадала вона про Андрія.

— Ну, коли ви, кумо, йдете, то й я не залишусь, — сказав писар.

Присутні почали просити кумів, щоб вони не робили господарям неприємностей і залишалися на гостину, бо коли вони відійдуть, то що ж тоді робити з наготованим — хоч візьми та з досади свиням віддай!...

— Та я тільки на хвилинку відскочу, — запевняла Оксана. — Гната нема вдома, а на господарстві я залишила бабу Хіврю. Скоро повернеться худоба з череди, а вона не знає, що має з нею робити.

— Глядіть, кумо, щоб зараз же повернулись, — промовив баском писар, — не доводьте мене до того, аби й я з вами мусів бігти.

Оксана у відповідь на писареві слова тільки засміялась і пішла.

Кум, Михайло Іванович, також по хвилині вийшов із хати. Тоді бабуся Явдоха розповіла Тодосьці, як воно так сталося, що Маса опинився в руках Оксани. Тодоська від гніву мало не заплакала й заскреготала своїми білими зубами. Ненависть же до Оксани в її душі ще більше зросла.

В світлиці все вже було приправлене до ситої та поважної гостини. В цій світлиці печі не було, а тільки груба — не топилося і повівало прохолодою. Поприходили старі куми, брати, сестри. Деякі, замість подарунків, поприносили горілки. Аби розпочати найцікавіше цього дня, зупинка була тільки за кумою Оксаною. Однак вона проворна молодиця — хоч і жила далеченько від Степаненків, — скоро повернулася. Встигла не тільки подивитись та розпорядитись на господарстві, але ще й переодяглась — питання тільки, пощо та для кого?... На ній було в повній красі оте вбрання, яке нам довелося бачити на ній в одну білу суботу. Петро ж оце, як подивився на свою куму, так у нього чомусь аж жижки задрожали...

Сьогоднішніх кумів, як годиться, посадили на головне місце за столом — ніби молодих. Інші розмістилися — хто де... На хвилину зайшла сюди й Тодоська, а за нею й бабуса Явдоха — янгол-хранитель недужої... Тодоська, як глянула на куму Оксану, як угледіла її в отому сяєвому вбранні, так мало вдруге в цей день притомности не стратила. Бабуса допомогла її сісти недалеко від дверей на лаву.

Петро за стіл не сів, бо ж мусів частувати кумів та всіх гостей. Налив першу чарку.

— За здоров'я нашого з Тодоською синка Максима, а вашого, дорогі куми, хрищенника! — промовів він.

— Пийте на здоров'я! — відповіли всі разом. А Оксана, як то помітив Петро, а-можливо й Тодоська, ще й маніжно підморгнула правою бровою. Петро недопиту горілку вихлюпнув із чарки аж на стелю. Другу чарку налив жінці. Тодоська ледве чутно привіталася, чарку навіть не пригубила, тільки нюхнула горілку й хотіла також вихлюпнути, але чарка висковзнула з рук і полетіла на долівку.

— Поможіть мені, бабусю... по-гано... — і вона сполотніла та поточилася. Бабуса Тодоську підхопила. В хаті заметушилися. До неї підбіг Петро й сестри. Відвели в другу хату й положили на постіль.

Іжею та питвом столи заставлені, але спочатку нікому не смакувало — Тодоська всім зіпсувала настрій. Та не на довго. Горілка зробила своє. З кожною випитою чаркою настрої зліпшувався, оживав, підвищувався. Говорилось раз-у-раз гучніше, веселіше. Спочатку центром уваги був кум писар. Всі пили за його здоров'я, кожний з ним цокався. Куму Оксану скоріше намагалися непомітно ігнорувати, як шанувати. Вона те добре помітила, хоч не показувала виду... Один Петро не робив різниці між кумом та кумою. Навпаки, намагався при

кожній нагоді стати Оксані в пригоді... Але робив те так, щоб присутнім у вічі не кидалось. Вона ж ніби ні на що не звертала уваги — веселилась. Одна страва зникала з мисок, поїдалась, на її місце з'являлася інша. М'ясцеві із необачного сизокрилого півника — вічна пам'ять — не залишилось по ньому ані сліду, а кісточками з нього дорогі куми так навіть і не захотіли втруждати своїх зубів... Наливав уже кожний сам собі, коли хотів і скільки хотів.

Надворі давно смеркло. В хаті світила лампа, що висіла в своїй оправі під стелею. Петро сидів на ослоні проти кумів. Писар Михайло Іванович був уже п'яний... Оксана ж ще тільки входила в смак, розчервонілася, мов маковий цвіт. влучала мент і випивала з Петром.

Найстаршим тут був перший Петрів кум Антін. Чолов'яга здоровий, веселий, але господар, кажуть, ніякий. Він людям скаржився, що йому все не везе... Зате співака добрий. Ось він і затяг свою улюблену, на цей раз маючи, можливо, на увазі коли не саму Оксану, то її Гната.

*Іде багач, іде дукач,
Насміхається,
За що ж тая голотонька
Напивається?
Один бере за чуприну,
Другий дуку б'є:
Не йди, не йди, вражий сину,
Де голота п'є!...*

Антін доспівав, перехилив чарку й вигукнув:

— Поки воли мав — гей, доти кумував, як воли я потеряв, кумувати перестав!... — Цими словами він, певно, „стріляв” у свого кума Петра.

Спочатку співали про себе — тихо, а потім все дужче й вище підтягали. В душі у Петра прокинулась парубочька співоча вдача — виводника. Оксана вперше почула зблизька, як він співає. Від того співу в неї ніби в середині щось таяло, теплом розпливалося по всім тілі — аж душно їй стало. Та ось Антін затяг Петрову улюблену, й він її підхопив:

*Брала дівка спілий льон,
Ох, і вона брала,
Тонко розстеляла,
Тонко розстеляла.
Ох, і полюбила парня молодого...*

Петро показував при цім повну красу та силу свого дзвінкого, чистого тенору. Оксана не встигла опам'ятатись від вражіння цього співу, як вже залунало:

*І сюди гора і туди гора,
Поміж тими крутими горами,
Там скотилася зоря, —
Ой, то ж не зоря, дівчина моя.
Вийди з рубленої хати
Та й напій коня...*

Оксанині очі налилися сльозами.

Але вона заплакала собі нишком. Цього в гурті не помітили. Один Петро те добре бачив. Оксана торкнула під бік писаря, якого пісня не розвеселила, а приспала, розбудила й попросила випустити її із-за столу. Пішла на двір. На те не звернули уваги. Пішла собі, так пішла — що ж тут такого? По співі знову раптово пили, закушували, розмовляли, дебатували — під впливом горілки всі поробилися дуже мудрі. Кожний сипав словами, мов горохом із мішка... Один писар повісив свого сизого носа й почав похрапувати. Його не зачіпали, більше з ним не цокались — на його „поштенну” присутність при звичайся. Тепер кожний себе тут počував паном, — і що йому до писаря Михайла Івановича?...

Оксана довгенько не поверталася до хати. Все це чомусь непокоїло Петра. Провів своїми карими, розpalеними очима по хаті — покмітив: всі зайняті своїм. Ніби крадькома й не крадькома вийшов у сіни. Приклав вухо до дверей — Тодоська ще не спить, говорить з бабою Явдохою. Навспинячки вийшов із сіней. Надворі темнуvато. Придивляється, придивляється — куми Оксани не видно. Йде глибше в двір — коло клуні біліє... Підходить — так, вона! Стоїть і плаче, витираючи хусткою очі.

— Чого ви, кумо, плачете? — тихенько запитує.
— Та так — нічого, куме...
— Може ми вас обідили?
— Ні, ні, ніхто мене не обідив...
— Так ходім у хату, кумо... — Петра почало трясти.
— Ні... я потім... Петре?..
— А що, кумо?
— Прийдіть завтра, коли добре смеркне, до мене... Зайдете з берега... Коло клуні чекатиму... — Прошептала вона дрижачим голосом.

У Петра в душі похолोलo, а серце: бух-бух-бух-бух!... мов дзвін. Хотів щось сказати, але язик ніби одеревенів.

— Прийдете?...

— Т-та щ-о ви, ку-кумо?...

— Прийдете, питаю?...

— А-а ви не-не жартуєте?...

— Ні... Приходьте — чекатиму... Йдіть у хату, щоб не помітили...

— Добре, піду... прийду, прийду... — прошептав Петро й швиденько пішов від неї, не відчуючи під собою землі.

Недавно йому здавалося, що він п'яненький, а оце хто його знає, де той хміль і подівся — миттю вивітрився. Догадався, що насамперед треба зайти до Тодоськи.

— Чого це ти, Петре, такий блідий? — запитала вона його.

— Я... я? не знаю... Ну, трохи ж випив... — бурмотів він.

— Тобі вже краще, Тодосько? — здавалось же йому, що вона певно вже все знає.

— Мені ж і не було погано...

— А чого ж то ти мало не зомліла?

— Не знаю, Петре... Можливо — памороки забило, коли я подивилась на оту нашу куму... Пощо вона ото так причепурилась?...

— А хіба ж я знаю?... Я ж її не питав, — відповів Петро, червоніючи.

— То, може — ще запитаєш?

— Та, диви — що це ти, Тодосько?...

— Нічого — йди, Петре, туди... Гостей залишили самих.

Тимчасом Оксана вже веселилась. Запровадила загальну забаву. П'яного, заспаного кума писаря встигла „похмелити” — стусанами спідтишка під боки, розвіяла його сон і привела до пам'яті. Сама в грі стала центром уваги — особливо, розуміється, чоловічої.

Петра ж ніби зовсім не помічала — ігнорувала. Хитра молодиця, що й казати. Він ніби й догадувався, чому та навіть це вона так робить, але в середині зароджувалась до неї заздрість.

Пізно, чи, правдивіше кажучи, аж рано розходились гості по домах. Петро випровадив їх за ворота. Там Оксана підхопила на очах усіх писаря під руку й пішла з ним.

— Бачите, бачите, — шептали жінки, — яка в неї з Михайлом Івановичем любов?... І людей не соромиться...

— А Гнат ото їй і терпить?

— Сліпий, не бачить!... — Загальний сміх.

— Що їй Гнат?... Старого крицю Тарана загнала в могилу, а Гната посадила під очіпок і робить з ним, що хоче, — гурторили.

Один Петро мовчав. Попрощався з гостями й пішов у клуню спати. Перекидався з боку на бік, курив, а заснути не міг.

В його вухах ніби чулись Оксанині слова: „Прийдеш завтра, коли добре смеркне, до мене”... А може вона отих слів і не говорила, а тільки так здалося? Ну, а коли сказала — він не витримає спокуси й піде до неї, а вона візьме та й наглумиться. Нацькує собаками, а вони й попідривають литки. І матиме він із того ганьбу на все село. Ну, а коли не нацькує — так що ж вона хоче від нього?

— Ні, кумо, не дочекаєшся — не прийду, бо це ж зрада жінці, ганьба для дітей, а я ж маю таки й повагу у людей. Кум писар може бігати за чужими жінками, бо він пан — для нього закони не писані... А я що — мужик і також за чужими жінками?... Ні, ні, не піду, їй-бо, не піду!... — міркував Петро.

XV

Так він змагався сам з собою аж до ранку, коли час і вставати. Голова трохи боліла від випитої горілки та безсоння. Виконав у господарстві, що треба: випустив вівці в отару, корову та телицю відігнав у череду, лошицям підкинув паші, заглянув у хату. Тодоська вже почувала себе краще. Не сьогодні-завтра встане й почне працювати. Роботи ніби дуже негайної не було, а тому він знову пішов у клуню й ліг. Думки, які недавно непокоїли Петра, розвіялися, і він зразу ж міцно заснув. Коли прокинувся й вийшов із клуні, то сонце вже генген підбилось аж під обід. Рішив поїхати в поле. Помастив воза, приправив і вклав косу, граблі та сапу. Баба Явдоха покликала його в хату обідати. Нічого свіжого не варили, бо багато залишилося різного добра від вчорашньої гостини. Навіть і горілки мало не ціла кварта залишилася. Петро при обіді випив чарок зо три — похмелився й цілком добре почував себе. Ласкаво розмовляв з Тодоською, вона йому охоче відповідала, навіть сміялась, пробувала жартувати. Про Оксану ані одним словом не згадала. По обіді Петро запряг лошиці, посадив на повозку Івасика та Марійку й поїхав у поле.

Слава Богу, показувало на добрий врожай. Посіву в Петра не багато — десятинок з п'ять, але не вадить — родина хоч і збільшилась, однак не голодуватиме.

Він поїхав обніжком, який лежав між житами. Жита повивганялись високі й оце тільки починали красуватися. Подихав західний вітерець, такий приємний, м'який. Звівав з колосків цвітовий пилок. Житні молоді колосочки оце саме переживали свій медовий час — один об одного терлись, один з одного ловили пилок, кохались та оплоджувались на щастя та користь людям. І пахло — пахло тим житнім коханням —

цвітом колосків. Озимі пшениці ще тільки починали колоситись, а ярі — виганялись у стрілки, в ячменях от-от почнуть лопатись зелені „кожушки” і з них виглянуть остюкаті колоски. Свиріпа, капосна свиріпа, олія то з тебе добра, але місцями тебе дуже багато — починає цвісти та глушить царину. З свиріпи повіває гострими, приємними пахощами.

Івасик безперестанку запитує батька:

— Сцьо це, а сцьо це, тату?...

— Оце жито, а оце пшениця, — відповідав батько, — он там ячмінь, а оце овес. Он починає цвісти жовтеньким свиріпа — добра б їй не було — глушить людську працю...

Івасик на кожне зелене збіжжя уважно придивлявся, прислухався до кожного батькового слова, вміщав у своїй маленькій голівці, щоб його не забути, а потім уже й самому розпізнавати та відокремлювати жито від пшениці, ячмінь від вівса і т. д. Марійка ще мала — сиділа в батька між ногами, слухала, сміялась та раділа. Коні так швидко біжать, віз аж підскакує, вона не може всидіти на одному місці, з бічка на бочок похилється, то часом аж підскачить, коли колеса гепнуть у рівчак чи борозенку. Петро повернув коні в глухий обніжок. Трава на ньому — по коліна. Колеса покотилися по тій траві тихо, мов по розісланому товстому килиму. Віз уже так не тарахкотів, як то на сухому збитому обніжку. Дітей охопила ще більша радість — не гецало, не трясло. Вони защебетали, мов молоденькі солов'ята.

— „Янголята, їй-бо, янголята, оці мої діти, — думав собі Петро. — Ах, як приємно бути батьком!... Знаєш, що даром не живеш на світі, а для них... А це ж Тодоська мене ними обдарила... І я сьогодні маю їй за те зрадити з Оксаною?... Ні, не підую до неї, нехай вона буде хоч і сто разів ще краща, як є!”...

Ось він приїхав до своєї півдесятинки ячменю. Нічого — ячмінь добрий, свиріпа його не глушить. З весни починала між ним пнутись різна погань, але Петро виполов. Ця його ділянка землі тяглась уздовж глухого обніжка. Значить, до половини гін на ньому трава — його, а друга половина — сусідова. Вони ще з весни поділилися. Петро взяв косу й скосив не тільки пирій, а й ті бідні пахущі васильки, що тут поросли, не кажучи вже про чебрець, волошки, придорожник, буркун, козельці та ще там різну всячину. Діти ж тимчасом бігали по обніжку та рвали квіточки або вибирали підрізані з пирію. Скосив, згріб і склав те добро на віз. Чимала фірка набралась — вистачить лошицям, може, на цілий тиждень. Посадив зверху дітей — вони дуже зраділи, що так високо сидять... Іхалось тепер їм м'якенько, мов на подушках.

Петро ще заїхав до інших своїх ділянок — всюди зелене

збіжжя подавало надії на добрий урожай. Під'їхав до баштану, який для дітей буде раєм, коли на ньому повиростає все те, що там посіяно та посаджено. А покищо баштан аж просився другої сапки. Петро випріг лошиці, прив'язав їх до воза, дітям дав по піріжку й пустив їх бігати. Взяв сапу й почав сапати. Але... праця його ніяк не брала. Покинув сапу й пішов у другі гони до проса. Маленьке прісце глушила різна погань. Коли хочеш, Петре, щоб твої діти їли зимою пшоняну кашу, то спускайся ти на свої коліна, рачкуй та поли. Поли сьогодні аж до вечора, приїзди завтра раненько й рачкуй по просі цілий день, так може вже до половини й доповзеш... Ну, покищо Петро почав. Сіп одно паскудство, друге, третє... Свиріпку, будячок, кураєць, осот, кукіль, заячий холодок, лисичі вушка, молоденьке перекотиполе, лободу, горошок, курячу сліпоту, пірій, чебчик, молочай і т. д. Дивись — ще десь узався тут і сусай (какиш)! Ну, це хоч таке зілля, що діти можуть зараз же їсти. Насіпав Петро з-поміж проса різного того дрантя, позіхнув і подивився на сонце. Висіло воно собі на небі, мов приліплене на одно місце. Ну й добре ж, високо сонце — значить більшу, Петре, ділянку до вечора виполеш. Але сьогодні й ця робота його не брала. Рішив, ніби ж твердо рішив, що до куми Оксани таки не піде, а от вечора чомусь чекає, виглядає.

— Ні, сьогодні полоти не хочу — дуже нудна робота, — промовив він. — Маю ще трохи грошей — не всі з'їли христини — найму дівчат, і вони в один день виполють...

Нарвав ще тільки для дітей більшенького сусаю та й пішов до воза. Для оправдання своїх лінощів вигадав:

— „Поїду на випаси, пушу на годинку лошиці між чужі коні, щоб не дичавіли... Правда, поділу я там на лошиці не маю, але за один-два рази, коли попасу на чужому, люди не з'їдять”...

Поїхав. Ось і ті славутні випаси. Молодої паші на них досить, хоч і худобою рясно „всипані”. Під'їхав поближче до гурту пастухів. Попутав м'якими путами лошиці й нагнав їх між табун коней. Вони спочатку навіть і голів не опустили до землі — почали знюхуватися зі своїми одноплемінницями, гигакали, задирали голови вгору та вишкірювали зуби — сміялись.

Марійку, мабуть, стомило свіже степове повітря, різні пахощі та безліч нових вражіннь — і вона міцно заснула. Івасик же обдирав шкурки з какишу, потім качав у своїх долоньках та примовляв:

*Сусай молочай,
Та в вино умочай,
А з вина та в ґ-но,
Щоб солодке було!..*

Сусай же, пом'ятий в руках, дійсно солодшав. Івасик раптово його поїдав. Брав другу какишину й робив з нею те ж саме.

Батько наказав Івасикові сидіти на возі й дивитись, щоб з нього не випала Марійка. Потім кинув очима по випасах, зупиняючи їх на гуртках пастухів. Пани, певно, гадають, що тільки їм буває весело в городських „кіятрах”, а мужичкам на випасах сумно, не мають тут чим вони забавитися. Помиляєтесь, бісові пани!... Тут на просторі, на чистому повітрі, є свої „кіятри”, і то з різними відмінами. Он парубчак гуляють у швидляя. Один стоїть рівно, другий нахилившись, узяв його за попереk, третій взяв другого, четвертий — третього, та й вийшла „кобила”. Другий гурток з чотирьох один по одному здалека підбігають і стрибають на ту „кобилу”. В бідних парубчаків аж спини гнуться та лущать, але не піддаються, не падають — сміх, веселощі. Другий гурток грає м'ячем у дзеркалана, а інші в гилки. А он гурт цурканів. Коли оце Петро дивився на тих, що гуляють у цурки, то спостеріг, що з одної й другої сторони підбрались по чотири „замашні” парубчакі — одні одним не піддавалися. Пригадав він собі, що ще так недавно добрим був цуркогулякою — бувало як ударить лабадой чия гили, так цурка полетить зі свистом мало не на цілі гони завдальшки. Але минули ті роки — діти обсідають і тепер йому не до цурки...

А там недалеко пастухи чогось дуже сміялись. Петро підійшов до них. Ого, веселитися є з чого!... Хлонці землю ралють ховрашками. Зробили яремце та ще й яке — навіть вимережане! Запрягли в нього пару порядних ховрашків. До ярма прилаштували ральце. Один веде ховрашків за налігач ще й з батіжком у руці, другий — „ходить за ралом”... Бідні дикунці рвуться на всі боки, намагаються вирватись, але нічого не помагає — яремце щільно прилягає до їх шийок. Той, що веде цю „худобу”, поважно поганяє:

— Ге-гей, полові волики!... Соб, соб, цабе, борозний!... Ти куди прешся, підручний?... — Та батіжком його по мордочці.

Хлонці сміялись, аж падали.

— Коли хочеш, бісова худоба, їсти хліб, то роби на нього, — примовляв той, що рачкував за ральцем. — Зримо, посіємо пшеницю, виросте, от тоді й їжте, а то ви звикли не-труджено витовкати чужу царину...

Однак пастухи скоро переконалися, що з ховрашків робоча сила нікудишня. По короткій нараді ховрашків засудили на смертну кару через повішення. Збудували шибеницю й по всіх правилах „судової процедури” „кат” повісив ховрашків.

Вони довгенько тріпаються на шибениці, але співчуття ні в кого не викликають. Всі тільки сміються, дивляться, як гинуть гризуни чужої праці.

В куцах під будяками пастушки грали в карти на сірнички, з яких давно постирано голівки. Ось два хлопці не помирилися. Почали битися і б'ються напропале. Славне ж їх товариство твердо дотримується: „Де два б'ються — третій не мішайсь!...” Стоять, дивляться, сміються та чекають — чия візьме... Петро бачить, що в одного з „лицарів” цього „герцо” тече вже з носа червона „юшка” — бере одного й другого за вушка й розтягає.

Незабаром гурт пастухів рішає „гульнути” на конях наввипередки. Кожний бере одну кращу свою коняку, стають у ряд, один командує й починається шалена піранина по випасах. Кожний хоче показати свої штукарства, подібні тим, які ото наймит Семен показував панам на ярмарку... Коли батьки довідаються про ті „вивпередки” — дістають хлопці „пам'яткового”... Після того якийсь день коні мають відпочинок, поки не загояться „змережані” батьками хлоп'ячі задки... І знову починається, бо ж який із лицарів забуде про те, що його вивпередив Тиміш та Іван?...

В одному місці зібрався великий гурт пастухів. Стоять, похиливши голови, та дивляться в землю, мов Богу моляться. Підходить і Петро до них. Глянув і чомусь здригнувся... Ого, тут є на що подивитись!... Гнат Таран „зрізався” з Василем Берещенком в „очко”.

— Сьогодні Василеві не йде карта, — каже один, — ніяк не може відігратись у Гната. Двічі вже сідав на кобилу та пірав додому по гроші.

— А Гнат хоча має одно око, а карту добре бачить, — жартує другий. — Ач, знову потяг „очко”... Бідний Василь аж трясеться.

— Кому везе в картах, тому не везе в коханні... ха-ха-ха!...

— Чого там смієтесь, дурні? — озвався Гнат. — В чому мені везе, а в чому не везе, вам до того нема діла, — бликнув оком, і знову тягне карту.

Петра спокусило — витяг свій гаманець, відвернувся і заглянув у нього — було там дрібних копійок з шістдесят.

— „Ану, попробую — побачу, в чому мені везе”... — міркує він, протискуючись крізь натовп.

— А, кум Петро! — вигукнув Гнат. — Здрастуйте та сідайте... Василь наврипився сьогодні мене обіграти — виручьте, куме!... — жартував він.

(Раніш вони були на ти, а після того, як учора покумалися через Оксану, мусіли перейти на ви, бо так годиться).

— Тебе, чорта сліпого, обіграєш, — відповів Василь. — Ти сьогодні всім кишені повивертав, а від моєї ніяк не можеш відчепитись...

— Ну, так не граймо, коли не хочеш...

— Еге, тепер не граймо, коли забрав від мене стільки грошей.

— Так давай швидше карту. Розіб'ємо цей банк, а потім заграємо втрьох — кум Петро нам допоможуть, — говорив він, підносячи до свого ока зігнуту в руках карту. — Йду по банку — дай ще одну карту, — Василь кинув. Гнат прикрив її своєю картою, взяв і почав повільно відсувати перед оком. Василь на нього дивився, мов кіт на сало, а руки з картами дрижали. — Очко!... — кидаючи свої дві карти на гроші, промовив Гнат.

— Бери, нехай тебе грець візьме!... Але ж і не везе!... — вигукнув Василь. — Піддерж, Петре, компанію, може краще карта піде...

— Ет, дурниця, в банку всього тільки сорок п'ять копійок, — сказав Гнат, перерахувавши гроші. — Так що, куме, вдаємо по п'ятачку?...

— Та давайте — попробую.

— Значить, починаємо гру наново? — запитав Василь...

— Розуміється, наново, — відповів Гнат, кидаючи п'ять копійок на розстелену кирею. — Хто потягне старшу карту, той „банкує”.

Петро та Василь також поклали по п'ять копійок. Кожний витяг із колоди по карті. В Гната виявилось — найстарша.

— О, знову в його руках банк! — сказав Василь.

— Так забери його — вільному воля, дурному вічна пам'ять, а хто скнарий, то нехай не грає в карти, — говорив поспішно Гнат, роздаючи кожному по карті. Петро сидів з лівої руки. — Так, куме, одну, дві?...

— Покищо одну, — а йду на всі!...

— Ого, куме, так зразу й на всі?...

— Так ніби доля судить, що маю йти на всі!... — взяв карту й обережно на неї подивився. — Досить!... — Кинув на гроші два тузи.

— Добре, куме, вже маєте на прянички для хрищенника... — Петро забрав із кону десять копійок, а Гнат та Василь по п'ять — підкинули. Поспішно грали далі. „Банк” зростав — копійок шістдесят уже лежало на киреї. Карта обійшла ще раз. Петро знову вдарив по „банку” — забрав.

— Ну, ну, куме, ще раз-два попушу, — міркував Гнат, — а побачимо, чия гору візьме!...”

Грачі розпалювались. Петрові везло. Мав виграних карбованців зо два з половиною — можна б і встати. День даремно не пропав — на полоття проса та сапку виграв. Але втікати від гри не годиться — так порядні люди не роблять. Гнат уже мовчить. Знає правило, що в грі в карти не жалій не то кума, а й рідного батька... Він напружує увагу, оком так і бігає по „масті” кожної карти.

Від Петра раптом „фортуна” відвертається... Почина програвати. Гнат же більше „банку” не дарує — сам його загрибає. Петро помітно починає нервуватись. Глядачі уважно слідкують за грою — мовчать. Азартна гра й їх захоплює. Карти роздаються похапцем, ніби грачам дуже ніколи. Гнатове око невпинно „снує” по картах. Він „банкує” — на киреї чимала копичка зібралася срібла та мідяків. Петро б’є по „банку” — „капут”. — Остаточо не повезло — замість бажаного двадцять одного — в його руках двадцять три очка!... Гнат перераховує „банкові” гроші.

— Карбованців двадцять, — каже він. — Платіть, куме...

Петро викидає всю дрібноту з гаманця. Гнат перераховує:

— Сорок копійок, доплачуйте, куме, ще вісімдесят.

— Більше не маю, куме.

— Е, так не годиться... Значить, ви вдарили по банку на „шармака”?...

— Як би я там не вдарив, а ви, куме, все забрали, — відповів Петро, встаючи з місця.

— Ні, не все — ви, куме, мусите доплатити мені ще вісімдесят копійок!

— Дістанете, куме, на тім світі вугольками — пригодяться за чесну гру...

— А хіба я не чесно грав?!...

— Дуже чесно, бо всіх сьогодні обіграли...

— Хто боїться програти, той не сідає грати. А я бачу, що мені, куме, з вами не подорозі... Подруге, коли не матимете грошей в кишені, то не сідайте грати.

Петро скипів.

— З таким, як ви — я й не сяду!...

— Такому голоп’яткові, як ви, подруге я б не дав карти....

— Що-о?!...

— Не що, куме, а авжеж!...

— Ну, побачимо...

— Ні на що дивитись... А ще й в пани пнеться — з писарем покумався...

— Не тільки з писарем, а й з твоєю жінкою!... — вигукнув Петро.

— Дякуй, що мене не було вдома, коли ти прийшов її за-

прошувати в куми, а то б я тобі показав двері... Пригадав би тобі й Андрія!...

— Ха-ха-ха!... — засміявся штучно Петро. — В одному й другому ти спізнився!...

— Так може я не спізнюсь, коли скажу тобі: забирайся звідси! Лошиці пускаєш пасти, а поділу на випас не маєш!...

— А й справді!... — вигукнули декотрі з гурту. — Так би й кожний захотів на чужому випасати!... На дурничку багато знайдеться ласих!...

Ця сварка Степаненка з Тараном, які тільки вчора покумались, була дуже цікавою розвагою для пастухів. Кожний тільки в душі жалів, що не дійшло між кумами до бійки. От тоді був би справжній „кіятр”!...

Петрові більше нічого не залишалося, як тільки мовчки відійти від гурту та сліпого кума; крути не верти, але він зрозумів, що не на його боці правда. Однак у середині запекло, від гніву він увесь аж дрижав.

— Почекай же, я тобі цього не прощу! — шептав собі Петро, зціплюючи зуби. — Повезло тобі в картах, так не повезе в коханні!... Тепер не був би я Степаненко, коли б не побачив своєю твоєї Оксани!... Зрада чи не зрада моїй жінці — чорт його бери!... Але я мушу Гнатові помститися!... Відбив у Андрія Тодоську, відіб'ю в Гната й Оксану... Я тобі покажу, сліпий багчура, як з мене глузувати перед людьми!...

На возі під палким сонцем спала не тільки Марійка, а вже й Івасик.

Петро гнав лошиці додому. Діти прокинулись і почали гратись на возі в траві. Батько про них ніби забув, так був захоплений тим клопотом, який придбав собі на випасах.

— „І пощо я поїхав туди! — міркував він собі. — Ну, а коли поїхав, то на біса було підсідати до карт? В гаманці мав — якраз хватило б трьом полільницям заплатити — програв. Дурний, їй-бо, дурний я чоловік”...

Намагався не думати ані про Гната, ані про Оксану, але нічого не помагало. Таран його образив, і він йому того не подарує...

— „Мало не поклявся, що не піду до куми Оксани. І не пішов би, коли б Гнат був не образив, а тепер мушу йти... І піду, побий мене Бог піду!”...

Так почав Петро виправдувати свій замір. Вдома нудився, ходив по дворі, мов помрячений. Часто курих. Нічого його не цікавило. Тільки все позирив на сонце.

— Ну й день же сьогодні випав, — шептав він. — Тягнеться та й тягнеться, й нема йому кінця й краю... А сонце ніби й не думає спочивати...

Петро взяв лошиці й повів до ставу купати. Головна ж мета його подорожі до ставу була розглянути перелазку через ліску, через яку увечері мав пробратися... В ставку ж не так купав лошиці, як милив та вимивав себе. У воді освіжився й ніби трохи відлягло від душі те неприємне почуття, яке посіло його на випасах. Повернувся додому. Закінчив необхідну вечірню працю в господарстві. Сонце повільно вкотилось за обрій, от-от погасне його й останній промінь. Петро ж тільки вчора рано поголився, а оце підгострив бритву й знову поспішно тягав її по обличчю — його густа та чорна борода дуже скоро росла — сьогодні шкрябала б... не Тодоську, ні... Він до неї не приторкнеться... Коли б не поголився, то пошкрябав би маніжне обличчя куми Оксани!... Ну, та то ж ще питання, чи вона дасться шкрябати...

Коли в хаті трохи стемніло, а Тодоська присипала коло свого серця малого Масю, Петро крадькома дістав із скрині чисту білизну. З товстого вона полотна, праця рук Тодоськи, чисто попрана та викачана трудящими її руками. От, щоб оце вона піймала Петра на гарячому та й запитала:

— Навіщо це ти, Петре, натягаєш на себе чисту сорочку, хіба сьогодні неділя? Чи не збираєшся ти до когось у гості?...

І він би був „готовий” — не знав би, що відповісти. Але на його щастя так не сталось, а думки мав зайняті:

— „От який противний влітку день, сонце вже давненько спочило, а смерканок ніби дідько десь на прив'язі тримає — надворі видно тобі та й видно”...

Тодосьці сказав, як ще тільки повернувся з поля, що сьогодні піде в клуню спати раніше, бо ту ніч через христини зовсім не виспався. Про те, що потім ото ж проспав аж під обід сонця, — „забув” сказати.

XVI

— Ну, Господи благослови!... — шепнув Петро, виходячи крадькома з двору.

Пішов, швидко пішов, щоб ніхто не помітив, а коли хто й побачить, то подумає, що він поспішає кудись у дуже важливі справі... Може його жінці після розсипу погано й Петро біжить про знахарку... Одною вулицею — другою, повернув униз до греблі — он уже й став чорніє в темряві. Ось і перелазка через ліску — сухі пагінці хрусь-хрусь під ногами — Петро здригнувся, оглядається, чи не бачить і не чує хтось?... Прислухається — тихо, тільки власне серце в грудях: бух-бух,

бух-бух!... Далі, Петре, далі... Оцією стежечкою поміж лозами... Гілячки б'ють по обличчю? Не вадить!... Зате ж, може, скоро в ті щоки цілуватиме Оксана... Частенько зупиняється — тільки й чути, як жаби, мов навіжені: кра-кра, кра-кра, кра-кра!... — нічого не вдієш — май — природа вимагає своє. тріска на тріску лізе... Ну, ще соловейки заливаються співом, потішають, стережуть своїх діток та мамусь... А Петрова родина давно приспана, хата замкнута, він не мусить своїх дітей стерегти та приспівувати... Ось і Таранівська левада, за нею отой довгий сад. Петро зупинивсь — не відважується зразу йти рівно далі.

— „А що, коли Оксана справді візьме та й нацькує собаками?... — міркує він. — Ну, я б їй того не простив. За останні гроші найму парубків, щоб вікна їй повибивали, хату дьогтем вимазали й ворота винесли... Та що я — вона ж сама мене вчора до себе запросила, ще й плакала... А коли наскочить Гнат?... О, коли наскочить, то не піддамся, хоч би дійшло й до смертовбивства!”...

Втягає в себе повітря, відважується й іде далі прямо до клуні. Щось наче між деревами забіліло... Оксана, певно то вона чекає його! Пригнувся та все вперед, вперед...

— Гуку!... — тихо покашлює Оксана.

— Гуку!... — ледве чутно відповідає Петро.

— Сюди, сюди... — шепче вона.

Петро підходить до неї, увесь дрижить.

— Прийшли, куме?...

— При-при-йшов, ку-ку-мо...

— Ходім у хату, — бере його за руку.

— А-а може б... ми тут?...

— Ні, ні, ходім у хату...

— А-а со-собаки?...

— Замкнуті, куме... — веде його за руку.

— „А що, коли отак виведе на середину двору, а потім і віддасть собакам на поталу? — все ще міркує він. — Палицю маю в руках, але хіба нею відіб'єшся від Таранових собак?”...

Та ось уже й на току. Петро чує, що собаки гарчать, десь замкнуті. Від серця відлягає...

— „Значить, Оксана не обманяла! — радіє він. — Так вона таки справді в мені закохана?!...”

Помічає, що віконниці цілком позачиняті. Заводить його в світлицю, двері засуває. На Петра повійнуло прохолодою та різними пахощами. Слабувате світло — лампа трохи вкручена.

— Фу, от ми і в хаті — промовляє Оксана.

— В хаті, то в хаті...

— Насилу дочекалась вечора, — говорить вона, перебиваючи Петра. — Цілий день ворожила: прийде — не прийде, прийде — не прийде... А він прийшов.. Петрусю, мій!... — піймала його за шию й почала палко цілувати. Е, не помилився Петро, що поголивсь!...

— Кумо, кумо Оксано, та... та що ж це ви робите?... — запитував він, обсипаючи й сам її вогненними поцілунками.

Оксана потягла, посовала своїми повними м'якими грудьми по Петрових твердих, м'язистих. Кров закипіла. Він почав здавлювати, пригортати своїми міцними руками Оксанине м'яке тіло. Вона дрижала, випиналась, випиналась, мов товстий в'юн. Груді відхиляла, а внизу ще більше прилипала до Петра...

— Оксано, Оксано!... — шептав він.

От ще один мент і зрада Петра Тодосьці, а Оксани Гнатові довершиться... Розхвильований Петро зовсім очамрів, забув за жінку й діти, віру й закон. Пам'ятав тільки одно: якомога скоріше задовольнити своє статеве бажання... От-от повалить її на долівку... Але не встиг — Оксана виприснула з його рук.

— Ха-ха-ха!... — залилася вона сміхом.

Петро стояв з розведеними руками, часто дихав, сопів, очі горіли.

— Бачу, куме, ви дуже палкий та проворний!... Ха-ха-ха!...

— Я... я... кумо, що ви робите зі мною?...

— Прохолоньте, куме, заспокойтесь... Не для того я вас покликала до себе... Для того діла мені вистачить і Гната... Ха-ха-ха!...

— Так як же це так, кумо?...

— А так — краще сідайте за стіл, вип'ємо по чарці, закусимо та поговоримо собі любенько...

— Мені ніколи, я мушу йти додому...

— Ні, куме, гадаю, що ви так скоро від мене не підете... А втім, як хочете... Коли я вам нелюба, то прошу... — Павза. Одно на одного дивиться. — Так залишається?...

— Коли не виженете, то залишусь, — відповів він глибоко з грудей.

— Ха-ха-ха!... Не на те я вас покликала, щоб виганяти... Глядіть тільки, куме, щоб опісля не жалкували?...

— Кумо, мені здається, що ви тільки жартуєте?...

— Ні, не жартую, от побачите, що не жартую... Давайте я вам поможу роздягти піджак — ви цілий мокрий — спітнів. — Взяла його за рукав і допомгла роздягтись.

— „От добре, що догадавсь чисту сорочку надіти!” — подумав Петро.

— Заходьте за стіл, сідайте й будьте у мене, як у себе вдома...

Петро аж тепер побачив, що на столі стояла пляшка, а в хаті пахло остож не тільки любистком та холодною м'ятю, а й підсмаженою ковбасою з капустою.

— Але ж я, кумо, сьогодні з собою грошей не взяв!...

— А навіщо вам гроші?

— Та за горілку ж треба заплатити?

— Ха-ха-ха!... Ні, не треба — сьогодні я вас вгощаю. Оксана налила зразу дві чарки. Петро помітив, що горілка якась жовтенька.

— Рада, що дочекалася цієї хвилини, коли ми можемо випити тільки вдвох на здоров'я вашого сінка, а мого хрищенника!

— Дякую, кумо, а я вип'ю за ваше здоров'я.

Поцокалися, подивилися одно на одного, мов закохані молодята, й випили.

— Як вам подобається моя горілка?

— Дуже смачна — зроду такої ще не пив.

— Заправлена, куме, чарами, заправлена... ха-ха-ха!... Закусуйте, куме, не соромтесь.

— Та я, кумо, не голодний.

— Про те я вас не питаю — а з-за столу не випущу, поки всього не з'їсте, що лежить на полумиску. Чим скоріше ж з'їсте, тим краще для вас буде, — промовила лукаво. — Вип'ємо ще по одній і багато вам не дам, бо ще справді причарую... Ха-ха-ха!... Тоді ви ніколи не захочете від мене відійти... Ха-ха-ха!...

— Я не знаю, чи знайшовся такий чоловік, який би хотів від вас, кумо, відійти й без цих чарів?...

Оксана глибоко зітхнула.

— Є такий на світі, який не звернув уваги, коли до нього закохалась дівчинка Оксана...

— Про кого це ви, кумо?...

— Пізно говорити, — краще вип'ємо ще по одній...

Випили. Петро цілком заспокоївсь. Горілка піддала апетиту, й він раптово закушував. Ну, та й закусточка ж була — капуста кисленька, а ковбаса підсмажена. Сухенька — одно чудо!...

— Що, коли б нас оце отак вкупі побачила Тодоська? — В Петра в роті захололо... І тільки по хвилині він зміг відповісти:

— А що, коли б побачив Гнат?...

— Ха-ха-ха!... Коли б нагодився, то я б посадила його між нас!...

— Ні, кумо, Гната рядом зі мною не всадите...

- Чому?...
- Ми сьогодні на випасах посварилися.
- Посварилися — за віщо?....
- Він мене обіграв у карти, і я ще йому залишився винен вісімдесят копійок.
- І ви за вісімдесят копійок посварилися?!...
- Так.
- Ха-ха-ха!... Оце добрі куми!... А я не знала, що Гнат грає в карти на грощі — треба його від того відучити.
- Не варто — він такий добрий картюжник, що сьогодні на випасах усіх обіграв.
- Сьогодні він обіграв, а завтра його обіграють.
- Можливо, наскочить на ліпшого картюжника, як сам.
- Але сьогодні... — Петро не домовив і замовк.
- Що ви хотіли, куме, сказати?
- Та... коли б не ті карти й сварка з Гнатом, то, можливо, я до вас був би й не прийшов...
- Ага, не кохання вас сюди привело, а помста?... — Оксана взяла свою буйну голову в руки й замислилася.
- Кумо, Оксано...
- Ах, давайте вип'ємо ще по одній, — перебила вона його, раптово налила й, не чекаючи, поки Петро візьме чарку в руки, сама випила. Встала з-за столу. — Помста. Солодка річ — помста!... Я не хотіла мститись на тій, яка забрала того, якого я кохала, але вона мене вчора до того довела...
- Про кого це ви, кумо, говорите?...
- Та про неї ж — про вашу жінку...
- Про Тодоську?!... Як — то й ви колись була закохана в Андрія?!...
- Ні, куме, не в Андрія, а в Петра!...
- В якого Петра?...
- У вас, Петре!
- В мене?! — він аж рота роззявив.
- Так!... То було моє перше і єдине чисте, може ще дитяче кохання, і я за нього ніколи не забувала.
- Та що ви, кумо, говорите?... Може то вам снилось?...
- Ні, не снилося... А тепер воно, мов сон...
- А коли ж то було? Я ж нічого ні про те не знаю.
- За те я знаю... — Оксана сіла й знову взяла свою голову в руки. — Мала я тоді тільки тринадцятий рік. А ви тоді мали — не знаю, скільки ви мали. Чорненькі вусики пробивалися, лице таке червоне, свіженьке, очі карі, постать струнка...
- Та коли ж це, кумо, було?
- Тоді, коли ви мали, може, років з вісімнадцять. Мій бать-

ко лагодив вашого воза коло майстерні, а ви з вашим батьком йому щось помагали...

— Ага, це тоді, коли ви мені подавали холодної води?!...

— Атож — тоді. Я соромилась на вас прямо дивитись. Сиділа в хаті, крадькома виглядала у вікно й ловила очима кожний ваш рух. А в середині дрижало дівчаче кохання... Я мріяла, вигадувала те, як би зробити найлучче, щоб ви догадалися про моє кохання. Після того, може, не минуло й тижня, як батько відвіз мене в Шполю — сатана, мабуть, шепнула йому, щоб він те зробив... Я скоро прибігла додому вночі, бо вас хотіла невідмінно побачити й сказати, де я є... Батько мій взагалі — добра людина, а коли нап'ється, то часом цілком осканеніє. Лиха доля, мабуть, так судила, що треба ж було мені застати його в хаті дуже п'яного та ще й з якоюсь нетьопанкою... Він на мене визвіривсь і крикнув: „Хто тобі дозволив приходити додому?!... Зараз же мені біжи назад, бо вб'ю!“... Я перелякалась і побігла з плачем із села... Ночувала під копами, не спала та все мріяла, щоб прийшов Петро й вирятував мене... До Шполи звідси не близько... Спасибі, люди підвозили й годували, а я їм платила за те сльозами... Служила я потім у жидів і в панів... І не була я такою вже непутящою, як то про мене люди говорили й говорять. Батько якось схаменувся і згадав про мене — забрав назад додому. Тут і почалися скажені парубоцькі напади на мене. Розпускалися брехні, що мене не дістане тільки той, хто не хоче, — справді ж ніхто мене тут не дістав. Боронила я від напасників, як могла та наскільки вистачало моїх сил... Окрім батька нікому було тут взяти мене в оборону... Довідалася, що Петро Степаненко збирається одружитись з Тодоською Мальчевською. Заплакала я та й пішла знову світ-за-очі... — Оксана замовкла, зітхнула й заплакала.

— Ах, яка шкода, що я того раніш не знав!... Щоб же мені тоді було догадатись, як ви мені води подавали...

— Так вже доля судила... Судженого конем не об'їдеш... — відповіла Оксана, витираючи сльози.

— А де ж ви, кумо, потім перебували?

— Ех, де я тільки не бувала!...

— А чи ото правду говорять про якогось кабанника?...

— Правда — тільки дійсна правда трохи інакше, як про неї люди говорять. Той чоловік не тільки кабанник, а й має сімдесят десятин землі за Синюхою. Чоловік учений і добрий господар. Він був для мене ліпшим за рідного батька. Навчив мене ума-розуму та господарювання.

— Як же ви до нього попали?

— Найнялась за наймичку, але скоро сталося так, що я стала господаркою на його добрі.

— Чому ж ви, кумо, його покинули?

— Я його не покинула — ми доброхіть зійшлися, доброхіть і розійшлися. Він удовець, багато старший за мене, має трое дорослих дітей, які учаться аж у Києві. Я — як бачите — му-сіла б його обманювати... За те добро, що він мені зробив, не чесно було б платити зрадою. Я йому призналась, що без на-лежної потреби... мені тяжко витримати. Порадилися та й ро-зійшлися. Може інша — „путяща” — його з рук і не випусти-ла б, а я — „непутяща” — випустила....

— А хіба ви, кумо, знаєте, що вас називають у селі „непу-тящою”?...

— Ха-ха-ха!... Я як захочу, то можиму знати, що коли в ко-го в печі вариться та печеться...

— Як?!...

— За пару крашанок, за шматок сала та за гривеника пу-тящі цокотухи мені все донесуть. Ви гадаєте, що я це знаю, як люди говорять, що я з писарем?... А вони того не знають, що п'яний писар, як мужчина, нікуди не годиться... Потрібний же він мені, бо я знаю, що на небі Бог, у пеклі чорт, на землі цар, а у волості писар мають однакову силу... Я мушу писаря в ру-ках тримати, бо з його допомогою кожного приборкаю, хто попробує мені стати на шляху!... Одної Тодоськи не можу тепер приборкати, бо вона мені кума!... Ха-ха-ха!... А ця кума вчора від мене морду відвертала, гадала, що непутяща Оксана дур-на, нічого не помітить!... Ех!... Вип'ємо, куме, ще по одній, та нехай на світі все чорт візьме, коли він украв моє перше ко-хання!... — Випили. Вона налила до склянок квасу. — Запи-вайте, куме, запивайте раптово, бо нам ніколи!...

— А й справді я засидівсь, — сказав Петро, допиваючи квас.

— А куди ж ви, кумо, поспішаєте? — додав він, вилазячи з-за столу.

— Ось зараз побачите, — вона підбігла до ліжка й почала розкидати подушки.

— Так я вже, кумо, піду...

— Підете, зараз, куме, підете!... Поверніть мені тільки те, що я вам дала!... — вона підбігла до Петра й схватила за шию.

Вони злилися в обіймах.

— Я дитини хочу, дитини хочу — чуеш, Петре?...

— А Гнат?...

— Бачиш же, я від нього її не маю!...

— Оксано, кумо... та це ж зрада... може ще матимеш?...

— Я, — вона вдарила себе долонею по грудях, — рішила, що це є мій маєток!... Що захочу, те з ним і зроблю... Я хочу

мати дитину від тебе, від мого першого в душі коханого коханця!... Чуєш?...

— Та що ви?...

— Не ви, а ти!... Хоч одну ніч ти будеш мій!...

Із неї миттю злетів фартушок, тоненька спідничка. Очі горіли, мов у вовчиці в темну ніч.

— Оксано, голубко... та що це ти?..

— Соромишся?... Так я ще трохи лямпу вкручу!... — Вкрутила. Кинулася до Петра й почала з нього все зривати.

— Та це ж безобразіє... — ледве вимовив, трясучись Петро. Вхопив Оксану... Вони разом упали на ліжку... Впірнули в подушки...

XVII

Вдосвіта Петро повернувся крадькома додому. Відчував у цілій тілі втому, ніби Оксана випила з нього половину крові... А відпочивати ніколи. Ходив по подвір'ю й робив, що треба було рано робити. Положив барило на віз, наносив води й наповнив його. Збігав до бідніших селян і найняв дві дівчини плоти просо.

Тодоська, не дивлячись на слабість, мусіла вставати. Робота не чекає, поки вона зовсім видужає. Бабуся Явдоха ще з вечора відійшла на чергову „оказію"... Тодоська саме доїла корову, коли повернувся Петро від тих дядьків, у яких отож найняв дівчат.

— Де це ти був?

Петро злякався, бо подумав, чи не запитує жінка, де він був цілу ніч...

— Та... та ж я бігав дівчат наймати, — спам'ятавшись, відповів він. — Я ж тобі вчора говорив, що просо глушиться... Йі баштан треба сапати... А як Маса спав?...

— Спав — гадала, що ти вночі навідаєшся в хату та й подивишся, як він спить... Відтягни теля — я ще не маю сили.

— Та я хотів зайти, — брехав Петро, відтягаючи від корови теля, — але заспав... Дві ж ночі перед тим до пуття не спав — зморився...

— Ну, першу ніч міг би виспатися, коли б був не проп'янувався у кабанниці...

Петра ніби шилом ті слова кольнули в серце. Коли б то Тодоська та не була його жінкою, він би її навчив, як Оксану ображати!... Але замість того він тільки сказав:

— Вибач мені, Тодосько, подруге того не станеться...

— Гляди, Петре... Маса, здається, буде дитина мовча-

зна — не плаксивий, — говорила Тодоська, продовжуючи дойти корову.

— Ну, й слава Богу — неплаксивий — менше клопоту. Я вже й барило налив. Хочу раніше виїхати на поле. Ще підгострю сапи. Приготов там хліба та сала... Найняв я Зосимівну та Яценківну, — сказав він уже на відході від Тодоськи.

— Та куди ж ти поспішаєш? Почекай, зараз видою — та занесеш мені дійницю в хату — я ще не можу. Коли корову та телицю виженеш у череду, то теля залишиш у загороді. Поставиш йому шаплик з водою та підкинеш трави. В хаті стоїть парена гречана полова, обмішай її висівками та винеси свиням. Куї ам насип посліду, а в корито налий води. Принеси хоч зо двоє відер води та налий в сінях в діжку...

— Добре, добре, Тодосько, я все зроблю. А ти йди та лягай — не втруждай себе, — говорив улесливо Петро.

Заніс дійницю в хату й поставив на лаву. Кинув очима на малпосінького синка, якого рішив виховати на „лана"... Червоненьке дитя з усмішкою на вустоньках спокійно спало. Варто, ні, більш ніж варто — Петровою повинністю оце було б поцілувати мамусю синка Масі. Але... він так, бідолаха, націлувався за ніч з кумою Оксаною, що в нього аж губи попухли... Зараз йому не до поцілунків — ніколи, роботи багато. Йому навіть „ніколи” подивитись прямо Тодосьці у вічі... Петро крутнувся, мотнувся по хаті та й вискочив із неї, мов ошпарений кіт... Вдруге заскочив знову в хату по торбу, в яку Тодоська поклала не тільки хліба й сала, а й тих пиріжків, які все ще залишались від христин. І знову він „забув” поцілувати Тодоську. На це вона не звернула особливої уваги, бо вірила, що Петро дійсно дуже заклопотаний тим, щоб скоріше виїхати в поле на працю. Виконав він точно Тодосьчині розпорядження, запряг лошиці й подався у поле.

Дівчачі руки видалися куди зграбінішими до полотна проса, як ворухкі — Петрові. Пальчики їх тільки мигали в зелені, вивираючи різну погань, швиденько повзли наперед, полишаючи позаду прим'яте чисте прісне. Дівчата собі працювали та говорили, говорили про парубків, про своїх подруг. Одну з одним парували — яка якого кохає, котра з котрим спить. Який парубок від якої дівки „потяг суху"... Коли перебрали всіх, переговорили все, тоді почали співати й співали аж до вечора.

Петро ж невтомно поров сапою землю. Направо й наліво, коло себе: сап-сап!... сап-сап!... І тільки курява вставала. Ділянку за ділянкою відміряв, та все вперед, вперед!... Тут ніхто йому не заважав, щоб він „засапавсь” сам у себе й міркував,

перевіряв свої почуття та відшукував виправдання тому, що він цієї ночі наробив... Прислухаючись до свого нутра, Петро ніби чув два голоси — перший: „Погано ти зробив, що зрадив свою дружину та ще саме в той час, коли вона родила тобі сина й недужа лежала. Так порядні люди не роблять”... А другий: „Ге, що ж тут такого?... Дружина ж про те не знає, недужа... Ну, а коли видужає, мине законних шість неділь, то мене для неї встачить... Та й то ж сказати — Оксана сама призналась, що кохала мене раніш, як Тодоська... Ех, як жалко, що я тільки вчора про те довідався. От коли б я був знав за парубоцтва про те, Оксана була б моя і все добро Штельмахове з майстернею було б моє. Ну, та вже того не вернеш”...

І почував Петро себе лицарем, бо який „порядний” чоловік не хотів Оксану мати коли не жінкою своєю, то коханкою?... Але нехай тепер якийсь попробує — опечеться. Оксана тільки його, Петра, кохає!... — „Ну, що, щоб оце я овдовів і Оксана овдовіла?... Побрайся б, добро до добра, й був би дука на все село!... Ні, цього не буде — не маю я щастя”... — Сапав та міркував далі.

— „А що, сліпий Гнат, обіграв мене вчора в карти та ще й глузував з мене перед людьми?... Ото знай, як подруге Петра зачіпати. Коли б був того не зробив, то, їй-богу, я Оксани не зачіпав би!... Ах, а як же вона вміє кохати!... Мало не загризла мене... Ох же ж і палена молодиця — не те, що моя спокійна та холодна Тодоська”... — Він пригадував менти „найвищої насолоди” з Оксаною й здригався. Його звирячий інстинкт знову прокинувся — ще йому мало... А сапав в руках тільки: шу-шу-шу!... — по підсохлій корі землі. Обминав, обсапував кавуни, які вже мали по чотири-п’ять листків, а деякі навіть починали пускати від корінців „батоги”...

— „Воно навіть і не треба, щоб Тодоська та Гнат умирали, — міркував Петро далі, — от тільки, щоб у мене не діти... Тодосьці пригадав би Андрія та й іди під всі вітри — шукай собі його в монастирі... Сліпому Гнатові дулю під ніс — а Оксану до себе. От би з нею зажив!... Господарство к чорту по боку й зайнялися б разом кабанництвом... Оксана казала, що то дуже вигідна комерція”... — По хвилині ж: „Ну, чим все це скінчиться?... Не дай Бог, щоб Тодоська довідалася, бо тоді я навіки пропав... Але чорта пухлого — мусимо з Оксаною так робити, щоб Тодоська й Гнат ніколи про те не довідалися... Та я може до Оксани довго й не ходитиму — так трохи — поки запевнюсь, що вона моя, а Гнатові я віддячив... От тільки погано, що вона хоче від мене мати дитину... Що, коли таки буде й воно вийде до мене подібне?... — Поміркував. — Ну, так і нехай буде!... Коли неварний на своє — то нехай кормить

мое, щоб пам'ятав, як у мене вигравати шістдесят копійок та ще й до того ні за що вимагати вісімдесят!...”

Так Петро міркував, міркував, аж до обіду та на різні лади виправдував свій „лицарський” вчинок. При обіді ще трохи пожартував з дівчатами. Вони скоро пішли полоти, а Петро знову залишився коло воза сам. Напоїв лошиці, підкинув їм того бур'яну, що дівчата напололи, позіхнув на увесь степ і відчув утому. Приліг під возом та й заснув, мов забитий. Проспав довгенько. Схопився — цілий мокрий від поту. Щось страшне йому приснилось.

В очі вдарили рештки тої крові, яку Оксана не „випила” за ніч... Петро їх протирав кулаками, слинив, розплющував, але нічого перед собою не бачив. У очах було тільки червоно-червоно — мов у пекло живцем попав...

— Що ж це таке?... — шепнув він злякано. — Невже я осліп?!... Невже оце так скоро мене Бог покарав?!... — м'яв очі, м'яв, плював на кінчики пальців та промивав очі. Нічого не помагало — червоне пекло перед ними не вгасало... От уже намірився зірватись з місця й бігти степом, бігти невпинно та кричати:

— „Рятуйте, хто в Бога вірує!... Я, Петро Степаненко, осліп!... Бог покарав мене за те, що я цієї ночі зрадив свою жінку, Тодоську, з кумсю Оксаною Таранихою!... Світа Божого не бачу... Куди не повернуся, переді мною тільки червоне пекло, пекло!...”

Але... на своє щастя, такої „потіхи” для людей на зеленому степу йому не довелося робити. Кров сама собі відпливла з його очей і йому розвиднилося.

— Ну, слава Тобі, Господи!... — шептав Петро, христась. — Як же я злякався... Такої okazji зо мною ще зроду не траплялося...

В роті пересохло. Він напивсь води, промив очі й намочив голову. Бачив світ Божий та степ зелений так само, як і перед цим хвилиним лихом.

— Мабуть куряча сліпота оце мене напала... Але ж чув, що вона людей напада вночі, а мене спіткала вдень — бий її сила Бога!...

До самого вечора вже ніяк не міг забути про ту сліпоту. Як не міркував, не виправдував себе, але все ж таки мусів погодитися з тим, що „оказія” з очима — пересторога, щоб він не робив надалі таких „лицарських” вчинків, як проробив з Оксаною минулої ночі...

Петро затримався на полі, аж доки сонце спочило. Намірився використати найнятих дівчат для полоття повністю. Сам же висапав цілий баштан, хоч і гадав, що тої праці вистачить

йому днів на два. Головно ж затримався він на полі допізна тому, щоб перед сном не довелося довго обминати ясних очей рідної дружини.

Тодоська повільно видужувала. На вечерю Петрові та дівчатам подала свіжий зелений борщ та вареники з сиром. Петро радів, що не доводиться йому одному бути віч-на-віч з Тодоською. Він нікому не признався, що йому вдень трапилося з очима, хіба може опісля Оксани про те скаже... Дівчата дістали свій денний заробіток — по двадцять копійок, подивились на малого Масю, похихикали та, певно, подумали, що й їх чекають отакі лялечки... Подякували господарям за хліб — за сіль та заробіток, і пішли. На вулиці спіткали своїх подруг і прогуляли та проспівали з ними далеко за північ. Другого дня Петро вже сам дополов просо. По обіді його знову хилило до сну, але він бадьорився — боявся, щоб у його очі не заглянула вчорашня „оказія”...

Ось знову настав той день, у який — згідно з умовою — Петрові стелилась дорога до Оксани... Знову цілий день не брала його по-належному праця. Борюкався з собою — йти — не йти, йти — не йти... Так аж до смерку, а потім потягла Петра якась невидима сила знайомим шляхом. Оксана зустріла його на тому ж місці. На цей раз вона вже багато слів при вечері з чаркою не витрачала. При перших дотиках одного до одного їх починало трясти... Статевий потяг не давав спокою — вони кидались в обійми, а потім у ліжко...

Тодоська пильно доглядала свого сінка Масю. Кормила, пестила. Хоч і було літо, але вона по купелі сповивала його в нагріті на печі пелюшки. В її материнських грудях дійсно вищачало молока для своєї дитини. Маса, народжений худеньким, почав скоро поправлятися, повніти на радість Тодосьці.

XVIII

Минуло може трохи більше як місяць від першого гріхоблуду Петра та Оксани. Обое звикли одно до одного й до того, що роблять... Гнат орав на пар і зовсім днів з чотири не повертався додому. Оксана та Петро могли за ті ночі повною мірою „вволити свою волю...” В останню ніч Оксана особливо була рада та весела. Сповістила Петрові радісну звістку — її внутрішня жіноча регуляція повернулась у бік материнства... Ця новина Петра не порадувала, як Оксану. Навпаки, він навіть злякався. Але спам'ятався — може то й не його вина?...

— А може ж то від Гната?...

— Ха-ха-ха!... Коли б від Гната — то могло б уже бігати...

— А що, коли дійсно від мене й буде подібне до мене?...

— То й добре — я так і хочу!...

— Атож, потім тебе Гнат викине з ним із свого двору.

— Ха-ха-ха!... — поважно: — не боюсь, нехай викида! А я свою дитину зумію оборонити не тільки перед Гнатом, а й перед цілим світом!... Коли мені доля судила, щоб я родила дитину ніби від двох батьків, а тому воно стало безбатченком, так пам'ятайте, батьки, воно не буде безбатченком!... — вигукнула Оксана.

Петро мовчав. Настрій його впав. Йому прикро було, що Оксана навмисне так зробила, щоб дитину мати від нього та ще щоб і подібна була до нього. Коли вона раніш про те казала, то він гадав, що то вона тільки жартує. А тепер розумів, що то не жарти, ох, і не жарти!... Шила в мішку не заховаш... Не заховаш на селі й подібності дитини до дійсного батька... Тодоська довідається й тоді біда буде, велика біда!... А окрім того, як то буває в таких випадках, люди прозвуть його громадським бугаєм...

— „Ні, ці жарти треба припинити, — міркував Петро. — Прийду ще може раз-два до Оксани, а потім прощай — може на рік, а може й на вік... Люблю я її куди більше, як мою Тодоську!... Ах, як жалко, що доля мені не судила одружитися з Оксаною. Ото б були обое щасливі!... Але пізно — що з воза впало, те пропало”...

Петро поводився перед Тодоською так, щоб у її душу не запало ані тіні підозріння в тім, що він зрадник. Став таким маніжним, улесливим. Не встигла вона взятись за якусь роботу, коли він уже підбігав і все сам за неї робив. Тодоська давно видужала, поправилась і на обличчі починала грати кров... Однак вона, як годиться, твердо дотримувалася Богом веленого шеститижневого терміну... Старалась Петра не дражнити та не зворушувати його пристрасти... Не сьогодні-завтра мали розпочатись жнива. В неділю зранку Петро поїхав у поле, щоб подивитись, чи вже його жито поспіло. Заглянув і на інші свої ділянки. На баштані вже з'явились перші плоди — огірки, вибирав їх. Повернувся додому, коли вже люди з церкви поприходили. Тодоську застав у хаті чисту та веселу. Про те, що вона сьогодні милася, чепурилася та носила, як то належить на шестій неділі, дитину причищати, Петрові не сказала. Гадала, що він і сам дуже добре пам'ятає цей день, якого вдосталь начекався... А коли б він випадково забув, що сьогодні за день — тим краще. Вона до нього несподівано навідається у клуню і тим солодше буде кохання по довгій перерві...

Тодоська нетерпеливо чекала вечора. Чекав його й Петро.

Оксана раніше йому сказала, що в неділю Гнат виїздить на декілька днів з в'язальниками на панське косити озимину. Петро хоч і зарікався, що сходить до Оксани ще раз-два та й годі... Але зарікався, та не видержав... Все відкладав той „раз-два” на далі. Тільки смеркло — він і побіг, щоб часом:

*Не позаростали стежки-доріжки,
Де походили милого ніжки...*

Тодоська вклала спати Івасика та Марійку, а потім накормила та заколисала Масю. Пішла до клуні. Відчинила потишеньку двері. В клуні темно, тихо.

— Петре, Петре, — запитала тихо, — ти спиш?... — В темряві ані шелесть — тихо-тихо. — Петре? — гукнула вона. — Це я прийшла до тебе!... — а відповіді не чути. Раптово кинулась у куток під стіну, де стояли санки, на яких Петро звичайно спав... мац, мац руками... Піймала кирею, потягла, а під нею нема Петра. Її за серце здавило, але ще не вірила, що його в клуні нема. Обмацала докладно санки, спустилась на коліна, рачкувала по клуні, мацала по розісланій траві, шукала, але — даремна праця.

— Ох, яка ж я дурна жінка!... — викрикнула вона, — Оксана давно вже від мене його вкрала!... — Залилася сльозами. — Чому ж я раніше не прийшла сюди та не подивилась, чи він тут спить?... — плакала, гірко плакала. Це для неї була така несподіванка, що вона мало не втратила притомності. Сиділа по середині клуні, припадала до землі та плакала. Потім схопилась, вискочила надвір і пустилась бігти.

— Піду, піду, вікна їй поб'ю!... Хату спалю й нехай обое в ній спечуться!... — вибігла на вулицю й схаменулась. — А може він не в неї, може десь з чоловіками заговорився, може скоро повернеться?... Та невже б же таки вона його від мене відбила?... Він же так мене кохав. Останніми тижнями пилинці на мене не дав упасти... — Вернулася. Сіла під хатю на призбі. — Почекаю, може скоро прийде.

З вечора довго парубки та дівчата на вулиці не вгавали — співали, жартували, сміялися. Та ось уже й їх, молодих, повних буйної сили, сон покликав у свої могутні обійми... На селі й останній пес замовк — спав.

А Петро не вертався... Тодоська сиділа на призьбі та плакала.

— О, зраднику, негідний, цього я тобі не прошу!... А ти, повіє гладка, ціле життя пам'ятатимеш, як чужого чоловіка зводити з розуму!...

У хаті озвався малий Мася. Мати мусіла бігти до нього.

Взяла на руки й почала кормити, пригортала до грудей та плакала. Миттю родилась страшна думка:

— „Побіжу до криниці й кинусь з ним до неї!“... — Взялась за клямку дверей, зупинилась. — А що буде з Івасиком та Марійкою? — шепче. — Хіба і їх забрати на той світ з собою?... — Хвилинку міркувала. — Ні, діти не винні, що їх тато — зрадник. І сама не втоплюсь, дітей не осирочу, зрадникам радости такої не зроблю. Нехай мені Бог простить, але я помщусь, о, помщусь! — вигукнула вона й заскриготала своїми білими, рівними, гарними зубами.

Мася знову спокійно спав. Тодоська поклала його в колыску, трохи поколихала, переконалась, що він міцно спить — пішла на двір. Півні, мов на команду, в цілм селі заспівали.

— А може він уже в клуні — берегами вернувся? — побігла. Марна надія — Петра в клуні як не було, так і нема. Сиділа знову під хатою. Заздрощі мучили, ох, як мучили! За серце п'явками смоктали, в грудях пекли. На кого він її, чесну матір, вірну дружину проміняв? Непутяща Оксана брала, бо стерва на собі багато має. А хіба ж вона, Тодоська, не була за дівочтва найкращою дівкою на селі? Потухла її краса, бо клопіт, тяжка праця, діти обсіли. Для Петра та для дітей вона тільки й живе. Ніколи їй про себе та свою красу дбати. Ось уже й на світ почало благословитись. Півні вдруге перегукнулися, а Петро не йде. Тодоська уважно прислухалася до кожного шелесту, до подиху світанкового вітру. Врешті почувала далекі кроки, вони хутко, але ніби несміливо наближались, наближались.

— Це він!... Пізнаю, що то його зрадницькі кроки!... — шепнула Тодоська. Встала з призьби, пригнулась і шмигнула в хату. Стала за луткою вікна так, щоб її знадвору Петро не покмітив. Серце билось, билось, мов з грудей хотіло вискочити. Тихо скрипнула фіртка. Кроків не чути. Та як же їх почути, коли он Петро коло своєї власної хати проходить навшипиньках, мов дійсний злодій?... На вікна навіть і не глянув.

— Ось він, зрадник проклятуший!... — шепнула Тодоська, ледве стримуючи себе, щоб не викрикнути ті слова на ціле село. — Фу, який же ти гидкий, нікчемний чоловік!... Я тобі родила сина, а ти використав мою недугу й зрадив мене. Почекай же, ціле життя ти пам'ятатимеш той день, в який родився Мася!... — І раптом вона скипіла. — Ні, помсту далеко відкладати не варто — вхоплю сокиру, вскочу в клуню, рубну по голові й скажу: „Оце тобі за зраду мене з Оксаною!“... — міркувала. — Ні, не варто — ще рано... Та я ж у дійсності ще й не знаю, де він був, до кого ходив. Нерозважно можу тіль-

ки занастити його, себе й дітей. Може ж він у Оксани й не був?... — пробувала потішати себе, але в душу загніздилась сама собі непереможна віра, що він таки оце повернувся від нечестивої куми Оксани.

Так до східсонця Тодоська очей не зажмурила. Твердо рішила — виду Петрові не подати, що вона вже все знає, аж поки не прослідкує, куди він ходить. Поводилася з ним так, ніби нічого не сталося. Спокійно, принаймні назовні, робила своє в хаті та на дворі. Петро готувався до жнив. Зробив нові грабки, приробив до нового кісся ручку, виклепав та вигострив косу, полагодив граблі. По обіді довгенько в клуні проспав. Не диво, певно в Оксани вночі було йому не до снання... З вечора налив повне барило води. Все по-належному приготував, щоб рано довго вдома не затримуватись перед від'їздом у поле.

Тодоська цілий день давила в собі гнів та заздрощі. Тільки підчас обіду ледве утримала себе, щоб не вчинити помсти. Петро сів за стіл і щось улесливо говорив Тодосьці. Та брехня затрясла її, мов лихоманка. Вона несла миску гарячого борщу до столу. Миттю з'явилося бажання стрибнути до Петра й „надіти” на голову йому ту миску... Та в останній мент опам'яталась:

— „Осліпне ж, — подумала, — тоді його, зрадника, не тільки доведеться ціле життя кормити, а ще, може, й з торбами по світі водити...”

Коли він заснув у клуні по обіді, то Тодоська навмисне його не будила, щоб часом не викликати хоч би тіні в ньому підозріння. І вона б мусіла хоч би годинку заснути, але ж яка добра господиня, мати трьох дітей, може вдень спати? Втома ж по безсонній ночі та болі душі з ніг її валяла, однак вона трималась. Цілий день вигадувала пляни, як би найвигідніше та найдошкульніше помститися Петрові та Оксані. Звичайно вона часом запитувала чоловіка, де він буде спати. На цей раз і від того втрималась. Коли ж він сам увечері сказав, що йде в клуню спати, вона йому відповіла:

— Йди, Петре, та добре виспись, бо рано треба вставати. Вдень нас на полі чекає тяжка праця. Я також зараз ляжу.

— А тяжка, — відповів він, позіхаючи, — жито, слава Богу, добре вродило. Коли не цілих двадцять — то кіп вісімнадцять накладемо на десятині. Позернило також добре. Родина в нас зросла, але не біда — Бог нас не забува.

— Не забува — і ми Його Милосердного не сміємо забувати, — відповіла Тодоська, думаючи при цім про Петрову зраду та про порушення ним клятви божої, даної під вінцем.

Петро тільки мимохить у відповідь на ті слова зітхнув і пішов „спати”... Тодоська вийшла вслід за ним. На порозі навіть поцілувалися. Зачинила сінешні двері й гучно стукнула засувом, але в дійсності дверей не засунула. Дітей заздалегідь поклала спати, Масю накормила й заколисала. Приготувала сіру здорову хустку. Намотала три клубочки валу й докладно намазала їх смальцем. Відкраяла пів черстої хлібини. Врешті знайшла стареньку непотрібну миску й налила до неї з мазниці густого дьогтю. Всю ту „зброю” поклала на лаву, а сама стала за луткою. Минали хвилини, які Тодосьці здавалися довгими годинами — напружено чекала, вдивляючись навкись крізь вікно в нічну темряву.

— А може якраз цієї ночі й не піде, — шептала вона. — Ту ніч, певно, напилися, зрадницькі душі, кохання донікуди... — Тодосьці дуже хотілось, щоб він пішов. — Коли залишиться відпочивати — я згорю від гніву, якщо не помщуся ще цієї ночі... Ага, йде, йде!...

Петрова постать промайнула в темряві. Тодоська хустку накинула на себе, хліб та клубочки в пелену, а миску з дьогтем під пелену — й тихо з хати. Вискочила на вулицю. Петрову постать ледве вже помітно. Поспішає вниз вулицею, вниз. Тодоська пригнулась і попід тинами за ним... Він пройшов одну вулицю, повернув у другу. Прямує до ставу.

— „Куди ж це він іде? — міркує Тодоська. — Кабанниця ж не там живе?... А може й не до неї — може ще якусь іншу має?”...

Петро підійшов до греблі, став коло ліски, озирнувся. Тодоська притаїлась на другому боці вулиці коло тину. Під Петровими черевиками залуцали не вперше, ох, не вперше, сухі патички. Швиденько переступив ліску. Тодосьчине серце: бух-бух, бух-бух!...

— „Ага, так он яким шляхом він до неї ходить?!”... — подумала вона. Пригнулась й перебігла через вулицю. Попід ліскою, попід ліскою — швидше до перелазки... Прислухалась. Петро шелестить лозами. Тодоська тихенько перелізла через ліску — під її босими ногами не луснув ані один патичок... Знайшла стежечку поміж лозами й тихо, мов кішка, за Петром... Ось він вийшов із лози. Обминає чужі капusti. Тодоська мало не рачкує, але далеко від нього не відстає. Петро минає одну — другу леваду й повертає на гору — зника в Тарановому саду... Минув криницю, йде далі, прямо до клуні. Тодоська поміж деревами — стрибає від одного до другого — ховається. Коло пасіки щось ніби забіліло — тихо, штучно покашлює, Петро також кашликом відповідає. Зійшлись!... Злилися в одну постать... Тодоською затрясло — ближче,

ближче до них... хоч і темно, але вона бачить, як зрадницькі душі цілуються...

— О, прокляття на вас!... — мало не вигукнула Тодоська. Ледве стрималася, щоб не кинутись на них. — „Рано!... — міркує. — Скочу на них тоді, коли вони оглухнуть і осліпнуть, захопившись зрадливим коханням...”

Помилилась. Головного в їх коханні, на нещастя чи на щастя, Тодосьці не довелося бачити... Оксана взяла Петра за руку й повела з саду через тік та до хати. Тодоська мало не викрикнула: „Стійте!”... але догадалась, що вони не стануть, а розбіжаться в різні кінці — та й по помсті... Вона залишилась у саду за ворітьми, з повною душею непереможного гніву. Припала до землі й мало що не розлила дьоготь... Опанувала собою, сіла й гірко заплакала. Почули собаки, прибігли до воріт і загарчали, поводячи носами, почувши пахощі смальцю з клубочків. Тодоська відламувала шматочки хліба й кидала їм. Собаки хапали, ковтали й знову гарчали, але вже нерішуче, заглядали крізь ворота й нюхали. Смалець, пахощі смальцю їх манили. Старий Бровко обісмілювався, стрибнув через ворота й почав лашитись до Тодоськи. Вона йому кидала шматочки хліба. По хвилині коло неї були вже всі три презлющі Таранівські собаки. Вже з'їли увесь хліб. Тислися носами в Тодосьчину пелену. Вона їх погладила, потім дістала з пелени клубочки, вимазані в той смалець, і кожному дала.

— Нате, грайтесь ними... — шепнула вона.

Собаки, піймавши кожна свій „подарунок”, розбіглись у саду в різні кінці.

Так головної перешкоди Тодоська позбавилася — собак укоськала. Пустилась бігти до хати. Намірилась побити вікна, двері й кричати, кричати на „гвалт”... Розбудити все село, підняти всіх на ноги. Нехай увесь світ знає, що тут діється... Нехай всі люди знають, що вона за жінка, оця гладка кабанниця Оксана...

— Ні, ні, не варто. — відмінила вона в думках те своє рішення. — Так я й себе зганьблю. Люди подумают, що я нікудишня жінка, осоружна Петрові стала. Він мене не любить, а тому з Оксаною злігався... І чому я, дурна, не захопила з собою сірничків? Зав'язала б двері й хату б запалила, нехай би вони, зрадницькі душі, попеклися в ній... Запалила б комору, конюшню, клуню — нехай би до ранку одно попелище з Таранівського добра залишилося... Бігти, бігти по сірнички... Ні, можу спізнитись. Поки повернуся, вони накохаться, розійдуться, не піймаю — не помщусь. Спалою — піймають — занашаю себе й дітей”...

Стала на призьбу й приклала вухо до віконниці. І здава-

лося їй, що вона тільки одно й чує: їх палкі зрадницькі поцілунки... Та ще час-від-часу долітав до її вух шалений сміх Оксани. Тодосьчине серце крається на шматки, її трясє, лихоманкою трясє.

— „О, проклятуша падлюка!... Можливо, ще цієї ночі засмієшся ти на кутні!”... — гадає вона.

Знову прислухалась, але вже нічого не чути — ні поцілунків, ні скаженого сміху Оксани. Та тихість, яка запанувала в хаті, ніби ніж Тодосьці в серце вгородила. Вона захилиталась, мало з призьби не звалилась, але втрималась, не впала... Сіла на призьбу й гірко, тихенько заплакала. Завіщо оце її так покарано, кому вона що злого зробила?... За дівочтва кохала Андрія Тарана, навіть мріяла, що може стане господаркою в оцім дворі. Старий Таран до того не допустив — розбив їх щастя. Андрія загнав у ченці, а вона залишилась — чекала його, виглядала, нишком плакала. І коли стратила надію, що він повернеться, а молоді дівочі літа марно проходили — полюбила Петра... Мусіла покохати, бо ж не вік їй було дівувати... Дівоча рана заросла, Андрія забула, мусіла забути, бо ж із Петром одружилася. І з того часу, аж до вчорашньої ночі жила тільки для нього та для дітей — щаслива була. І мабуть так доля судила, щоб перше її щастя розбив старий Таран, а друге його невістка Оксана.

— Ох, що ж я маю робити, що робити? — запитувала вона себе, плачучи. — Ні, сльози мені не допоможуть — помста облегшить мою душу!... І чому я не захопила ножа?... Коли відчинятиме двері, його випускатиме — в серце б їй всадила!... О, знову чую її відмівський сміх — певно вже доскочу напилає моєї крові!...

Почула — хатні двері відчиняються. Вхопила миску з дьогтем і стала на призьбі, прилипши до стіни коло дверей. Чує їх гомін уже в сінях. Лють її охопила. Ось пошунуто засувом, двері відчинилися. Тодосьчине серце от-от розірветься...

— Так приходь за два тижні в суботу, — шепче Оксана. — Тоді я тобі, Петрусью, скажу, чи ти таки будеш батьком... Ха-ха-ха!...

— Добре, Оксано, але зроби так, щоб я краще ним не був...

— Ха-ха-ха!... Боїшся Тодоськи?...

— Та ні...

— Так іди — підеш берегами, чи вулицею?

— Вулицею — ще рано, люди сплять... — Намірились цілуватися.

— Люди сплять, але я не сплю!... — викрикнула Тодось-

ка. Блискавично вдарила Петра по обличчю, а Оксані прямо наділа на голову миску з дьогтем.

— Ай!... — галаснула вона і впала з порога в сіни на долівку. З миски посипарось череп'я.

Петро дременував уздовж двору, вниз. В саду напали на нього собаки...

— Хто це?... Що це?... — шептала мов у сні, Оксана.

— Це я, я!... — викрикнула Тодоська. — Я, негіднице, Петрова жінка... — Вскочила в сіни й почала плювати на залиту та засліплену дьогтем Оксану. — Я тебе вб'ю, задавлю, гадюко!... Ти в мене відбила чоловіка!...

— Ти в мене його вкрала... Я його раніш за тебе покохала... — Оксана намірилась встати, стираючи з очей дьоготь.

— Ах, раніш?... То ви давно мене обманюєте?!... — Лють її остаточно охопила. Вона скочила до Оксани.

— Аай!... Що ти робиш?... — напружила свої сили й схопилась.

— Тепер роди, повіє, від нього дитину!... — прошипіла Тодоська й вискочила із сіней.

Оксана заревіла, мов роздратована левиця. Напружилася, схопилася, намірилася піймати Тодоську, але тільки встигла вигукнути: — Гуйва!... — та й знову впала через поріг уже на двір.

Тодоська прибігла додому. Тряслась, тряслася та зубами цокотіла... Діти спокійно спали, навіть і Мася не плакав. Вона вискочила з хати, вхопила в сінях ту віршовку, якою вдень свиней припинала, й побігла до клуні.

— Коли його нема — то нехай мені Бог простить — повішусь! До дверей — а вони з середини підперті. — Відчини!... — прошипіла вона.

Петро спочатку хотів прикинутись дурником, ніби про те, що сталося в Оксани на сінешніх дверях, нічого не знає ні сном, ні духом. Але гнівний голос Тодоськи те рішення в ньому паралізував.

— Не відчини — я зараз повішусь... — відповів він.

— Кажу тобі — відчини, бо буду кричати на все село!...

— Тодосько, прости мені... Спокусила... Нехай мене Бог поб'є, коли я ще хоч раз до неї піду!...

— Пізно клястися, зраднику поганий!... Зараз же відчини!

— Що ж ти хочеш від мене?...

— Відчини — я тобі покажу!...

— Тодосько, не дурій — діти ж у нас...

— Ач, тепер пам'ятаєш уже й про дітей?

— Я про них ніколи не забував.

— Відчини, кажу, бо будеш жалкувати.

Відчинив. Тодоська вскочила в клуню й почала його бити вірьовкою, по чім попало.

— Тодосько, голубко, прости... Бий мене, бий, бо я винен... — Але їй не треба було просити, бо й так дошкульно била. Петро скоро те відчув: — Досить, досить — не ганьби мене, бо жалкуватимеш...

Тодоська ж так розлютувалась, що ніби й розуму збавилася та била, била... Петро закривав руками обличчя, намірявся втекти, але вона на нього насакувала й не давала можливості виприснути з-під ударів.

— Тодосько, годі ж, годі, бо, їй-бо, повішусь!...

— Вішайсь, вішайсь, зраднику!... Гадаєш, я за тобою плакатиму? Дітей і без такого батька виховаю... На оцю вірьовку та вішайсь, тільки не отут у клуні, а десь поза двором на сухій гілляці, щоб мої діти, коли виростуть, не лякалися твого вішальницького примарства... Тьху, тьху, тьху на тебе, зраднику... — заплювала йому очі й кинула на голову вірьовку. — Зараз же мені готуйсь до від'їзду в поле! — веліла вона вже спокійніше, але рішуче. — Люди з понеділка почали жнивувати, а в тебе жито зелене?... Тому, мабуть, і не поспіло, що ти раніш не встиг з повією донікуди накохатись та на жнива розпрощатися... Тепер будеш робити тільки те, що я велю.

— Все буду, Тодосько, робити, тільки прости та не кричи, щоб люди не почули, а то піде ганьба та неслава на все село — засміють нас...

— Не мусів того, зраднику, робити, коли ганьби боїшся... Готуйся до від'їзду, нас праця в поле кличе, — промовила вона, відходячи вже з клуні.

XIX

Сонце сходило, як і завжди в жнивну пору сходить: червоне, кругле, здорове, повне вогнистої енергії. Люди поспішали на поле. Петро гнав лошиці, обминав тих, які їхали волами або жаліли гнати свої коні. Люди здоровкались до Петра, він тихенько відповідав та відвертав голову, щоб вони не покмітили його „синіх лихтарів”, які „десь набралися” за ніч на його обличчі...

Тодоська тримала Масю на руках, низько схилила голову, ніби дрімала, але не до дрімоти їй — сльози капали на Масю. А отже, коли б оцей самий малюсінький Маса був не родився — та ще до всього тринадцятого числа — то певно було б не дійшло до того нещастя, яке сталося... Івасик же та Марійка спали собі кріпко коло мами. Не могло їх розбудити гецання

навіть і тоді, коли Петро оминав чужі вози, звертаючи з убитого твердого шляху на груддя.

Ось і Петрова нива. Густе, високе жито спіле прилягло. Повне колосся похилилось до землі, ніби кланяється, дякує землі за те, що вона їх так щиро викормила. І прощай мати-земле — прийшла не смерть, а Петро — господар з косою! Почне нею, гострою, тягати, сягати під коріння, класти справа наліво в рівні покоси, а проворна Тодоська в'язатиме в снопи.

Тодоська поставила триноги, повісила під ними колиску, а зверху на триноги накинула рядно — і готове шатро. В колиску поклала Масю. Івасик та Марійка вже не спали. Дивувалися, як воно так сталося, що вони заснули в хаті на долівці, а прокинулися в полі на возі?... Щось одно одному шебетали, сміялись, раділи. Гадали, що ось зараз підуть перепелиці ловити, які ось тут недалеко в житі „пампадьювали“. Але сталося не так — Івасик дістав, мабуть, перший діловий наказ від мами.

— Будеш мені, Івасику, колисати Масю, коли заплаче. Як нападуть на нього мухи — відганяй.

Мати посадила його коло колиски, дала поворозку в ручку, й показала, як треба колисати, коли Маса заплаче. Івасик зітхнув. Не міг зрозуміти, як же це так? Вчора, коли розмовляв з татом, як той грабки робив та косу клепає, то він йому сказав, що завтра в поле косити поїдемо, й він з Марійкою ловитиме перепелиці та коники, а тут — на тобі — колиши братіка.

— А тато перепелиць та коників нам наловить? — запитав він маму.

— Наловить, тільки гляди, щоб Маса не плакав та мухи його не гризли, — відповіла мама, а потім подумала:

— „Тато твій — зрадник, синочку, нахватав від мене вдосвіта в клуні таких „перепелиць“, що аж обличчя в синяках“...

Петро випріг лошиці. Прив'язав їх до воза. Накосив молодого жита на тому місці, де було з весни коло обніжка підкошене, згріб і кинув коням на повозку.

— Та глядіть мені, під коні не лізьте, — сказав він дітям. — Господи благослови! — християсь, промовив він.

І почалося. В шостий раз оце так у Петра жнива починалося. Він косив, а Тодоська за ним в'язала. Рік-в-рік вони дружньо жнивували. Тяжка праця їх не втомлювала, вони її ніби й не помічали, бо при ній говорили, жартували, часом і співали, одно одному помагали. Коли Тодоська не встигала вслід за Петром в'язати, далеко відставала, він клав косу й ішов їй помагати. Так разом доходили ручку в гони й поверталися вдвох назад. А тепер вони мовчки працювали. Пе-

тро махав, махав косою, поспішав ніби навмисне, щоб подалі втекти від Тодоськи. Ось він уже й у другий кінець гін дигнався, а вона дов'язала тільки може до половини. Петро не повертався до неї, а зачав сам в'язати з другого кінця.

— Осоружна я йому стала, не підходить, зрадник, до мене, — шептала Тодоська. — Соромиться в очі подивитися, — і капали з її очей сльози на свіжі снопи.

Коли дов'язалися близько одно до одного, він сказав:

— Йди до воза — подивись, що там діти роблять... — при цьому навіть не згадав її ім'я, а цього він раніш ніколи не робив.

Тодоська ані слова не промовила. Пішла, витираючи рукавом піт з чола та сльози з очей.

— „І треба ж було мені зв'язатись з Оксаною, — міркував Петро. Було вже в нього каяття, та не було вороття. — Занапастив своє життя. Все те зробили оті проклятущі карти на випасах. А головне тут оте тринадцяте число... Ну, а коли вже зв'язався з Оксаною, бо хто б же з нею не захотів зв'язатись, то мусів те робити дуже обережно... Не треба було так часто до неї бігати... Мені оці останні два дні так не хотілося до неї йти, ні ж, таки чорт підкусив — ніби в вухо шептав: „Йди, йди... Чека!...” От тепер і маю. — Котюзі по заслузі. — Ну, як же то Тодоська довідалась, що я ходжу до куми?... Певно, хтось підгледів і сказав. А що то ще воно буде, коли Гнат довідається?... Наробив, Петре!... А винен всьому все ж таки найбільше писар — забажалось йому з Оксаною покуматися, а вона його так любить, як собака палицю... Ні, винна таки Тодоська — треба ж було їй родити хлопця, коли б дівчину — то хіба ж я для кумів підбирав такі людей? Охристили б були мої старі куми — і все. Але ж що поробиш — сталося так, як склалось — я навмисне цього не шукав... Ех, а вміє ж Оксана кохати!... От уже на „щот” дитини — то мені це не подобається... — По павзі. — Та якось воно буде — Тодоська трохи поєрепениться та й забуде, бо ж вона мене кохає й не покине, бо діти”...

Дов'язав покосу, взяв граблі й косу, пішов до воза. Напився води, закурив, погострив косу й гайда знову до роботи.

Сонце гналось угору, припікало. В людей на нивах при праці спів та радість, а в Петра пекло. Тодоська до обіду не обізвалася до нього ні добрим, ні лихим словом. Та й не диво — пекло її не так із неба палке сонце, як із середини сушили заздрості, гнів та образа, а тут ще й малі діти.

Мася — причина всього лиха — не звик ще до жнив і бунтував, кричав, кувакав на весь степ... Івасик колисав його,

відганяв від нього мухи й також плакав. А батько обманив — не піймав йому ні перепілочки, ні коника. Тепер тільки зрозумів, яку йому це ляльку приніс черногуз... Краще б він був її собі залишив... Малюсінський же Маса знає мужицького лиха, поки то його батько виховає на „пана”, та й чи виховає?... В цей же перший день жнив він так, бідненький, накричавсь, що під вечір аж захрип. Але це ж був тільки початок... Не легко переносили цей день і його батьки. Цілу ніч не спали, вдосвіта в клуні билися, цілий день працювали, і їжа не брала. Тодоська за день осунулась, щоки запали, а Петро почорнів. Однак пів десятини жита скошили, зв'язали й наклали дев'ять кіп. Поспішали додому, бо там же їх чекали голодні свині в хліві, кури та курчата, а теля, певно, в загороді також за день намекалось, як Маса в полі в колісці під шатром накувакався... Корови й телиця прийдуть з череди, а вівці з отари — всьому треба дати раду до нічного відпочинку. Тодоська ж мала ще один клопіт виконати в цей вечір. Ще в полі надумала собі, що віднесе нечестивій Оксані ті панські витребеньки, які вона подарувала для свого хрищенника Масі, в котрі Тодоська так таки ані один раз його й не сповила. Коли докладно смеркло, вона те добро скутала, взяла під руку й пішла. Коло Таранівського двору оглянулась, прислухалась та й потаскала через тин той пакунок, промовивши при тім:

— На тобі, пові, твої панські лахи назад!... Коли після нічного наскоку на тебе все ж таки втримається в твоїм гладкім животі та дитина, про яку ти говорила моему чоловікові, і ти її родиш, то будеш в це своє добро сповивати... — Повернулась і пішла назад, плачучи. Чула ще тільки, як у Таранівським дворі собаки гавкали, певно, злякані тим пакунком...

Минали дні за днями, один до одного подібні, сумні, безпросвітні. Тодоська сохла, погасала, а з нею разом сох і ні в чім невинний Маса. Не мала вже мама в своїх грудях стільки поживи для нього, як раніш. З Петром не розмовляла, не радилася з ним. В господарстві кожне робило своє. Тільки увечері Тодоська запитувала Петра:

— Де будеш спати?

— В клуні...

Коли він туди відходив, то й вона за ним ішла й замикала знадвору клуню. Рано відмикала й випускала його. Коли він часом спав у другій половині хати, то й там його замикала.

— Ти доведеш мене до того, що я таки повішусь, — пробував погрожувати він.

— Я тобі вже сказала, що можеш, — але коли вирішиш повіситись, то зійди з двору геть і пошукай собі суху гілляку... Я плакати не буду — нехай за тобою плаче Оксана...

- Ба, яка ти... Я так тобі про Андрія ніколи не згадую...
- Нічого згадувати.
- А те, що ти його кохала?
- Так, я його кохала, але чесною залишилась. Про те ти добре знаєш.
- Хіба жінку розбереш...
- Що?!...
- Та те, що ти про нього досі не забула...
- Ні, я про Андрія зараз же тоді забула, як ми побралися. Згадала знову про нього тільки після того, як ти мене зрадив. Знаю — він би так ніколи не зробив!
- Та й я ж тобі нічого лихого не заподіяв...
- А як те назвати, що ти з Оксаною мав?...
- Я — належу сам собі і можу з собою робити, що захочу... — поспробував він повжити в своє виправдання отих слів, які ото ж чув від Оксани.
- Ого, який ти став мудрий!... Ні, ти належав мені, а я тобі!... Після ж твоєї зради я не хочу, щоб ти знову мені належав... Я тепер належу сама собі та моїм дітям.
- Тодосько, невже ти не простиш?...
- Ні, не прощу!... Йди спати — вже пізно.

XX

В першу ж неділю, після того трагічного випадку, навідалась до Тодоськи бабуся Явдоха. Прийшла ніби тільки для того, щоб провідати свого прийманчика Масю, а при тому пошепки розповісти Тодосьці, що сталося в Оксани.

... — І покликала вона, дочко, мою подругу бабу Хіврю. Вона мені й розказала потім. Кров ніби із Оксани лилася, не могла її зупинити... Лежить недужна, — при цім бабуся вперто дивилась своїми маленькими оченятами на Тодоську. — Чого це ви, дочко, так поблідли й ціла трясетесь?... — Тодоська не могла слова вимовити. — Невже то правда?...

— Що... що, бабусю?...

— Хівря мені сказала, — вже зовсім пошепки говорила бабуся, — що ви десь на Оксану напали, облили її дьогтем і вдарили...

— Ні, ні!... — вигукнула Тодоська й заплакала.

— Коли то неправда, то чого ж ви плачете?...

— Та... так собі...

— А коли правда, то нехай знає, як чужих чоловіків зводити з розуму... Мало їй свого Гната... Ще казала мені, що другого дня знайшла в дворі пакунок. Внесла в хату, розку-

тала, а воно все таке хороше для сповивання дитини... Оксана те як побачила, так так розплакалась, що Хівря ніяк не могла її вкоськати... Коли вона мені це сказала, то я собі подумала: „Знаю я те сповиваннячко — Оксана хотіла ним Тодосьці очі замазати... та не на таку наскочила — вона їй те добро назад у двір укинула”...

Тодоська перелякалась тої помсти, яку сама провела над Оксаною.

— Бабусю Явдохо, дорога моя, скажіть, чи багато вже людей знає, що сталося?...

— Та ні, дочко, поки ніби знаєте ви, я, Оксана та Хівря... Хівря хоч і є моєю подругою ще з нашого дівочтва, але я їй, дочко, не вірю. В неї такий слизький язик, мов п'явка...

— Попросіть її, бабусю, щоб вона мовчала... Я їй за те дам сала й пшона...

— Скажу, скажу, дочко, тільки не знаю, чи допоможе. Вона ж така, що коли не рознесе по селі те, що знає, то й не виспить-ся... А як же то воно сталося?...

— Ох, краще й не питайте, бабусю!... — Тодоська знову заплакала. — Вислідила я їх... Петра загнала додому, а її, повію, полила дьогтем...

— Ага, то воно таки правда?...

— Ох, правда, краще б цієї правди не було.

— А я гадала, чи не видумала то сама Хівря?... Дивуюся Петрові, що він схотів проміняти свою, таку хорошу жінку на непутящу Оксану...

— Вона, бабуню, має на собі багато сириці, — а він і поласився, мов кіт на чуже м'ясо...

— Спаде з неї та сириця... Хівря казала, що від понеділка нічого не їсть та тільки воду п'є...

— Ох, Боже мій, що ж я наробила?... Вона ще вмере, що ж тоді мені буде?...

— Не бійтесь, дочко, кат її не візьме — здорова кобила, вичухається!... Хівря каже: — „нездужа Оксана, бо, мабуть, шеститижнева дитина кров'ю з неї зійшла”... Так їй і треба. Від Гната боялась мати дитину, щоб не було сліпе... Забажалось їй кароокого та чорнобривого мати синка... Та, може, не зносить чужого в собі...

Воно вже так діється на селі, що коли дві жінки знають одну таємницю, то після того вона перестає бути таємницею. Те, що відігралося між Тодоською та Оксаною, зробилося черговою поживою для довгих язиків. Цокотухи те розмальовували, збільшували й розносили по селі. Жінки переважно виправдували Тодоську й ганьбили Оксану. З цієї причини кожна уважніше пильнувала за своїм чоловіком, щоб і її часом не

„вскочив у гречку”... А чоловіки — ну, то вже залежало, який хто мав темперамент та наскільки пам’ятав сьому заповідь... І не одного чоловіка та парубка заavidки брали на селі, що не він, а Петро Степаненко „героем” тої події... Сам же Петро після того скандалу без потреби не показувався на вулиці, перестав голитися й, напевно, коли б не діти, втік би аж туди від людей, куди свого часу пішов його сперечник Андрій...

На селі залишалася тільки одна людина, яка не вірила в те, що говорили про Оксану, — був то її чоловік Гнат. Всіх, що підходили до нього з „наклепами” на його дружину, він гнав під три чорти. Коли якийсь уїдався до нього з тим, то погрожував, що ребра порухує... Вірив він тільки одній своїй Оксані. Та як же б і не вірив, особливо після того, коли він розказав їй на другий день рано, як посварився на випасах з кумом Петром. У Гнатовій голові не вкладалося дурне базікання людей. — Як би то так, щоб його, господаря й дуку, жінка промняла на голоп’ятого Степаненка?... Оксана хвора, то правда, але всі люди під Богом ходять. Кожний може захворіти... Оксана ж, справді, не могла сама бути такою вже наївною, щоб взяла та й розказала всю правду, аж до того включно, що одної ночі скоїлося на їх сінешньому порозі...

Тодосьчині муки збільшилися, коли вона довідалася від баби Явдохи, а потім і від інших жінок, що Оксана хвора. Ну, що, коли гладка Оксана не перенесе того, що вона, Тодоська зробила, візьме та й помре? Тоді, може, не тільки люди, а заговорять і урядник, слідчий і, чого доброго, й суд аж у городі, від чого Оксана вмерла.

— Занапастила я себе й дітей, — шептала собі Тодоська. — Добра б їй не було, де вона, повія, взялася на мою голову!...

Оксана дійсно тяжко переїсала ту несподівану пригоду, що впала з рук Тодоськи на її голову й живіт. Якийсь день пролежала в постелі, сильно схудла. Однак, Тодоська даремно боялась, що Оксана візьме та отак собі й помре... Занадто вона мала добру силу — смерті легко не піддається. І мучила її не так уже недуга, як туга та журба, щоб не змарнувалося те, що вона придбала в радощах та коханні... Вона починала тільки тим і жити, раділа й готувалася до того, що й вона буде матір’ю своєї дитини. Матір’ю дитини від чужого чоловіка, але за те від того єдиного на світі, якого вона дійсно любила. І ту її єдину найвищу мрію Тодоська хотіла вирвати з-під серця, кров’ю з неї випустити — її дитину в ній убити. Може вона своїм скаженим наскоком зробила її остаточно й навіки неплідною? Оце мучило Оксану більше, як тілесна недуга. Їй нічого іншого тепер не залишалося, як лише чекати повного одужання, щоб помститись на Тодосьці. Одне лише мучило

Оксану, чи знайде вона в собі стільки вміння, щоб помститися за себе й за свою втрату так дошкульно, як зуміла це зробити ображена і зраджена Тодоська?...

Покищо „непутяща” Оксана щиро від серця та всієї своєї широкої душі молилась рано й увечорі Богу, щоб Він Всемогутній захоронив їй те, що вона вже відчувала в себе під серцем і для чого починала жити.

Літня тяжка робота минула. Петрові засіки, хоч і невеличкі, наповнилися новим збіжжям. Тільки їсти спокійно в radoщах та Бога хвалити... Але... коли чорт не зумів сам йому перебігти шляху, то послав Оксану... За хвиливе, ніби вже й забуте, кохання з Оксаною доводиться нести йому довгу покуту. Пробував уже на всі лади підлашуватися до Тодоськи, але вона холодна, неприступна — замкнула від Петра свою душу, невідомо, чи надовго — може на рік, а може й на вік...

У Тодоськи ніби трохи всередині відлягло — серце вже так не боліло, як раніш. Головна небезпека минула — Оксана вичуняла, повніла, хоч ніби й ходила, мов тінь зелена... Одного дня Тодоська рішила вдарити лихом об землю... Не сумувати, не сушити себе та невинного Масю. Внутрішні почуття — не очіпок, якого можна легко зірвати з голови й кинути об землю. Але, кажуть, нема в світі такого лиха, якого б людина не перемогла, коли захоче. Тодоська почала й намагалася більше їсти. Раніше, до зради, все добреньке підсувала Петрові, а себе збувала сяк-так, а тепер — ні! Добреньке собі, а Петрові, що залишиться. Не варто його викормлювати — худий буде, то не бігатиме за чужими жінками... Так вона й почала потроху поправлятися, щоки її виповнилися, наливались свіжою кров'ю, присохлі груди наповнювалися поживою для дитини. Краще та чепурніше одягалась. Тяжку різну працю, яку раніш сама виконувала, цілком звалила на Петрову зрадницьку голову. А він тепер мовчки, покійно все виконував — працював у полі й дома за трьох дурнів та за себе четвертого... Тодоська почала йому подобатись, мов за дівочтва. Частенько крадкома на неї задивлявся та пригадував собі слова: „Коли маємо, то не жаліємо, а коли стратимо, то плачемо”... Петро почав відчувати в своїх грудях до Тодоськи те, що скоро по одруженні стратив — заздрощі. Це значило, що в душі Петровій знов почало зростати кохання до Тодоськи. Але чи відгукнеться вона на його до неї почуття? Про те знала вона одна, замкнена, непідступна, для якої Петро був тепер скоріше звичайним робітником, аніж чоловіком. Тодоська перебрала керму в свої руки, стала головою в господарстві, а Петро мусів тільки слухати її розпоряджень та покійно їх виконувати.

В Болотянній рік-у-рік на Покрову відбувається храмове свято. На цей час люди викінчують уже свою літню найтяжчу працю. Збіжжя змолочено, відміряно собі, скільки треба на рік, і зсипано в засічки, решту продано жидам, бо ж гроші кожному господареві восени потрібні до зарізу. Податі платити цареві, чоботи справляти, на штани матерії набирати, на спідниці, кохти, фартухи, „манфактури” купувати, горшки, миски, ложки — все за літо побилось, попсувалося — все купиуй. Е, та що там і говорити — давай і давай, дядьку, гроші, коли хочеш, щоб в тебе хоч трохи випадало в хаті й на дворі по-людському. А треба ще й так вирахувати, щоб невідмінно залишився якийсь карбованець на горілку, бо яка б же то була Покрова без тої душувеселящої спокусливої горілки?... Святкувалося, може, не так те, що в цей день покрилась Преподобна Мати Марія, як славилось працю, бо ж люди обробились, підносились похвала землі своїй за те, що вона добре вродила, щедро людей дарами своїми обдарувала. Горе тільки перед цим днем наставало для бідних баранців, півників, гусей та качок — ножі смертоносні не жаліли їхніх горлянок. У кожному дворі невідмінно відбувалось перед Покровою кроволиття...

Тодоська рішила (треба пам'ятати, що Петро позбавивсь права рішати) також у цей день не відставати від людей і справити свято. Гостей вона покликала не багато, але таких, які б їй завжди стали в пригоді. Головне ж, запросила самого дуку старшину, ну, й, розуміється, кума писаря. Старшину їй не тяжко було запросити, бо вона пам'ятала, як він на неї колись задивлявся, аж облизувався. Саме ж запрошення виконав за неї кум Михайло Іванович. Петро, коли довідався у останній день, та парка парив... Заздрощі в грудях сильніше припекли. Не витримав і відважився Тодоську запитати:

— Чи не хочеш ти звести з господином старшиною шури — мури?...

— Ха-ха-ха!... То вже, Петре, моя справа!... Коли тобі мої гості не подобаються, то можеш собі йти до куми Оксани...

— Тодосько, не дратуй мене, бо, їй-бо, не витримаю й поб'ю тебе! — вигукнув він гнівно.

— Шоо?!... Ану попробуй!...

— І попробую...

— Так на, починай!... — вона прискочила до нього. — Вдар хоч раз, тоді побачиш, що я тобі зроблю!... — Петро почав від неї відступати. — Причина тобою битиме, коли посмієш на мене сягнути!... Чи ти, може, хочеш, щоб я й тобі на-

діла черепок з дьогтем на голову так, як наділа твоїй повії коханці?...

Петро вже й не рад, що зачіпив її. Йому абсолютно більше нічого не залишалось, як тільки вийти мовчки з хати. Цей же несподіваний випадок тільки ще раз його переконав, що Тодоська не думає йому прощати, навпаки, готується мститись та мучити його. Отже, Петре: що посіяв, те й пожни... А через те, що ти своєї дружини належно не пізнав і відважився посіяти вітер кохання на Оксаниній „ниві”, то на „ниві” Тодоськи із того вродила велика буря ненависти!...

Виявилось, що Тодоська має просте селянське вбрання краще за те, в якому ото ж увечері на христинах фінтила Оксана. Як Тодоська придбала те вбрання, то не таємниця. За дівочтва вона наймалась у „строк”. На зароблені гроші те убрання вона й справила. Сорочку вишивала сама; синього, а не темно-червоного, як у Оксани, плису на керсетку купувала сама, поли квітчасто тонким шовком розвишивала сама, а в Оксаниної керсетки поли зовсім не розшиті. Запаску, шовкову хустку, червоні чобітки, стрічки, з півпуда різного намиста — все куплене за свої власні, тяжко запрацьовані гроші. От у все те своє добро Тодоська і вбралась оце на Покрову. Вбрання облягало її струнку, гнучку постать, мов улите. Петро, коли побачив її в ньому — перед цим роками вона його не надівала — то... зробив те, що робить кіт, коли дивиться на чуже сало...

Раніш Петро говорив: „У мене в хаті, у мене в дворі, мої діти, моє господарство, в мене добре горить у печі” і т. д. Після того ж, як його піймано на „гарячому”... та в клуні побито, Тодоська навчила його говорити: „В нас у хаті, в нас у дворі, наше господарство, наші діти” і т. д. До відкриття Петрової зради так висловлювалась Тодоська, а тепер замість нього вона казала: „В мене в хаті, в мене в дворі, моє господарство, мої діти, мої коні” і т. д. Цим підкреслювалось, хто є головою родини.

Так отже в хаті Тодоськи доварювала добру страву оце на Покрову її молодша сестра. Баба Явдоха прийшла доглядаги Масю. Він уже вмів сміятись та ловити рученятами повітря, коли лежав у колісці розповитий. Тодоська рішила піти в церкву Богу помолитись.

Пішла. За огорожею коло церкви „мироносці” варили у величезних горшках та казанах різну страву для панотця, дяка, півчих та всього того біднішого миру хрищеного, який забажає тут коло церкви обідати.

„Миросносниці” та „мироносці” все необхідне для доброго обіду з чаркою горілки й вина здобували в складчину. Коли своєї складчини не вистачало, то робили збірку для того на

селі. Позносили з дому й миски та ложки, попривозили столи та ослони й розставили в один довгий ряд, позастелявши столи білими скатерками.

Тодоська увійшла за високу цегляну огорожу в церковний двір. Народу коло церкви та в саду видимо-невидимо. Особливо багато парубків та дівчат. Поприходили вони сюди не так Богу молитися, як у саду погуляти, пожартувати та побачити тих милих, що подобаються. Декотрі могли тут же й оком накинати... коли того раніш не зробили. Покрова ж, — а після неї аж до пущення настане час одружень. Не один тут був парубок, якому пора те робити, а про дівок так уже нічого й говорити. По шіснадцятім році кожна з них тільки про те й мріє, як би не засидітися довго в дівках...

Коли Тодоська проходила коло церкви, щоб у західні двері зайти в неї, то на неї направилось сотні очей.

— Дивіться, дивіться, — шептали цікаві, — Степаненчиха йде!... Ач, яка пиховита та розодіта, мов дівка!...

— Еге, на людей так і не гляне.

— Оце та, що кабанницю Тараниху дьогтем полила? — запитували ті, що живуть на далекому другому кінці села.

— Та вона ж...

— Що дьогтем — вона мало Таранисі бебехів не відбила!... Місяць хвора лежала. Туша її спала...

— Завіщо ж то вона так Тараниху?...

— О, а хіба ви не чули?!... Таж піймала свого чоловіка з нею!...

— Вони, кажуть, куми?

— Та куми ж — покумалися, покохалися та й побилися!...

— Ха-ха-ха!...

— Як же то кабанниця їй піддалась? Вона ж — молодиця здорова, мов той дзвін — хоч об дорогу бий!...

— А Степаненчиха її подужала. Кажуть, вона люта, мов змія.

— А гарна, гарна молодиця! — шептали парубки. — Все має акурат у припорції!... Висока, струнка, гнучка й, певно, палка, мов чорт!...

— Еге, все в неї доладне. Очі здорові, блакитні, мов небо, а брови, мов райдуги...

— Кажуть, після того, як чоловік зрадив — її можна покохати...

— Можна — попробуй, Остапе, коли хочеш піймати гарячого облизня!

— Ха-ха-ха!... — зареготав цілий гурт парубків.

Тодоська увійшла в церкву й стала по лівому боці. (Так

воно вже спрадавна заведено, що жінки та дівчата стають з лівого, а чоловіки та парубки — з правого боку). Часто й тут в церкві, нехай Бог простить, життя бере своє — парубки підморгують на дівчат, а дівчата не залишаються в боргу й відплачують парубкам тим же... Не без того воно, щоб і молодожони не кидали очима наліво, а молодиці направо... Тодоська ж прийшла в церкву для того, щоб дивитись своїми ясними очима на ікони святих, біленькими, маленькими вухами слухати Службу Божу, а рожевими устами своїми підносити молитву Господеві Богові. Молитися й дякувати Богові вона мала завіщо. То ж Він поміг їй приборкати її розпутного буревія-чоловіка, то ж Він допоміг їй втихомирити буйну, непутящу Оксану.

— І ще дякую Тобі, Милосердний, — шептала про себе Тодоська, — що Ти, допомігши мені здолати їх, зрадників, не послав на мене гніву свого, за те що я заподіяла суперниці моїй нечестивій — Оксані... Зрбила я те, Господи Милосердний, у великому гніві для того, щоб вона повік-вічний більше не приймала плоті чужої...

Так Тодоська переказала всі ті молитви, які знала й пам'ятала та все те, що до них могла додати від себе. Слухала, як півчі співали „Іже херувими"... По службі Божій панотець виголосив промову, але говорив так якимось мудро, все „притчами", що Тодоська мало що з того й могла зрозуміти. Пригадала тільки чомусь Андрія Тарана. Можливо, пригадала його тільки тому, що дивилась на патлатого панотця, а Андрій тепер також мусів бути дуже патлатий. І оце, може, саме також виголошував проповідь, а, може, тільки моливсь. Напевно моливсь, бо ж він тільки те й робить ціле життя... І защеміло чомусь у Тодоськи коло серця. Так забажалося ще хоч раз його бачити в житті — хоч би здалеку. Але... є мрії, та нема надії...

Коли поверталася з церкви додому, то все ж таки знайшлися такі „ловкачі"-парубки, які хотіли поспробувати щастя... Улесливо щось базікали до неї, відпускали дурнуваті жарти, але Тодоська їх не слухала й відвертала від них свою круглу голівку.

Дома, коли Тодоська кормила Масю, а сестра вискочила на двір, Петра ж не було в хаті — він тепер взагалі довго в хаті не затримувавсь, — баба Явдоха шепнула:

— Так я ж вам казала, Тодосько, що вичухається. Вичухалась!... Тільки з тіла як спала, так і не може його приборкати... Обличчя більше не горить, мов на кір — під очима синяки, в пазусі порожньо... А злюща, кажуть, зробилась, мов гієна... У двір знову прибрала наймита та ще й наймичку аж до пущення. Комерцію свою залишила. Боїться, що коли виїде на базар з салом, то люди засвистять та затюкають... З-за висо-

кого Таранівського паркана навіть і на вулицю боїться виглянути...

— Та нехай собі, Бог з нею — я їй більше зла не бажаю.

— А так, так, Тодосько, пам'яткового достала — вистачить їй того, може, й на ціле життя.

XXII

Старшина не обманув — дав слово, так і дотримав його. Вчасно прийшов на гостину з писарем. Ну, та й чолов'яга ж оцей волосний дука — старшина! Коли йде, так аж вулиця під ним вигинається. Така постать пригодилася б і для самого губернатора — не соромився б з нею показуватися й у самого царя. Та й не дурно ж він служив аж у Петербурзі в гвардії та ще й вислужився там на унтерофіцера. Коли повернувся з тої царської служби, то на голові мав каску з орлом завбільшки з галанського півня. Мундир обшитий золотими „галунами”, а могутні груди обвішані хрестами та медалями. Брав участь у Російсько-Турецькій війні. „Освобождали” від турецького „іга” християнську Болгарію. „Взводом” там командував при гвардійському полку. Гори Балканські там брали, твердиню — Варну „штиками” добували. Федір Трохимович часто людям ще й тепер розповідає про ту війну з бусурменами. Особливо добре пам'ятає, коли сходилися з турком на „штики”. — „Я, — каже, — знаю добре, що то значить: „пуля — дура, а штик молодець!” — Далося це туркам у знаки. Бувало, як скомандую: „Звод, в атаку!... Ура!...” А сам попереду й турків нанизую, нанизую... Коли налітав менший турок, так я його настромлю на штик, як галушку на шпичку, і через голову назад собі швигну. Разів зо три й мене бісові душі шпигнули, але ані разу до ладу не поцілили. От за те й дістав хрести та медалі”... — Багато він розказував і про цілу свою службу в гвардії. Підганяв так, щоб обов'язково розказати найважливіше з цілої його п'ятирічної служби, а то те, як він „розмовляв” з самим царем.

— Вистроїли наш Преображенський полк для параду, — так він починав той підхід. — Я був, мої дорогі, в полку в першій роті, в першому зводі, на правому фланзі... Це значило, що я в нашому гвардейському полку був найвищий, а в наш Преображенський полк вибирали найвищих новобранців з цілої Росії. Да, я ще забув вам сказати, мої дорогі, що вже перед моєю зустріччю з царем мене та його, імператора, „щитали” найвищими „господами” в Петербурзі! Не знаю, як цар — а я з моєю „вишиною” мав великий клопіт. У город з ка-

зарм у нас пускали тільки тих, які знали на „зубок” „Воєнний Устав”.

— А я ще й сьогодні устав знаю на всю пам'ять. Значить, не було „нікотерих прип'ятствій”, щоб мені в неділю чи в якесь свято, коли я не „діжури́в” по роті, фітьфебель не давав одпуску. Любив я ходити на Невський проспект — значить, на „главну” вулицю в Петербурзі. Не встигнеш на неї ступити, як коло тебе вже рій „баришенства”... Тільки що рота роззявиш, щоб з ними „полюбезнічать”, — „гульк”, а генерала вже тобі напроти несе... Бах-бах закаблуками і вже стоїш, витягшись, „во фронт”, мов укопаний... Тільки що оце „одфронтуєш” гвардейському, коли вже йде лейбгвардейський, пропустив цього, протяг ногу наперед, тягни її назад, керасерський — не встиг цього очима „зі'єсти”, а вже претється кавалерійський, здихавсь цього, коли он вже чорт несе генерала флоту... Стій краще на місці й „не шевелись”, мов окаменілий... Глянеш уздовж Невського, а воно щоді п'ять-шість кроків та й генерал!... Стоїш та виконуєш „Воєнний Устав”... А „баришенства” зібралось, чекають, хихикають, у декотрих так аж жижки дрижать — кортить поговорити зо мною, а тут служба... Влучиш мент пригнешся й ходу в бічну вулицю”...

— „А як же ви, Федор Трохимович, довідались, що дійсно рівні з царем?”...

— „Зараз розкажу. Полк „вистроїли” й скомандували „смирно” — стій не ворухись, хоч душа „далой” — сам імператор „зволив” на нас подивитись. Йде з цілою „свитою”. Душі наші салдатські — куди чия — одного на Катеринославщину, другого на Таврію, ось мого товариша на Херсонщину, а моя на Київщину і заховалася в Болотянній... Кортить і подивитися, але „не смей” ані оком моргнути, поки не підійде напроти, от тоді вже пожирать його очима... Ну, а я вам, мої дорогі, скажу — й царюку ж ми маємо... Куди там до нашого „білого” царя рівнятись різним чужоземним царкам та короликам!... Найбільший з них нашому по пояс... Бачите оце мене? — при цьому він вирівнював свою постать. — Ні, почекайте, я вам краще розкажу, як воно було на тім „смотрі”. Цар іде. Стою я на правому фланзі, мов дзвіниця — не дишу. Дійшов напроти мене та й зупинився. Дивиться, дивиться на мене, підходить ближче та як гримне:

— „Ти звідки, братіку?”

Я йому „честь-честью” й одрапортував, а він мене своєю власною рукою ляп по плечі й каже:

— „Умгу. І виросте ж у Малоросії отака дубина, вища за мене!”

А я йому на все горло:

— „Так точно, ваше імператорське величство!...” — аж уся його „свита” задрижала.

— „Ну, й горлаєш же ти, унтерище!... — а я знову:

— „Так точно, ваше імператорське величство!”...

Він ще хотів мені щось сказати, але пішов мовчки далі. Отак то, мої дорогі, мені довелося з імператором говорити. Придививсь я тоді і, їй-бо, не брешу, що я таки вищий за нього. Хіба може, що він у плечах ширший. Та й то навряд. Я добре придивився, що його царський мундир та дуже вимощений в плечах ватою. І не диво — йому ж шив „поставщик Его Імператорскаго Величества”, а мені — ротний кравчина — ледащо було та п'яниця!...

Коли мені кінчилась повинна царська служба, так мене хотіли залишити на „сверхсрочну”. Зараз мали „проізвести” у фільфебеля. „Жалування” обіцяли вісімнадцять рублей в місяць на казньонній „одьожі” — полное обмундірованіє” і „довольствие с общаго военскаго котла”. А я їм одрипіжив:

— „З повинності служив верою і правдою царю і атечеству, а служить за деньгі продажноі шкурой, благодарю покорно, не хочу!”

А вони тоді причепились, щоб я жандармом найнявсь. Казали, що платитимуть добре „жалування”, а стояти маю на „главному вагзалі”, а я їм:

— „На жандара-христопродавця, гициля ви міня не купіте ні за которія денгі, щьо больше благодарю покорно!”...

Дуже вже мене тягло між свої люди. І знаєте, мої дорогі, що мене найбільше тягло в нашу Болотяну? Забажалось наїстися, як слід, прямо на баштані, динь та кавунів!... Ну, коли ще бувало згадаєш про досвітки, то також спокушало... Петербург — столиця величезна, а досвіток там нікотрих не водиться. Да, я ще вам, мої дорогі, забув сказати, що в Петербурзі влітку ніякої ночі нема! Поки не привик, так хоч очі повиколой — не заснеш. А зимою так довга ніч, що чорт їй рад, та ще й холодно безперестанку так, як у нас часом на Водохрища бува. Там прямо світ якось догори ногами перевернутий, а москаль витримує... Петро великий те лихо на болотах поставив. Мали такого царя, це ще тоді, коли наша Рассея не була імператорством на цілий світ... І я не вірю, щоб цар Петро був таким великим, як його там показують на коні пам'ятником — знаю, що куди б там йому рівнятися до нашого „белого” імператора... Вікно, кажуть, з Петербургу прорубав у Європу, а тому воно там так влітку видно... „Несуїрозно” говорять, — по-моєму, там нікотрі вікна й не потрібні, бо зимою однак чорта пухлого в них видно, а влітку крізь них тіль-

ки комарі хмарою в казарми залітають — ну, та й є ж там тієї сволочи!...

Ага, я ще вам, мої дорогі, забув розказати, яка мені „причина случилась”, коли вже моя служба царю і „атечеству” скінчилася. На прощання з Петербургом дай, думаю, зайду в цирк — а гроші в мене були — додому привіз більше, як двісті карбованців — пригодились у хазяйстві. Захожу в цирк. Зразу показували різні „представлення” — по дротах бігали, огонь з рота пускали і ще там різні штукарства. Потім почалися борюкання силачів. Борюкались, борюкались, коли це виходить „маніжер” — значить управляючий, та й каже: — „Кто с „публіканов” желает попробовать свою силу с нашими „чемпионами” мира сего — приглашайтесь!”... — Дивився я на тих „щемпійонів” — нічого, хлопці замашні, „муцкули” мали тверді. Дай, думаю, попробую. Невже мене, більшого за самого Імператора Всеросійського, котрийсь положить на обидві лопатки? Ну, а коли й положить — не велика біда — встану!... Завели мене в дощану комірчину при цирку, де силачі роздівались. Силачі мене обступили. Коли я сидів між людьми й дивився, як вони борюкались на кону, то здавались великими, а тут, бачу, найбільший силач ледве сяга мені попід руки. Ну, думаю, я вам, хлопці, покажу, як у нас парубки на селі борюкаються!... От і в полку — на що вже вибирається до нього найбільше лацур’я, а й там мене ні один не кинув. „Маніжер” почав підбирати для мене пояс — не пояс, а такі штанці, які тільки поперек прикривали — борюкатись, значить, „пошти” голяком. Що мені не дасть, а воно не налазить. В одні такі я себе впхнув, підбравши під груди живіт. „Маніжер” засвистів, значить — „вихаді”. Випустили мене з найбільшим — гадали, цей мене промне, а потім і інші кластимуть на потіху людям на обидві лопатки. Почалось. Він надувсь, очі вирячив, „муцкули” напнув і до мене. Меткий, сучий „щемпійон”! Не вчуєшся й коли він тебе віщпне як не з одного, то з другого боку. Піймав мене за поперек — через плече для нього високо, — я аж захилявся, зрушив мене з місця. Еге, думаю, тут зівати нічого. Нахилився та взяв і його за поперек — тримається. Я його підняв угору та й питаю:

— „Кидати, чи ні?”... — а він:

— „Ні, не кинеш”...

— „Ага, не кину?”... — я його покрутив угорі та й бах об піл — ще добре, що вимощений м’яким. Кинув і придавив. Треба, щоб він лежав обома лопатками на полу — инакше не „щитається”... „Судейський” засвистів — значить, пускай, бо задавиш... Дали другого — з цим пішло ще скоріше, дали третього — я й третього. Люди прямо ревуть на плескають в до-

лоні. Вскочив ще один, невеликий, але опецькуватий і дуже жвавий. Ніяк його не можу піймати. Але таки насів — а воно оказалось зле, мов зінське щеня. Тільки що я його пригорнув гарненько до себе, а він мене, сучий син, як ухватить зубами під грудьми за живіт — вище не міг дістати”...

Федір Трохимович звичайно на цьому місці своє оповідання обривав, ніби чекаючи запиту:

— „А що ж далі?”...

— „Та що ж — я розсердивсь, положив його на обидві лопатки, а з кону його понесли на носилках — ребра поламав... я злякався. Оттак, думаю, служив „верою й правдою царю і „атечеству”. Болгарів християнських ходив від турка „ослободжать”. „Грудь боевую” хрестами та мендалями „вкрасив”, а тут на тобі”... За цього паршивенького „чемпіона — кусаку мірового” під суд попаду. Люди ж, мов навіжені, плескають в долоні та кричать:

— „Браво, біс, біс!...”

Дивлюсь на себе — невже я біс?... Ні, не біс, а тільки, чорт-батька-зна що зробив... Стою, мов дурень, голий на кону. Чекаю, що ось поліція по мене прийде. І в комірчину боюся їти одіватись, бо, думаю, „чемпіони” всі разом на мене накинуться та й заціпають. А кінчилось тим, що підбіг до мене „маніжер”, почоломкався зі мною й каже:

— „Кланяйтесь, кланяйтесь „публіканам”!... то вони вам „полідісмірюють!”...

Я собі думаю: — „Чоловіче добрий, коли мене те врятує від суду, то я людям сто раз поклонюсь!”...

Та й почав хилитатись, мов жид при молитві...

„Маніжер” завів мене в комірчину й почав умовляти, щоб я поступив до нього на службу — добрі гроші хотів платити. Я не схотів, бо воно, як попробував, заробіток легкий, а хліб гіркий... На цей раз тільки одному „чемпіонові міра” ребра поламав, а може підвернутись така okazія, що якогось „чемпіона вселенної” зовсім задавиш, тоді й покутуй гріхи, як хочеш — на цім або на тім світі”...

Федір Трохимович був не тільки добрий оповідач про свою „усердну” службу царю і „атечеству”, але й не поганий старшина. Вмів розписуватись на „бумагах” не так, як то в інших волостях старшини — „каракулями”, а точно й ясно виводив під своїм „титолом”: „Ф. Т. Савченко” — та ще й закругася в кінці зробити. Коли „бумаги” посилались вищому начальству, то тоді він велів писареві всі його, кровно заслужені в царя, „титули” виписувати.

— Службу я починав, — казав він частенько, — ще при цареві „Освободительові крестьянства” — бомбою його сучі

пани рознесли за той „Маніфест”... Ох, і добрящий же був по-кійний, царсто йому небесне, імператор Олександр II — все стояв за простий народ!... Ну, я тоже навчився від нього стояти за мій волосний народ; — певно від тих же царів Федір Трохимович навчився так говорити і недаром повживав часто: „мої дорогі”. У волості він себе іначе не міг уявити, як уявляв себе цар у державі. — Мого народу я нікому не дам у обідю. Коли довідаюсь, що у волость приїде земський начальник чи якась там інша халера, так я мундір — на себе, а хрести та мендалі — на груди, стану перед тим писклям-начальником та й кусай мене — високо не дістанеш... Кричать на мене, „оскорблення наносить” — зась, бо можу в пику затопить — і „ответа нікотрого”, потому „оскорблять не смееш”, коли на мені „полная царская униформа!”... По-панському я ще „чтокать” та „какать” не забув — можу так „одрапортувати”, що тобі ще й при вечері буде „так тошно”... В полку я бачив не таких начальників, витримав од них всі „іспитанія”, і то мені нічого не сталося. Ну, а я вам, мої дорогі, скажу й „сволочне” офіцерство траплялося. Скажемо, в нас у роті все робив наш брат унтер-офіцер — всі воєнні науки новобранцям у голови забивали, дисципліну таку тримали, що й комар носа не підточить. Не жаліли свого розуму, а коли треба, то й кулаків... А офіцерство тільки те й робило, що пнулось у „производства”, у вищу „ступень”... За мою службу скільки тих ротних командирів пішло вгору... Найдовше в нас затримавсь у роті „его высокоблагородіє” капітан Ціпкін. Ну, я вам скажу, мої дорогі, й сукин же син був!... Ми його продражнили Ціпок. Був він височенький, тонкий і трохи горбатий, а шия довга, мов мотузок, коли бувало похнюпить голову, так, їй-бо, здавався подібним на той закарлючений ціпок, з яким Мойсей вів свій народ жидівський в землю обітовану!... Так оцей самий „его высокоблагородіє” капітан Ціпок наніс мені під кінець моєї служби таке „лічне оскорбленіє”, що я йому, шкурі барабанській, ще й досі не забув”...

Звичайно Федір Трохимович не любив розповідати про ту образу. Але коли його просили про те розказати, то вже потім на слова не скнарився, заходив здалека:

— „Вивів я, — так починав він завжди, — свій „звод” на „тактичеські занятія”. Нам тількищо пригнали новобранців. Народ все простий, „деревенський”. Ганяв я їх наліво-направо, кругом, бігом „вперед”, бігом назад, „бег” на „месте”. Словом, що називається, привчав „зельоних” по всіх правилах „военного устава”, до дисципліни — аж піт із них котивсь... Ось чорт приніс ротного „командіра”, отого самого капітана Ціпка. „Вобче” ж, мої дорогі, офіцери в нас приходили на „пляц”.

де ми зацікавлялись, так тільки, щоб подивитись, позіхнути разів зо три, видаються зі всієї „воєнної сили” та й ішли собі к бісу... Я скомандував „смирно”. Ціпок поздоровкався. „Зельоних” своїх я „визудив” — дружно „ржавкнули”:

— „Здравжлаввашкородіє!”... — я одрапортував, Ціпок прийняв і сказав:

— „Продовжуй заняття”...

Продовжую.

Він пішов приймати рапорта від інших „зводів”. Я ще трохи поганяв хлопців і скомандував: — „Вольно, оправіться, закурити”... Мені вже не багато залишалось дослужувати. Дав своєму мові волі — на біса, думаю, я його маю ще й далше ламати на панський лад. За п’ять років і так уже намучивсь з тим. Зібрав „новобранку” навкруги себе та й давай з ними говорити по-своєму. А народ тут все наш, хахлацький. Так ми собі заговорились і не помітили, коли капосний Ціпок підійшов ззаду й підслухав.

— „Взводний командір, поді сюди!...” — крикнув він.

Я до нього „пулею” — витягсь перед ним „як полагается”...

— „Ти что же это, хохлацкая твоя морда, не научился за пять лет гаварить с новобранцами, „як полагается?”...

— „Віноват, ваше вискородіє!...”

— „Старший унгєрофіцер, а таков дурак!...”

— „Так точно, вашкородіє!...” — відповідаю йому, „як полагается”, а в середині, мої дорогі, так мене запекло. От, думаю собі, щоб так не „последовало нікоторого ответа”, так я б оце вхопив тебе, Ціпочку, за твою погану „ковінку” й зірвав би тобі її з плечей, от ти б тоді знав, я хахлацька морда, чи повний „георгієвський кавалєр”?...

А він ще піддав:

— „Сматрі, Савченко, чтоб я его слышал в последний раз!... Помні, что ти уже не какая то хахлацка мазніца, а старший унгєрофіцер і взводний командір в гвардейском полку!...”

— „Так точно, вашкородіє!”... — знову я — бо що ж ти тут іншого скажеш? Але я йому, Ціпкові, ще й досі тих „оскорбленій” не забув і не забуду до гробової дошки.

От я вам і признаюсь, мої дорогі, прослужив я в Петербурзі в гвардії більше п’яти років, ходив потім на „похторітельну” — шестий рік оце в моєму „подчиненії” наша Болотянська волость, а от на „щот” отого панського мови, так мені ще й досі не все „понятно”. В мій „звод” часом попадались звичайні собі кацапи в лаптях — значить, у ликових постодах: „Запіцкворене” таке, що носа не вміє до ладу висякати, а з першого ж

дня чеше тобі по-панському та ще з такими викрутасами, що й чорт його не розбере! Бувало, розсерджусь та як візьму ко- трогось кацапа в „перепльот”. Скомандую:

— „Стань смірно, як помагається”!...

Він витягнеться передімною, мов московська ковбаса. А я тоді до нього по-своєму:

— „Скажи ти мені, сучий кацап, де ти, отакий голодра- нець, навчивсь по-панському цвенькати?”... — а він:

— „Цвенькать, цвенькать... как же ето, гаспадин взводний, цвенькать?”...

— „Та говорити, кажу, гаспіде ти кацапський!”

— „А, гаваріть?... Панімаю, гаспадин взводний, дома нау- чілся.”

— „А що ж твій батько має?”

— „Батька — тятінька — кабеліцу да таратайку”.

— „А землі скільки у вас?”

— „Нащот зямліци у нас, гаспадин взводний, тяжалагато — памешікі абсєлі...”

— „Поміщики — значить, пани?”

— „Так точно — пани”...

От, і розбірайтесь, як хочете. Пани обсіли кацапів, а во- ни говорять по-панському! Де ж це в нас видано?... А от ще. Їхав я машиною вже з служби додому. У вагоні сиділо два сту- денти. По них і по одежі бачу, що паничі, а говорять по-мужиць- кому й не вмішають ні одного панського слова! Так мені кор- тіло розпитати їх, як це воно так вийшло змішання язиків у Рассеї, мов при „столпотворенію вавилонському”?... Мірку- вав, міркував, як би їх зачепити, коли чую:

— „Краще не зачіпай, — шепче один одному, — він за отого орла, що на касці крила розпустив, за галуни, хрести та мендалі й рідного батька не пожаліє, віддасть”...

— „Ну, — думаю собі, — ви хоч і студенти, а дурні! Ні- чого з вами говорити. Орла й галуни-я в царя вірою й правдою заслужив, хрести та мендалі начальство мені навішало на гру- ди за те, що турка на штики нанизував, християн православ- них „ослобождав”, так навіщо ж я маю тепер за те ще й рід- ного батька віддавати?!...”

Більше вже мене й не кортіло з такими вченими та недру- кованими говорити.

А от я вам, мої дорогі, можу навіть сказати, де „вобче” в Рассеї кінчається панський язик, а де починається наш му- жицький. Коли їдете машиною з Курська на Харков і помітите, що у вагоні кацапів у лаптях зменшується, а підсідають лю- ди в чоботях, так тоді вже нічого соромитись по-своєму — валяй по-простому. Тут вже свої хахлацькі люди — не висмі-

ють. То значить, кінчилась Великороссія й почалась Малороссія. Чув, що вона зветься ще й Україна.

І знаєте, мої дорогі, я вже багато дечого позабував, а от оті два студенти так у мене в печінках сидять. Вони, гадаю, беззастережно мусіли знати, як у нас сталася така okazія, як то при „столпотворенії вавилонському” трапилась.

От я й надумав: маю трьох синів. Коли повиростають — старшого залишу при собі на хазяйстві. Середульший піде в гвардію, аби цар не забував, що в Малороссії дуби продовжують рости — хахоньками їх не викорчує — Савченківський рід не переводиться... Найменшого пушу в учені. „Строжайше” прикажу йому беззастережно добрати в книгах рахуби, як воно сталося у Рассеї оце змішання язиків. Коли капосна дитина мені того не „одрапортує”, то біда йому буде!”...

Старшина Федір Трохимович дививсь на „своїх” волосних людей так, як він звик дивитися на підлеглих йому в „зводі” салдатів: муштрував, коли треба — карав, а де треба пожаліти — жалів. Віддавати ж „своїх” людей за провини під кару вищому начальству — не мав у звичці. Рахував, що тим би він тільки понижував своє начальницьке достоїнство. Злодій сам допитував, сам і карав. Робив те дуже простенько:

— „Признавайсь — украв? — починав він. — Коли признаєшся, то поздираю нігті на правій руці, щоб подруге не крав. Коли не признаєшся, а я ж добре знаю, що ти, сучий син, злодій, то „поцілую” один раз кулаком у висок, — витримаєш — вільний, а не витримаєш — також вільний. Підеш на „слободу”, тільки в два кінці: тіло твоє, злодійське, на цвинтар, а душа — до чорта в гості”...

Доказів на те, що Федір Трохимович хоч раз у зазначені способи покарав злодія, в селі не було, однак, за його старшинування в Болотяній крадіжки зовсім припинилися.

Приятелі йому частенько радили, щоб він прогнав із волости отого п'яницю писаря Михайла Івановича. На те він відповідав:

— „Що писар п'яниця, то я, мої дорогі, краще за вас знаю. Зате він знає всі закони, як свої п'ять пальців. Входящі й виходящі „бумаги” виписує дуже браво, бо має такий гарний подчирк, який мав тільки наш ротний писар... Коли я його прожену, то де ж я тут, у Болотяній, знайду такого „ловкача”, який би міг його замінити?... У волості робиться, мої дорогі, не те, що він захоче, а те, що я велю, бо я в ній „командір”, а не він!”

Він, старшина, всіх рахував рівними, принаймні не робив розділу між багатирями-дуками та сільською біднотою. Хто б його до себе не запрошував на чарку горілки — не відмовлявся, приходив, коли мав час. Випити також любив. Однак, Федора Трохимовича ніхто ніколи не бачив п'яним. Він не забував, що є волосним начальником, а тому у випивці знав міру. Та й не тяжко йому було дотримуватись тої „міри“. Його величезну постатьору горілка не дошкуляла. Пив він, як і всі грішні люди, — чарочкою. Випите розпливалось по його нутрі, полишаючи мало чим більші наслідки, як влита ложка води в море. Що торкається його відношення до молодичь, то тут, здається, помилилася б та бравуня, яка б поспробувала з ним провести таку „кумедію“, яку провела в раю Єва з Адамом...

Занадто дорожив своєю честю, щоб його могла якась спокусити, а тим, може, й підірвати його авторитет у очах „підлеглого“ йому миру хрищеного. Подивитися на гарну молодичцю й облизатись любив, а що торкається більшого, то він собі говорив:

— „То вже, голубе, зась — не годиться... Цар у правах трохи більша за мене птиця, а от ніколи в Петербурзі не чув, щоб він своїй „Августейшій“ імператориці зраджував, дарма що вона коло нього, мов курча коло галанського півня... А в мене ж таки власна жінка — таких цариць, їй-бо, зо три б з неї вийшло!“...

Можливо, Оксана знала отаку натуру старшини, а тому його й не пробувала зачіпати. Свої ж ясні очі звернула на писаря. Окрім же всього, Федір Трохимович ненавидів Таранівське кодло. Коли ще не був старшиною, так навів посварився зі старим Тараном за якусь десятину землі. З того часу неприязнь так і залишилась. І тепер, коли він був старшиною, то б не те що Оксана, а й добра пара круторогих волів не затигла б його за Таранівський високий паркан... Чув він, розуміється, про те, що Тодоська зробила Таранці, і не тільки не намірявся „принять строжайшія мери“ проти Степаненчихи, а, навпаки, готов стати зі всією своєю старшинською величчю в її оборону. От воно так і виходило, що Оксана хоч і багатирка — „дукачка“, а — щастя не мала....

У Степаненків же в хаті оце на Покрову веселилися, дуже веселилися!... Тодоська святкувала свою перемогу. За столом, на тому місці, де сиділи Петрові дорогі куми, тепер возсідав головний гість Тодоськи, здоровий, мов гора, аж лава під ним лущала, а вона проти нього на ослоні. Тодоська те й робила, що підливала йому в чарку та підсувала добру за-

куску. Старшина „покорно” дякував, охоче випивав, жартував, розповідав про війну з турками та свою службу цареві. Часом у відповідних місцях — „поворотах” свого оповідання сміявся, ох же ж, і сміявся — аж вікна від того бряжчали!... Тодоська підтримувала його тоненьким „колоратурним”, помітно штучним сміхом. Писар сидів збоку коло старшини й дуже часто повторював:

— „Федор Трохимович, Федор Трохимович!”...

А Федір Трохимович не звертав на нього ніякої уваги. Писар для нього тут був все одно, що... „приший кобилі хвіст”... Зовсім непотрібний. Далі сиділи дві сестри Тодоськи з чоловіками, „повсюду сушій”, де випивається, Антін — встиг уже порядно хильнути. Декілька разів його рот роззявлявся, щоб затягти свою улюблену:

Іде богач, іде дукач...

але вчасно спохвачувався. Боявся, щоб старшина його дійсно не послав туди, де голота п’є... Нехай би він там попробував напитись, та ще в оцей Покровний день, коли кожний буде радий, якщо напоїть своїх власних гостей.

Всі веселились, тільки Петро, ніби господар цього дому, „задніх пас”... Заздрощі його до власної жінки мучили, журба обіймала... Особливо ж його, мов швайкою, в серце шпигнуло, коли необачний та невитриманий кум писар запитав Тодоську:

— А чого ж це ви, кумо, не покликали куму Оксану?...

— Ха-ха-ха!... — у відповідь засміялась Тодоська. — Хіба ж така багатирка піде до мене на Покрову балювати?... Ха-ха-ха!... — знову вона „колоратурно” засміялась і замовкла. Миттю на мент підупав настрої, в середині запекло — замислилась.

— Господарю, Петре, — grimнув старшина, — чого це ви сьогодні такий, ніби у вас не всі вдома... або ви щось загурили?...

— Та я нічого, Федоре Трохимовичу...

— Ну, коли нічого, то затягнемо пісню, скажемо:

*Копав, копав криниченьку
Людам не собі,
Любив, кохав дівчиноньку
Людам не собі —
Ой, жаль, жаль її буде,
Візьмуть її люди,
Моя не буде...*

Проспівав сам старшина своїм могутнім, але „необтесаним” басурою.

— Знаєте, мої дорогі, ми, бувало, йдучи під барабан у ногу Петербургом, як „рявкнемо” оцю пісню, так аж шибки забряжчать у царським дворці!...

— Петре, починай!... — вигукнула Тодоська, схопившись з ослону. — Давай разом так заспіваємо, щоб земля задрижала, починаючи від чужого порога й кінчаючи в нас у клуні!... Ха-ха-ха!...

— Давайте, давайте!... — гримнули всі, але не всі, мабуть, зрозуміли по-належному Тодосьчині слова. А хоч би й так — то вони їх не дошкуляли. Один Петро добре відчув силу тих слів і пам'ятав, що то значить: „чужий поріг та своя клуня”...

— Так давайте! — вигукнув і Петро. — Щоб я не забув співати, бо, може, й справді мені доля судила: піти від хати до хати зі співом — хліба прохати!... — Цих слів так, мабуть, і Тодоська по-належному не зрозуміла, не кажучи про чужих, які не дуже й прислухались.

Почався загальний спів. Ні, правдивіше кажучи, це не був загальний спів, а змагання Петра з Тодоською. Вони обоє „виводили” Петро тенором, а Тодоська сопраном. Одно одного намагалися перемогти, заглушити, а може співом одноразово й погасити ті заздрощі, які вони обоє однаково мали в грудях. Обоє, співаючи, розпалювалися, червоніли, тремтіли та напружували свої голосівки тільки, аби заглушити самих себе назовні і в середині. З Тодосьчиних очей огнем пашіло, мов із страшно-п'ятиницьких свічок. Вона виправила свою струнку та гнучку постать, міцно стулювала кулаки. Петро от-от міг сподіватись, що цей спів скінчиться тим, що вона отут прилюдно, в присутності самого старшини, кинеться на нього і вчепиться за його чорну бороду. Не було б, кажуть, щастя, та чорт поміг!...

В хату несподівано ввалились музиканти...

— О — о!... вигукнули декотрі. — Іван Негода прийшов нам зрапати!...

Іван Негода, добрий музикант, мов бадилина сухий, тонкий та високий.

З ним два низенькі циганчуки. Чорні-чорні, зразу пізнаєш, до якого народу вони належать... Більшенький — „хторив” Негоді на скрипці, а меншенький — лупив у бубон, наскільки вистачало його, циганчукової, сили. На Покрову для цього „тріо” завжди бувають жнива. Ні, не жнива, бо ж по жнивах ще ж треба возити, молотити, чистити збіжжя, продавати, й аж тоді чоловік може свою працю поживати. А от оці музиканти так на Покрову зразу ж за свою „роботу” ді-

стають готовою готівкою — горілку, пиріжки, жарену баранину, борщ, десь і п'ятака перекинуть, а... часом наскочать і на таких „щедрих“, що за розвагу платять стусанами...

Негода рахувався в Болотяній добрим музикантом. На струнах міг грати не тільки смичком, а й пальцями, пристукуючи в той час смичком по скрипці. При грі на весіллях він обов'язково підморгував дівчатам, жартував, а потім ніби починав плакати.

— Не дивись, не дивись на мене, — просив він котрусь з бравунь — дівок, — бо, їй-бо, буду плакати, а коли прийду додому, то скажу мамі!... Вона тобі покаже, як на мене моргати та спокушати...

Так ото ж Негода бриньк-бриньк по струнах. Підкрутив за кілочки й потяг смичком. Більшенький циганчук і собі за ним: тірі--тірі-тірі... а меншенький в бубон: трамба — рамба, трам-трам, трамбарамба!... І пішли грати — хоч вуха затуляй від „приємности“...

Старшина не витримав — заграла в ньому „кавалерська“ жров. Взяв Тодоську й пустивсь танцювати — ніби метелиці чи що... Голова його аж під стелю, а ногами пристукував так гучно, що аж бідна Петрова хата затряслась, ніби оце її на Покрову лихоманка напала... Однак, скоро задихавсь — випустив із своїх могутніх рук Тодоську й поліз на своє місце за стіл. А Тодоська вже тимчасом танцювала в парі з Антоном козачка. Ох же й танцювала, з таким запалом вона й за дівочтва не танцювала!... Старшина плескав у долоні та вигукував:

— Браво, браво!...

А Петро тільки дививсь на свою та не свою жінку, не пізнавав її, болюче відчував, що він у неї шаленно закоханий. Але... він мав право тепер тільки дивитися на неї.

Врешті Негода і його помішники-циганчуки втомилися. Та й не гра ж їх, справді, цікавида, а те, що вони бачили на столі. Тодоська попрохала їх сісти на лаву й почала частувати. Налила по одній — по другій, гостила пиріжечками. Негода дав волю своєму язикові:

— Нехай же ви цвітете, господинько, як рожа пахуща!... Щоб вам у полі родило не сіяно, а в клуні ворохи лежали не віяно, пиріжки на покуті не переводилися, їлись — не поїлись... В хату раптово вскочив десятський.

— Господин старшина, дозвольте докласти, що на вулиці парубки б'ються!... — „випалив“ він одним махом.

— Нехай собі б'ються, — відповів спокійно старшина. — На те ж Бог і Покрову дав, щоб вони понанивались та побились.

— Так що я їм маю сказати?...

— Скажи їм, сучим синам, щоб вони не дуже бились. Коли помітиш, що приходить до кровопролиття, як у турецьку „компанію” — тоді покличеш сюди соцького. Я їм покажу, як проливати свою кров безневинно! — він підняв свій кулак.

Ось у кого воно дійсно довбня, а не кулак!... А ми гадали, що тільки добрий майстер Штельмах має кулак, мов довбню.

Тепер же бачимо, що його кулак у порівнянні зі старшинам — все одно, що ковальський молот поруч довбні!...

З вулиці долітав крик:

— Та бий, бий, чого ти дивишся!... В зуби його, в зуби!...

Крик мішався з гучним сміхом. Значить, на вулиці відігралася справжня „розвага”...

— Налийте мені ще одну-другу чарку, тоді я, пане старшино, піду й помирю їх моєю музикою. Заграю — забудуть про бійку й почнуть танцювати. А ви собі, не безпокойтеся — гуляйте... — сказав музикант Негода.

— Я, мій дорогий Негодо, не дуже й безпокоюсь... Коли вони самі не жаліють своїх зубів, то чого ж я маю їх жаліти? А покищо, ось маєш гривеник, візьми! — Негода підбіг до столу, взяв. — А тепер іди та заграй їм, нехай потанцюють...

Негода мало поміг, бо коли грав на „мирову” одним, то другі бились на іншій вулиці, куди його „миротворні” звуки не долітали. Пустився він і туди йти, але... стомлений денною „працею” приліг під одним тинем і заснув. Набрались циганчуки клопоту, поки дотягли свого сонного „деригента” додому й передали в розпорядження жінки. Вона свого музиканта відволожила холодною водою, міцними стусанами попід боки, повернула йому пам’ять... Вибрала з кишень те, що він за день назбирав, і після того тільки дозволила йому „погрузитись” у сонне „небуття”...

Старшина ж таки не досидів до кінця в Степаненків за столом. Мусів йти, як він казав, „усмиряти своїх верноподданих”... Вистачало ж тільки того, щоб його могутню постать помітили „воюючі сторони” або щоб хтось тільки крикнув:

— Тікайте, старшина йде!... — як на вулиці зараз же „водворявся” порядок. Парубки розбігались, куди очі бачили.

XXIV

Давно минула Покрова. Ті, що на неї побились, давно про те забули — помирилися.

Баба Явдоха час-від-часу повідомляла Тодоську про те, що діється за високим Таранівським парканом. Оксана поправля-

лась, тільки ще їй бракувало того гумору, який вона мала раніш. Все була незадоволена, зла та зажурена. Бабу Хіврю — з отим слизьким язиком, мов п'явка — одного дня вигнала з хати й не підпускала більше до своїх воріт. Зате ж бабу Хіврю тепер ніхто не тримав за язик. Вільно вона собі розносила по селі те, що одної ночі скоїлось... Зараз у селі про те не знали по-належному тільки дві душі: німий Гордій та дурний Ісак головатий... *

І ще по-старому залишалась у селі одна людина, яка не вірила в те, що сталося тої сумної ночі. То був все той же Гнат.

На дев'ятому місяці Тодоська відлучила Масю від грудей. Ні, не така вона була мати, щоб на дев'ятому місяці відлучала свою дитину від грудей. Мася показався дивною дитиною. Коли його мати брала на дев'ятому місяці на руки, щоб покормити, і робила, як належить, до нього: „Агу, агу!“... — Мася починав так сміятись, що аж ніжками дригав. Мати йому кінчик грудей у відкриті сміхом вустоньки, а він випльовує, відвертається й сміється. Мати знову до нього:

— Агу, Мася, агу... смокчи!...

А Мася ні — відвертається й починає плакати. За те молочну кашку пшоняну — з отого самого проса, якого татові так не хотілось полоти на третій день по народженні Масі, — він дуже любив. Від грудей відвертався, а кашку давай та давай, бо буде кричати. Тодоська мусіла свої груди присушити. Груди її від того не тільки не зменшились, а почали повніти, кругліти та твердіти... Кругліла та повніла й ціла по-стать. Обличчя наливалось свіжою здоровою кров'ю. Раніш з'являлись зморшки, а тепер не полишилось по них на обличчі ані сліду.

Зимою в неділю чи в свято Тодоська вставала вдосвіта, зварить обід, вбереться й піде до церкви. Стане по лівім боці й молиться, дивиться на панотця й... частенько згадує про Андрія... Ті ж бравуни, які стоять справа — не слухають служби Божої, не дивляться на панотця, а очей не зводять з Тодоськи. А вона стоїть пишна й ані бровою ні на одного не моргне!... Зате, коли поверталась додому, то вже не була

* Цікавий цей хлопчина — „посідав“ уже коло сорока років, постать же мав 12-річного хлопця, ніжки 10-річної дівчини, а голову — як мірку. Мудрі вчені пишуть, що колись такі всі люди будуть на світі. Ісака ж Бог послав наперед на землю, як взірець майбутньої людини. Коли потім всі люди будуть такі „мудрі“, як „взірець“ Ісак, то... „благодарю покорно“... Ісак все сидів під церквою з мисочкою, в яку люди кидали бублики та копійки. Замість подяки за милостиню — Ісак дуже сміявся. Для дітей він був необхідною людиною в селі — Ісак їх міг розважати вже одним тим, що вони на нього дивилися.

такою церемонною, як то на Покрову... Говорила, жартувала з молодожонами та старшими парубками. А вони за нею — роєм, роєм!... Кожному хотілось бути бравішим за іншого, кожний намагався поближче коло неї йти, маючи в голові вовчі думки... Ось так, може, пощастить підмовити... Тодоська так дійде аж до своїх воріт з одним чи й кількома — стане коло воріт, говорить, жартує, гучно сміється.

— Ач, як Степаненчиха з парубками жартує!...

— Еге, красуня, що й казати... Чоловік за кабанницею бігає, а вона принаadge чужих бахурів... Непутящі непутяще й роблять... Родинка — нічого сказати... Соромилися б людей — троє дітей мають, — заздрісно говорили молодіці, проходячи вулицею з церкви повз Степаненківський двір.

А Петро тимчасом сидів у хаті коло вікна з Масею на руках та журно дививсь на те, що в нього діється коло двору. Потухло в нього отоді на баштані хвилеве пекло в очах, зате давно він має його в грудях. Пече, пече, ніби таки справді Петрові наливо в груди пекельного вогню.

— „Ах, який же я дурень, не придививсь раніш до Тодоськи!... Вона ж така брова, — міркував він, дивлячись на неї крізь вікно. — Взяв необачний та проміняв її на чужу Оксану. А хіба ж вона може рівнятися до Тодоськи? Тільки ж і того, що тоді м'яса на собі багато мала... І чув же, дурень, з першого дня носом, що від неї трохи — ні не трохи, а таки порядно потом відганяло... А от же таки лавив, поки долазивсь... Тодоська ж моя чепурна та чиста!... Ні, не витримаю, не можу бачити, як вона ото жартує з чужими парубками!... Вхоплю кочергу, вискочу й бебехи їй повідбиваю!”...

Але поки він отак міркував, заздрив, мучивсь, Тодоська нажартувалась досхочу, попрощалась і йде в хату. Перехристилась, як то годиться по повороті з церкви, стоїть пишна перед Петром, балакає до дітей, а його ніби тут і в хаті немає — не помічає. Однак, Петро тут. Он у нього від заздрощів груди гойдаються, сопе, мов ковальський міх. Не знає, що й робити — накинутись на Тодоську й бити, бити, шкуру здерти... Чи впасти перед нею на коліна, ноги їй цілувати й просити, просити прощення. Кінчається тим, що Петро нічого не робить. Ні те, ні те йому не допоможе. Найліпше мовчи та диш — проштрапився...

XXV

Минула вже й зима. Прийшла, як і кожний Божий рік приходить, вчасно весна. Петро обсіявсь. Роботи мало мав. Працював на полі повільно, щоб лошиці з тіла не спали. По сівбі

ще їх підкормив, поправив, повів на базар і продав. Узяв добрі гроші. Собі знову купив дволітки, карбованців сімдесят залишилось у кишені. Вистачить на цілий рік їх на домашній обіхідок. Тільки б жити, радіти, веселитись, але... в середині пекло палає, не вгасає...

Тодоська давненько почала підмічати, що Петро зробився мовчазний та зажурений. Часом годинами витримає сидіти на одному місці й дивитись у одну точку на землі. Не просить більше прощення й не лає — мовчить та дише...

У Тодоськи кров грає — вночі спати не може — весна вимагає своє — але вона не піддається...

Одного дня сказала Петрові, щоб він всю нагальну працю поробив, а завтра в поле не їздив. Петро давно привик виконувати те, що Тодоська велить, а тому він не звернув уваги на те, чому не мусить їхати в поле, хоч і треба сапати баштан та полоти.

Петро помітив, що Тодоська ніби готується до гостини.

— „Чи не покличе знову старшину в гості?“ — подумав він, а в грудях ще сильніше запалало.

— Біжи, Петре, та нехай тебе пострижуть та поголять, — ходиш, мов ведмідь оброслий...

Петро рота роззявив. Майже десять місяців чекав він на ці слова, давно згубив надію, що колись почує те від Тодоськи.

В грудях з'явилася крапелька приємної охолоди. Під серцем „солодко“ залоскотало.

— Та це ти, Тодосько, жартуєш?!

— Ні, Петре, не жартую — біжи мерщій!...

— Я зараз, зараз, Тодосько!... Може й скупатись?...

— Коли матимеш час до обіду, то й скупайсь.

— Встигну!...

Петрові ще пригадалося, оте, тепер таке неприємне, як він отоді купався — коли готувався в „подорож“ до Оксани... Побіг. За якусь годину повернувся може років на двадцять молодший — так принаймні він гадав. Зразу ж стати перед ясними очима Тодоськи соромився. Заскочив у другу половину хати й припав там до дзеркальця.

— Ой, ой, Петре, до кого ти подібний?!... — промовив він собі. — Ніби гусак підскубаний... Обличчя — мов ряба корова: до була борода — біле, де не було — буре, рудувате... А зморшків скільки вже я маю по цілому моему обличчю!... Похуд, дуже спав з лица — не знаю, чи вона мене такого так любитиме, як раніш?...

Знайшов шматочок мила, взяв і вибіг надвір — від радощів не знав, що й робити: самому бігти до ставу, чи взяти

і коні? Вскочив у конюшню, відв'язав свої нові, молоді коні — тепер лошиця й лошак — і бігом побіг з ними до ставу. За ним пустились бігти Івасик і Марійка, але тато їх налякав тим, що коло ставу їх жаби до води потягнуть... Діти злякались і повернулись назад.

Недалеко коло ставу Петро ненароком глянув на ту ліску — те місце, де ліску було знівечено й перелазилось через неї, господар заплів новою лозою, а зверху ще й настромляв акацієвих гіллячок з колючками. Петро аж здригнувся, таким неприємним здалось йому тепер те місце в лісі.

Петро купавсь та милився довгенько. Повернувся додому. Підкинув коням свіжої паші й без мети мотавсь по подвір'ю — в хату не насмілювався йти. Та ось Тодоська сама його покликала.

— Ха-ха-ха!... — розсміялась вона, дивлячись на Петра.
— Який же ти чудний без бороди... А постарів!...

Оттуди! А Петро гадав, що по оголенні він років на двадцять помолодів. Значить, бороди чоловіків у очах жінок не роблять старими, вони — по-своєму розрізняють, хто старий, а хто молодий, не звертаючи уваги на бороди?... А може Петро здався Тодосьці старим тому, що вона після відкриття його зради, аж до сьогоднішнього дня, ані разу на нього поналежному не подивилась?

— Ти знаєш, що сьогодні за день? — запитала Тодоська Петра.

— Четвер, — відповів він.

— А яке число?

— Число?... Почекай, я подивлюсь у „святці”...

— Не дивись — сьогодні тринадцятє!...

— Тринадцятє?!... То це вже Масі рік?...

— Так, Петре, рік!... І це тринадцятє число нам принесло щастя й нещастя... Я хочу сьогоднішнім днем повернути наше життя в щасливе... Скажи, будеш ще мені зраджувати?...

— Ні, ні, Тодосько, прости, прости мене!... До гробової дошки більше тобі й в думках не зраджу!

— Ну, так я, Петре, сьогоднішнім днем, в день роковин нашого Масі, тобі прощаю, але гляди мені!...

Петро взяв її руку й почав цілувати. Кажуть, у наші часи не буває чудес, а от же для Петра воно прийшло! В грудях миттю потухло пекло, вони наповнились невимовними радощами. Із його вічно сухих карих очей від щастя потекли сльози.

Івасик та Марійка за цей рік устигли порядно підросли. Оце саме, коли їх мама та тато мирились — про те ж, що вони були посварені, й не знали, — гуляли на вулиці з чужими діть-

ми в баштанця. Нагортали купки пилюки, які й уявляли собі діти кавунами на баштані. Власником цього „добра” потім зробили Івасика — підбігали до цього „баштану” красти „кавуни”. Себто хапали ручками купки пилюки й сипали собі в пелінки — на „радість” матерям, — примовляючи при тім:

— А я, дядьку, баштан крадьку!...

— А я, дядьку, баштан крадьку!...

Івасик мусів їх, як злодіїв, ловити й карати...

З „баштання” перейшли на гуляння в конопельок: в купках пилючки робили ямки, підливали в них води, замішували ручкамі, робили „калачики” й потім кидали вгору, примовляючи:

— Конопельки, конопельки, отакі високі виростіть!...

Котре вище кинуло, значить, у того мами виростуть і вищі конопельки. Врешті кінчилася і ця забава.... Далі Івасик від нічого робити, „оголосив” всім, окрім своєї сестрички, „війну”.. І почав випробовувати силу своїх кулачків на товариських плеченятах... Марійка раділа та сміялась.

В хаті любесенько Петро та Тодоська випивали за столом по чарці, поїдали добру страву, вона знову підсувала йому ліпшеньке — щиро одно з одним розмовляли, ніби оце по довгій розлуці докупи тільки що зійшлись.

Мася, оцей самий однорічник, який так чи інакше став причиною того, що відігралось між його батьками, — грався сам на долівці. Мама зранку наділа йому чисту сорочку, закрутила ззаду сорочечку в хвостик і вузликом зав'язала. В руках тримав він пряник, який йому мама купила на цей день. Лазив Мася по долівці. Спинавсь на ніжки й пробував ними переходити хатній простір. Падав, сміявся, вставав і знову відвойовував власною силою право на ходьбу... Врешті, певно, втомивсь, хвилинку дививсь на веселих батьків, а потім як заплаче!... Еге, Масю, твій голосок докладно змогутнів з того часу, коли необачний — сизокрилий сповістив тричі з воріт про твій прихід на світ Божий!

Мама взяла Масю на руки, поклала в колиску, почала колисати, приспівуючи:

*Е-е-е, люлі
Чужим діткам дулі,
А нашому калачі,
Щоб спав удень і вночі!
Е-е-е...*

Оксана тяжко переносила заподіяні Тодоською не так тілесні, як душевні болі. На неї кинулася тоді Тодоська в при-

сутності Петра і він не тільки не заступився за неї, але, навпаки, втік, мов мізерний боягуз. І обнялась після того в Оксани любов з ненавистю до Петра. Однак, те найдорожче, що було для неї, вона самотужки захоронила. Тодосьці здавалося, що вона поцілила Оксану нгою в живіт, але Оксана, зігнувшись миттю, несподівано й для самої себе підставила під удар свої м'які могутні груди.

І от знову довгенько вже чутки кружляли по селі, що Оксана покинула Гната й виїхала кудись, ніби аж за Синюху, повернулася знову до старого кабанника. Та ніхто, здається, окрім неї і, можливо, Гната не знав правди. Голос же народу не завжди буває голосом Божим, особливо ж ще тоді, коли той голос виходить з уст язикатих цокотух...

Пощо Оксана виїхала з дому, куди виїхала, коли назад повернулася — ніхто того, окрім Гната, точно не знав.

Та ось тепер уже вона вдома й більше на світі нікого не боїться! Стояла Оксана по середині своєї світлиці, тримала синючку на руках. Скільки він мав оце саме місяців чи днів — знала одна тільки мама, Оксана Тараниха. Тоді — коли Тодоська приспівувала й колисала свого однорічного Масю, то Оксана примовляла:

— Юрасю, мій Юрасю! — а він, розповитий, дригав своїми маленькими, м'якенькими маніжними ніжками. Вже сміявся, сміявся, бо ще тільки цього й міг за свій короткий вік навчитися. А мама вже в ніжки цілувала свого потішного сінка. І час-від-часу, зітхнувши, на груди під сороченку синкові позирала, бо там була така собі плямочка... Так ніби хтось покапав дьогтем на молоде тіло та й розтер, а дьоготь і присох навіки до шкірки хлопчика.

— Яка ж я щаслива, — шептала Оксана, — що це тавро не вчепилось Юрасикові на обличчя... На грудях його легко від злих очей сховати...

Ось Гнат поважно в хату входить, а за ним і тесть, старий Штельмах. У Гната одно око ясною зорею сяє, а з того місця, де було друге — слюза вже більше не тече. Він же батько, сінка має, то чому ж його окові плакати! Синочок його ще маленький, а очі вже великі має, блакить небесну в них можна бачити.

І втрюх малим Юрасиком вони вже потішаються.

— Я мережану колиску синкові твоєму, а внукові моему, вже зробив!

— Дякую вам, тату, дякую!

— Я дам моему внукові, в оці його рученята, всі мої з твердої криці молотки!... Як виросте — за мене куватиме вже він залізо!...

— А я, — Гнат каже, — йому воли круторогі...

— Від мене візьме він машини з твердими свердлами, які брицю дірлять, мов тісто.

— Я на баскі коні посаджу мого Юрка!...

— Як виросте — навчу й нехай цілу майстерню від мене забере.

— Я обділю його плодючими ланами широкостепними!...

— А я ось це, ось це дам моемулюбому синкові! — вигукувала Оксана, обсипаючи розміяного Юрся палкими поцілунками.

е, на-
кса-
но

